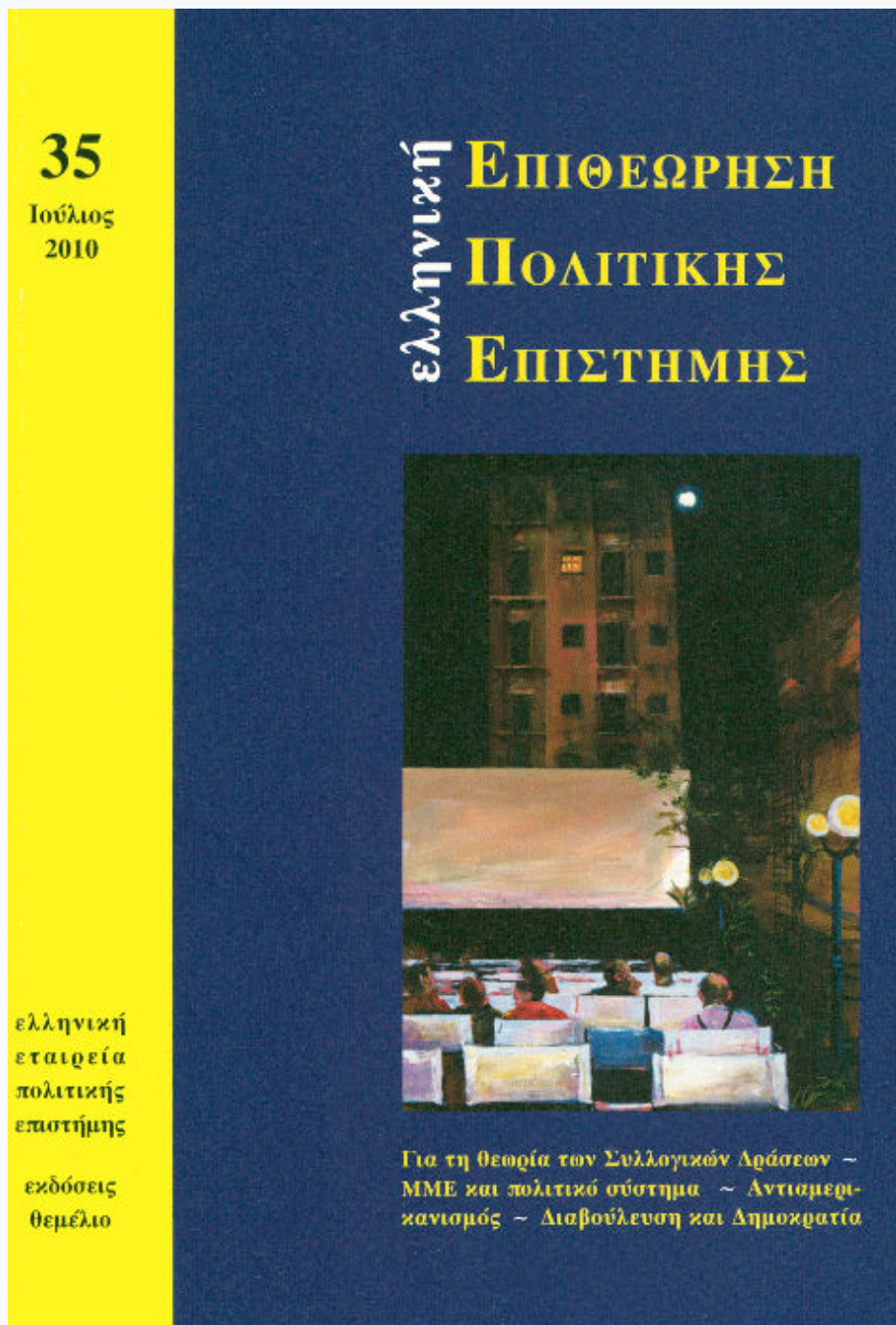

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 35 (2010)

35

Ιούλιος
2010

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Για τη θεωρία των Συλλογικών Δράσεων ~
ΜΜΕ και πολιτικό σύστημα ~ Αντιαμερι-
κανισμός ~ Διαβούλευση και Δημοκρατία

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γρηγόρης Μολύβας (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφείμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου)

Συντονισμός έκδοσης Γρηγόρης Μολύβας - Αστέρης Χουλιάρας

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Αλέξης Ηρακλείδης, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομπίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίμποβας, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσούκαλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Θεόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αιόλου 42-44, 10560, Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@gmail.com. Γραμματεία: Βασίλης Ρώγγας

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδοσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Ειρήνη Ηλιοπούλου — με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

τεύχος 35, Ιούλιος 2010

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σ. Ι. Σεφεριάδης	Η «θετική ευρετική» της <i>Συγκροσιακής Πολιτικής</i> και κάποιες καταβολές της: <i>πώς διαβάζουμε τη θεωρία;</i>	5
Μ. Χαιρετάκης	Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ	19
Φ. Κουντούρη	Η επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής. <i>Η διαμόρφωση του κομματικού σκηνικού υπό την κυριαρχία των ΜΜΕ στον δημόσιο χώρο</i>	57
Ζ. Λιαλιούτη	Αντιαμερικανισμός και ελληνική Δεξιά στη μεταψυχροπολεμική εποχή	89
Μ. Γ. Παπάζογλου	Διαβούλευση, συμμετοχή και έλεγχος στη Δημοκρατία. <i>Υπάρχουν όρια στη δημοκρατική αμφισβήτηση;</i>	130
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Λ. Ρόρη	Τάκης Σ. Παπιάς, <i>Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία</i>	157
Ν. Ζαΐκος	Κ. Δ. Μαγκλιβέρας, <i>Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεπλασιές κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομοματικού χρυσού των Εβραίων</i>	160
Γ. Χρηστίδης	Σωτήρης Ρούσσοις, <i>Η κινούμενη άμμος της ηγεμονίας. Ζητήματα περιφερειακής ασφάλειας στη Μέση Ανατολή και την Ευρασία</i>	163
Δ. Α. Σωτηρόπουλος	Γιάννης Παπαδάκης, <i>Η ηχώ της νεκρής ζώνης: οδοιπορικό στη διαireμένη Κύπρο</i>	166
Στ. Λαδά	Αργύρης Πασσάς - Θοδωρής Τσέκος (επιμ.), <i>Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση</i>	168
Μ.-Η. Πραβίτα	Θ. Π. Παπαθεοδώρου, <i>Επιτρούμενη Δημοκρατία: Η Ηλεκτρονική Παρακολούθηση των Πολιτών στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης</i> , και Ξ. Ι. Κοντιάδης, <i>Ελλειμματική Δημοκρατία. Κράτος και Κόμματα στη Σύγχρονη Ελλάδα</i>	172
Παρουσίαση Διδακτορικών Διατριβών		175

Η «ΘΕΤΙΚΗ ΕΥΡΕΤΙΚΗ» ΤΗΣ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΑΠΟΙΕΣ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ: ΠΩΣ ΔΙΑΒΑΖΟΥΜΕ ΤΗ ΘΕΩΡΙΑ;

Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης*

Η θεωρία της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινήματων βρίσκεται σε άνησιπ. Όμως εμμένουν σημαντικά προβλήματα ερμηνείας και ανάγνωσης, από την αντιμετώπιση των οποίων θα κριθεί και η ποιότητα της μελλοντικής έρευνας. Στο κείμενο αυτό διερευνώνται οι κομβικοί σταθμοί στην εξέλιξη του κλάδου («κίνητοποίηση πόρων» και «πολιτική διαδικασία»), επισημαίνονται συνεισοφορές αλλά και ελλείψεις. Επιπλέον, κρίσιμη μέριμνα του κειμένου είναι η επιστημολογική: πώς αντιλαμβανόμαστε τη θεωρία; Την ανασκοπούμε στατικά (ως φοβικοί καταναλωτές) ή δυναμικά (ως δημιουργικοί παραγωγοί); Κρίσιμος είναι στο σημείο αυτό ο ρόλος που διαδραματίζει η Συγκρουσιακή Πολιτική, γνωστικός κλάδος που στις μέρες μας ηγείται στη θεωρητική και ερευνητική παραγωγή. Σε αντίθεση με άλλα ρεύματα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, η Συγκρουσιακή Πολιτική όχι μόνο δεν απωθεί την κριτική, αλλά –το ακριβώς αντίθετο– την προκαλεί και τη μεταβολίζει μέσω της ανάδειξης «θετικών ευρετικών».

Το κείμενο που ακολουθεί είναι μεταθεωρητικό: στόχος του δεν είναι η καθαυτή θεωρητική γενίκευση, αλλά η συζήτηση *περί θεωρίας*. Αποσκοπώ, συγκεκριμένα, στην ανασκευή κάποιων, οιονεί ελλিপών –διάχυτων, όμως, στον ελληνικό χώρο– αναγνώσεων της θεωρητικής παραγωγής που ακολούθησε τις πρώιμες μεταπολεμικές προσεγγίσεις του κινήματικού φαινομένου (την «κίνητοποίηση πόρων» και την «πολιτική διαδικασία» που ήρθαν να αντικαταστήσουν την ψυχολογία του όχλου και τη συλλογική συμπεριφορά –με όλες, βέβαια, τις μεταξύ τους διαφορές), και που στις μέρες μας επακριβώς αποδίδονται ως *Συγκρουσιακή Πολιτική*. Η βιβλιογραφία αυτή γίνεται καλύτερα αντιληπτή ως *διαδικασία*: εξαιρετικά δυναμική, εξέχουσα και, όπως έχω

* Ο Σεραφεΐμ Ι. Σεφεριάδης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Life Member in Politics and History, University of Cambridge.

σε άλλη ευκαιρία υποστηρίζει, ενδεχομένως παραδειγματική έκφραση του κατὰ Lakatos «προωθητικού ερευνητικού προγράμματος».¹

Η άοκνη είναι ιδιαίτερα κρίσιμη καθώς, η έκβαση και τα χαρακτηριστικά της σχετικής συζήτησης, επηρεάζουν σημαντικά (ενδεχομένως καθοριστικά) τόσο τα ερωτήματα που θέτει η έρευνα όσο και τον τρόπο με τον οποίο αποτιμώμε τα αποτελέσματά της.

ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΗ ΠΟΡΩΝ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ...

Κρίσιμο είναι να παρατηρήσει κανείς, καταρχάς, ότι στις μέρες μας δεν έχει πλέον ιδιαίτερο γνωστικό νόημα να μιλούμε για ειδικές θεωρίες ή, πολύ περισσότερο, για σχολές της «κινήτοποίησης πόρων» ή της «πολιτικής διαδικασίας». Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στο θεωρητικό ορίζοντα αναδύεται η *Συγκρουσιακή Πολιτική*, φιλοδοξώντας την (ανα)σύνθεση του μεγάλου όγκου των προσεγγίσεων που είχαν αναπτυχθεί κατά την προηγούμενη περίοδο.² Στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, στις αρετές και στις προκλήσεις που ως ενιαίος κλάδος αντιμετώπιζε και αντιμετώπιζε η *Συγκρουσιακή Πολιτική* έχω αναφερθεί εκτενώς αλλού³ και θα ήταν άκαιρο να επιστρέψω. Κα-

1. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, Νοέμβριος 2007, σ. 42.

2. Καταστατικό κείμενο της προσέγγισης, συμπύκνωση γνωστικών εξελίξεων σε βάθος τουλάχιστον μιας δεκαετίας, αποτελεί το D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, «To Map Contentious Politics», *Mobilization*, τχ. 1, 1996, σ. 14-28. Κομβικά κείμενα στην πορεία εξέλιξης της *Συγκρουσιακής Πολιτικής* υπήρξαν επίσης τα S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, D. McAdam - J.D. McCarthy - M.N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives in Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, R.R. Aminzade - J.A. Goldstone - D. McAdam - E.J. Perry - W.H. Sewell Jr. - S. Tarrow - C. Tilly (επιμ.), *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, και C. Tilly - S. Tarrow, *Contentious Politics*, Paradigm Publishers, Boulder/Λονδίνο 2007.

3. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, Μάιος 2006, σ. 7-42· του ίδιου, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων», *ό.π.* του ίδιου «Περιβάλλον», κοινωνικά κινήματα και οι τρεις μέριμνες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, πρόλογος στην ελληνική έκ-

θώς όμως η κληρονομιά της, εξαιρετικά σημαίνουσα και πολυσχιδής παρά το σχετικά νεαρό της ηλικίας της, δείχνει να παραμένει αναφομοιώτη, σκόπιμο είναι να αναφερθεί κανείς στους θεωρητικούς σταθμούς που σηματοδότησαν την εξέλιξή της, δηλαδή –ακριβώς– την «κινητοποίηση πόρων» και την «πολιτική διαδικασία». Θεωρώ δόκιμο, και ελπίζω χρήσιμο, να το επιχειρήσω με τη μορφή μιας σύντομης σειράς αλληλένδετων, θεωρητικών αφορισμών.⁴

Καταναλωτές ή παραγωγοί θεωρίας; Προέχει, γνωστικά και πρακτικά, να αναλογιστούμε τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την όλη συζήτηση: όταν ανασυγκροτούμε, για να αποτιμήσουμε, ένα θεωρητικό ρεύμα, τι ακριβώς επιδιώκουμε; Το ερώτημα μπορεί να φαντάζει κοινότοπο και η απάντησή του προφανής, όμως μια ειδική του διάσταση προσδιορίζει και τον χαρακτήρα του εγχειρήματός μας: ως μια ιδιότυπη, ευρετική πολικότητα ανάμεσα στη θεωρητική και ερευνητική *κατανάλωση* και την *παραγωγή*.

Ενώ ως γνωστικοί καταναλωτές ανασκοπούμε τα διάφορα θεωρητικά σώματα στατικά, απλώς και μόνο για να τα κρίνουμε, ως *παραγωγοί* τα εκλαμβάνουμε ως γνωστικούς πόρους: ως εφαλτήρια για ανασκευές, βελτιώσεις και μετεξελίξεις που αποσκοπούν στην προώθηση της έρευνας και της θεωρητικής γενίκευσης. Τούτου δοθέντος, έχει λοιπόν σημασία να τονιστεί ότι, με όλες τις ενδεχόμενες αδυναμίες και ελλείψεις της, η *Συγκρουσιακή Πολιτική* βρίσκεται σε μια διαδικασία διαρκούς εσωτερικής ανασκευής και ανανέωσης. Ο σημαίνων τόμος *Dynamics of Contention* (2001), όπου οι ερευνητικές πρακτικές της προηγούμενης περιόδου συμπληρώνονται και εν μέρει α-

---

δοση του Μ. Κούση και C. Tilly (επιμ.), *Οικονομικές και πολιτικές συγκρούσεις σε συγκριτική προοπτική*, Επίκεντρο, Αθήνα/Θεσσαλονίκη 2008· του ιδίου, «Περιπέτειες του πολιτικού: μια μεταθεωρητική περιήγηση», εισαγωγή στο Σ. Ι. Σεφεριάδης, *Πολιτική χωρίς αναγωγισμούς. Σχισιακές διαδρομές στην ιστορική σοσιαλδημοκρατία, την ευρωπαϊκή ανεργία και το ελληνικό εργατικό κίνημα*, Σαββάλας, Αθήνα υπό έκδοση, και S. Seferiades, «1968 as an Epistemological Catalyst: Contentious Politics and Antinomies in the Study of Social Movements», *Historien*, τχ. 9, 2009, σ. 101-115.

4. Χρησιμοποίησά τον όρο «αφορισμός» με την αρχική του, ετυμολογικά γειωμένη, σημασία (από + ορίζω), που, σύμφωνα με το Λεξικό του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, θα πει κρίση ή αποφαντική άποψη που διατυπώνεται συνοπτικά (η πρώτη χρήση γίνεται από τον Ιπποκράτη στο ομώνυμο έργο). Η λέξη έχει διεθνή διάδοση. Στο Λεξικό Robert ορίζεται ως *une formule ou prescription concise résumant une théorie, une série d'observations ou renfermant un précepte*, ενώ στα αγγλικά, σύμφωνα με το Merriam Webster, σημαίνει *a concise statement of a principle*. Αντίστοιχα ισχύουν και για άλλες ρωμανικές και γερμανικές γλώσσες. Η διευκρίνιση είναι απαραίτητη διότι, ως γνωστόν, στα ελληνικά υφίσταται και δεύτερη, περισσότερο διαδεδομένη σημασία, αυτή της εκκλησιαστικής ποινής, που –καθόσον γνωρίζω– δεν απαντάται αλλού.

νασκευάζονται, το εικονογραφεί *in extremis*, όμως η πρακτική αυτή αποτελεί ειδοποιό γνώρισμα του κλάδου καθ' όλη τη διάρκεια της μακροχρόνιας εξέλιξής του —από τις πρώιμες αναζητήσεις του Charles Tilly και των συνεργατών του⁵ μέχρι τις πλέον πρόσφατες επεξεργασίες επιμέρους ερευνητικών συνιστωσών (όπως, λ.χ., στο τελευταίο τεύχος της επιθεώρησης *Mobilization* του Δεκεμβρίου 2009, όπου επιχειρείται συνολική επανεκτίμηση της ειδικής βιβλιογραφίας περί κινηματικών εκβάσεων).⁶

Σε αντίθεση με άλλα ρεύματα στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, η *Συγκρουσιακή Πολιτική* όχι μόνο δεν απωθεί την κριτική, αλλά —το ακριβώς αντίθετο— την προκαλεί, την ενθαρρύνει και τη μεταβολίζει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, και εκκινώντας από ένα κατά βάση δομιστικό υπόβαθρο, πέτυχε, σε πρώτο χρόνο, να αφομοιώσει δημιουργικά στον θεωρητικό της πυρήνα πολύτιμα στοιχεία και εννοήσεις από τις ορθολογικές και πολιτισμικές προσεγγίσεις (με αντίστοιχες εστίες τα κίνητρα κινητοποίησης και τα αντιληπτικά και συναισθηματικά προαπαιτούμενα των συλλογικών δράσεων)⁷ και, σε δεύτερο, να μετεξελιχθεί συνολικά στο πλαίσιο μιας νέας σχεσιακής επιστημολογίας, όπου γνωστικό στόχο δεν αποτελεί η ουσιοκρατικά στατική συσχέτιση οιοσδήποτε αμετάβλητων παραγόντων (αιτίας και αποτελέσματος), αλλά η εννοιολόγηση αιτιωδών μηχανισμών με επιδράσεις που μεταβάλλονται ενδεχομενικά σε συνάρτηση με την ιστορική συγκυρία και τη δυναμική αλληλεπίδραση δομών και δράσεων.⁸

Στην ερευνητική και θεωρητική ζωή υφίστανται δύο βασικά μοτίβα αντιμετώπισης των γνωστικών προκλήσεων που αέναα ανακύπτουν. Το πρώτο στέκεται απέναντί τους καχύποπτα και αμυντικά με στόχο τη διαφύλαξη του «σκληρού θεωρητικού πυρήνα» της εκκινούσας προσέγγισης, μέχρις ότου αυτή να καταστεί πρόδηλα ανεδαφική και ανέφικτη. Είναι η πρακτική των *παραδειγμάτων σε κρίση*, λίγο πριν από τον «επαναστατικό» τους εκποτισμό

5. C. Tilly - L. Tilly - R. Tilly, *The Rebellious Century 1830-1930*, J.M. Dent & Sons Ltd., Λονδίνο 1975, C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, McGraw-Hill Publishing Company, Νέα Υόρκη 1978.

6. L. Bosi - K. Uba, «Special Focus Issue: Social Movement Outcomes», *Mobilization*, τόμ. 14, τχ. 4, Δεκέμβριος 2009.

7. Πρόκειται για διαδικασία που απηχεί και ευρύτερες εξελίξεις στον χώρο της συγκριτικής πολιτικής. Χαρακτηριστικός είναι επ' αυτού ο τόμος M.I. Lichbach - A.S. Zuckerman (επιμ.), *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.

8. Σ.Ι. Σεφεριάδης, «Περιβάλλον», κοινωνικά κινήματα και οι τρεις μέριμνες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*», *ό.π.*, σ. 25-27.

(κατά Kuhn)⁹ ή των *ερευνητικών προγραμμάτων* σε φάση εκφυλισμού (κατά Lakatos).¹⁰ Το δεύτερο μοτίβο που, όπως υποστηρίζω, εικονογραφεί γλαφυρά η *Συγκρουσιακή Πολιτική*, συμπίπτει με τη λειτουργία των *προωθητικών* (ή προοδευτικών) ερευνητικών προγραμμάτων. Στόχος εδώ δεν είναι η φοβική περιφρούρηση του «σκληρού πυρήνα» της αρχικής θεωρίας, αλλά το ακριβώς αντίθετο: η «αμφιβολία της θεωρίας». Στο πλαίσιο αυτό, βασική μέριμνα αποτελεί η «θετική ευρετική»: συστήματα εννοιών, γενικεύσεων και επιστημολογικών μετεξελίξεων για την καλύτερη δυνατή επεξεργασία προβλημάτων που η ίδια η θεωρία διηθεί υπό το βάρος των ερευνητικών της καθηκόντων. Έτσι κι εμείς, ενεργοί συμμετέχοι και συν-διαμορφωτές της θεωρητικής παραγωγής, οφείλουμε να επιλέξουμε δρόμο κατ' αναλογία των δύο αυτών μοτίβων. Το πρώτο μας προτείνει ένα ρόλο φιλόποπτου και συντηρητικού καταναλωτή· το δεύτερο μας προσκαλεί στους ορίζοντες της παραγωγικής θεωρητικής δημιουργίας. Πρόκειται βέβαια για ρητορικό δίλημμα με τεράστιες επιστημολογικές (αλλά και πολιτικές) προεκτάσεις.¹¹

Τι κομίζει η «κινποποίηση πόρων»; Η ιδέα περί «κινποποίησης πόρων» υπήρξε η πρώτη συστηματική αντίδραση στον «αποκλίνοντα ψυχολογισμό» των θεωριών της μαζικής κοινωνίας.¹² Αν και γρήγορα μετασχηματίστηκε α-

9. T.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1996.

10. I. Lakatos, *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers*, τόμ. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1978.

11. Σε αυτές συμπεριλαμβάνεται και ο τρόπος με τον οποίο κατανοούμε συνολικά ρεύματα σκέψης, όπως πιο χαρακτηριστικά, ο μαρξισμός. Βλ., επ' αυτού, το κλασικό κείμενο του M. Burawoy, «Marxism as Science: Historical Challenges and Theoretical Growth», *American Sociological Review*, τόμ. 55, τχ. 6, Δεκέμβριος 1990, σ. 775-793, όπου καταδεικνύονται γλαφυρά οι δύο τρόποι ανάγνωσης. Γνωρίζουμε όλοι τις θεωρητικές και πρακτικές τερατογενέσεις που επώασε το φοβικό μοτίβο του σοβιετικού μαρξισμού.

12. Δεν σημαίνει όμως αυτό ότι από τις συγκεκριμένες βιβλιογραφίες λείπουν κρίσιμες (και ερευνητικά χρήσιμες) διαπιστώσεις και πορίσματα. Αυτό ισχύει κυρίως για το N. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, The Free Press, Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1962. και, ως έναν βαθμό, το R.H. Turner – R. Turner - L. Killian, *Collective Behavior*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs N.J. 1957, και το R. Turner, «Determinants of Social Movement Strategies», στο T. Shibutani (επιμ.), *Human Nature and Collective Behavior: Papers in Honor of Herbert Blumer*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1970. Ως προς την «κινποποίηση πόρων», χρησιμοποιώ επίτηδες τον όρο «ιδέα». Όπως σωστά επισημαίνει ο D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, The University of Chicago Press, Σικάγο/Λονδίνο 1999, σ. 262-263, καθώς οι βασικές θέσεις της θεωρητικής αυτής προδιάθεσης διαχέονται διαφοροποιούμενες σε πλήθος μελετών, η κοινή τους κατηγοριοποίηση είναι σε μεγάλο βαθμό ευρετική κατασκευή.

φομοιωνόμενη από τη *Συγκρουσιακή Πολιτική*, αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, ως προσέγγιση, η «κινητοποίηση» συνέβαλε αποφασιστικά στην αλλαγή των πρώτων μεταπολεμικών προσλήψεων του κινηματικού φαινομένου. Πώς ακριβώς, όμως, την αντιλαμβανόμαστε σήμερα;

Υπάρχει διαδεδομένη η άποψη (η οποία προφανώς και απηχεί όψεις –και κυρίως την αφόρητα συμπεριφοριστική εκφορά– της θεωρίας) ότι, αναδεικνύοντας τις εμπρόθετες διαστάσεις του κινηματικού φαινομένου ως προϋποθέσεις (καθόσον, προκειμένου να επέλθουν παρατεταμένες συλλογικές δράσεις απαιτείται η συσώρευση και επιτυχής διαχείριση πλειάδας «πόρων»), η «κινητοποίηση» έτεινε να υπαγάγει τη σχετική μελέτη εντός ενός γενικού πλαισίου *Ορθολογικής Επιλογής*. Όμως ειδοποιό στοιχείο της *ορθολογικής επιλογής* δεν είναι ο εμπρόθετος/στρατηγικός χαρακτήρας των δράσεων, αλλά η μονοδιάστατα ωφελιμιστική τους πρόσληψη (συνδυαστικά, βέβαια, με μια αποκλειστικά ατομοκρατική θέαση της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας)¹³ και κάτι τέτοιο απέχει παρασάγγας τόσο από τις θεωρητικές προθέσεις της «κινητοποίησης» όσο και –κυρίως– από τις ερευνητικές πρακτικές στις οποίες εξέβαλε, ιδιαίτερα αν αυτές ιδωθούν σε δυναμική, ερευνητικά προωθητική προοπτική.¹⁴ Δύο ήταν αντίθετα οι μεγάλες γνωστικές συμβολές του νέου τρόπου θέασης των κινηματικών φαινομένων (που, επειδή σήμερα θεωρούνται δεδομένες, συχνά τείνουμε να παρακάμπουμε ή και να ξεχνούμε): (α) η σημασία της έλλογης πραξιακής βούλησης των κινηματικών συλλογικοτήτων και (β) η πολυμορφία της οργανωτικής μεταβλητής. Θεωρώ ότι προσήκει μια σύντομη υπενθύμιση μέσα από το επιστημολογικά δυναμικό πρίσμα που σκιαγραφώ.

Ως προς το πρώτο στοιχείο, η ανάδειξη του κομβικού ρόλου που διαδραματίζει ο αγώνας για την αποτελεσματική συσώρευση και χρήση διεκδικητικών πόρων *de facto* στρέφει την προσοχή μας σε *δράσεις* (αν και πάντοτε

13. Αξίζει τον κόπο να υπενθυμίσει κανείς εδώ –και να προβληματιστεί– για το σημαίνον επιστημικό γεγονός ότι η ατομοκεντρική παραδοχή, αν και με αντεστραμμένο πρόσημο, συγκαταλέγεται μεταξύ των ειδοποιών γνωρισμάτων και της «συλλογικής συμπεριφοράς». Ενώ στην ορθολογική επιλογή οι συλλογικές δράσεις αποτελούν απόρροια ατομικών συναρτήσεων ωφέλειας, στη συλλογική συμπεριφορά προκύπτουν ως το άθροισμα ατομικών ψυχολογικών δισυλεπουργιών.

14. Και αυτό παρά την αρχική επίκληση του μοντέλου από τους J. McCarthy και M. Zald στο καταστατικό άρθρο του 1977 («Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», *American Journal of Sociology*, τόμ. 82, τχ. 6, 1977, σ. 1212-1241). Στο πλαίσιο αυτό είναι ωστόσο αξιοσημείωτο ότι οι συγγραφείς ορίζουν το κοινωνικό κίνημα ως «ομαδοποιήσεις πεποιθήσεων» –όχι κάποια απλή σύμπτωση υλικών/ ωφελιμιστικών συμφερόντων.

συνδυαστικά με τις *εκ των ων ουκ άνευ* δομές). Οι διεκδικητικές προδιαθέσεις που απορρέουν από τα εκάστοτε ευεπίφορα προς τις συλλογικές δράσεις περιβάλλοντα (που, χωρίς να ακυρώνονται, ωστόσο παραμερίζονται) δεν μετασηματίζονται ποτέ σε διεκδικητικές πραγματικότητες χωρίς την εμπρόθετη διαμεσολάβηση δρώντων (που... σωρεύουν πόρους). Στο πλαίσιο αυτό δεν υφίσταται κανενός είδους νομοτέλεια –είτε θετική, είτε αρνητική: σε ένα φόντο κοινωνικής αδικίας, κυριαρχίας, υλικής και συμβολικής αποστέρσης οι συλλογικές δράσεις δεν είναι ούτε αναπόφευκτες ούτε αδύνατες. Αυτό εύκολα –αλλά εν πολλοίς ανεπίγνωστα– γίνεται αποδεκτό, σπάνια όμως αναλογιζόμαστε τις γνωστικές προεκτάσεις της ρητής εγγραφής του στον θεωρητικό λόγο: το γεγονός, δηλαδή, ότι ο εμπρόθετος/στρατηγικός χαρακτήρας των συλλογικών δράσεων συνεπάγεται (και καταστατικά αναδεικνύει) τον *έλλογο* χαρακτήρα τους, σε αντιδιαστολή με την απλώς ενστικτώδη, κατά κανόνα άλογη «προσαρμογή» που υπονοείται και προσάπεται σε αυτές στις πάσης φύσεως θεωρίες συστημικών καταρρεύσεων. Πρόκειται για θεωρητικό βήμα εξαιρετικά σημαίνον που φέρνει την *πολιτική* στο επίκεντρο της κινηματικής μελέτης και το ίδιο κινηματικό φαινόμενο στο επίκεντρο της σύγχρονης πολιτικής κοινωνιολογίας. Μας ευαισθητοποιεί, κατ' επέκταση, στις άπειρες, απλές ή συνθετότερες κοινωνικές και πολιτικές (προ-)εργασίες που η οποιασδήποτε συλλογική δράση προϋποθέτει –και όσοι ενέχονται σε συλλογικά διεκδικητικά εγχειρήματα γνωρίζουν καλά αυτήν την πραγματικότητα. Με την έννοια αυτή ο ερευνητικός φακός –και πάλι *de facto*– διευρύνεται ώστε να συμπεριλάβει τις πρακτικές των κινηματικών, όχι απαραίτητα ωφελιμιστικών υποκειμένων [*conscience adherents*]: δράσεις για τη δημιουργία δικτύων, τη συλλογή οικονομικών, την επεξεργασία και διάδοση πολιτικού μηνύματος, τη μετεξέλιξη των ρεπερτορίων δράσης.

Δεν υπαινίσσομαι βέβαια ότι η «κινητοποίηση» δεν περιείχε προβλήματα, ορισμένα εκ των οποίων εξόχως σοβαρά. Πρώτος μεταξύ ίσων, ο Doug McAdam¹⁵ τα επισήμανε καυστικά στο κλασικό του έργο για το κίνημα των πολιτειακών δικαιωμάτων στις ΗΠΑ: η «κινητοποίηση» απέτυχε να ορίσει επαρκώς την έννοια «πόροι»· υπερεκτίμησε και έσοφαλε (όταν δεν διέστρεψε) τον ρόλο που διαδραματίζουν οι *ελίτ-χρηνοί*· κατ' αντιστοιχία υποτίμησε το δυναμικό παρεμπόδισης της μαζικής κινηματικής βάσης· και παρέμεινε παγιδευμένη σε έναν δομικά πρωτόλειο αντικειμενισμό που υπήρξε ανέτοι-

15. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 20-35.

μος να συνυπολογίσει θεωρητικά την τεράστια σημασία της υποκειμενικής ανάνηψης του περιβάλλοντος και, γενικότερα, του ρόλου που διαδραματίζει η κουλτούρα και οι εν γένει πολιτισμικοί παράγοντες. Πρόκειται ωστόσο για αδυναμίες οι οποίες, στο πλαίσιο της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, αφομοιώθηκαν με τρόπο που προοπτικά τις κατέστησε πλεονέκτημα – και αυτό είναι που κυρίως ενδιαφέρομαι να αναδείξω εδώ. Συναφώς, μπορεί η «κινητοποίηση», με τη γενικόλογη (και, ως έναν βαθμό, πρωτόλεια) αναφορά της στις έλλογες κινηματικές προϋποθέσεις, να μην συγκεκριμενοποίησε το αίτημα της μελέτης όλων των κρίσιμων διαστάσεων της κινηματικής συλλογικής δράσης, άνοιξε όμως και προετοίμασε γνωστικά την προοπτική της, σώζοντας έτσι (έστω εμμέσως και εξ αντανάκλασως) τις δράσεις των απλών, πλην αναδικατάστατων, κινηματικών υποκειμένων από την αφόρητη υπεροψία του μεθύτερου χρόνου (κατά την πυκνή απόδοση του E.P. Thompson).

Όλα αυτά διαμορφώνουν επίσης το πλαίσιο και τον τρόπο με τον οποίο μπορούμε – και, ως *παραγωγοί θεωρίας*, πιστεύω οφείλουμε – να αντιληφθούμε την έμφαση της «κινητοποίησης» στον τομέα «κινηματικές οργανώσεις», τη δεύτερη κομβική συμβολή της στη θεωρία. Είναι γεγονός ότι αρχέτυπες διατυπώσεις, δάνειες από τα Οικονομικά, έδωσαν λαβή σε αναπαραστάσεις ξένες προς την κινηματική πραγματικότητα. Η εικόνα της οργάνωσης-«επιχειρηματία αιτημάτων» που παράγει «υπηρεσίες» και χειραγωγεί τη συλλογική δυσσάρεσκεια με οιονεί «διαφημιστικές» εκστρατείες, ψευδώς εξομοιώνει τα κινήματα με καπιταλιστικές επιχειρήσεις, και μάλιστα με τρόπους που κυνικά υπερεκτείνουν και προσβάλλουν την αισθητική μας. Και πάλι, όμως, αυτό που προέχει είναι η πρόκληση της ερευνητικά προωθητικής ανάγνωσης: η δημιουργική αναγνώριση της σημασίας που είχε η εννοιολόγηση σειράς κρίσιμων, συχνά αντίξωων διαστάσεων του περιβάλλοντος εντός του οποίου οι κινηματικές οργανώσεις λειτουργούν, συνδυαστικά με τους επιχειρησιακούς στόχους που από αυτές απορρέουν. Δηλαδή, το γεγονός, αίφνης, ότι

- αδυνατούν να λειτουργήσουν αν δεν καταφέρουν να εξασφαλίσουν αφοσίωση, χρόνο και προσωπική εργασία από τις συλλογικότητες στις οποίες απευθύνονται, και που κατά κανόνα αντιμετωπίζουν σοβαρά βιολογικά προβλήματα (άρα και ενταξιακά διλήμματα)· ή ότι,
- προκειμένου να σταθεροποιήσουν την επιρροή τους, οφείλουν να μετατρέψουν τους συμπαθούντες σε ενεργούς δρώντες και τους πολιτικο-αξιακά αναποφάσιστους [bystanders] σε συμπαθούντες· ή ότι
- η ευόδωση των προσπαθειών τους επηρεάζεται καθοριστικά (ενίοτε καταλυτικά) από τις υπάρχουσες τεχνολογίες επικοινωνίας (ποιος σήμερα δεν α-

να γνωρίζει τον σημαίνοντα ρόλο που διαδραματίζουν στην κινηματική πραγματικότητα μηνύματα SMS, ιστότοποι και blogs;)' ή ότι

- στο πλαίσιο των κινηματικών οργανώσεων διαμορφώνονται διακριτοί ρόλοι με αντίστοιχα κίνητρα και διλήμματα (cadre, staff, workers)' ή ότι
- το εγχείρημα της οργανωτικής εξάπλωσης ενέχει διαφορετικές επιλογές, προκλήσεις και επιχειρησιακά διλήμματα αναλόγως της ιστορικής και χρονικής συγκυρίας ανάληψής του, με επιπλέον χαρακτηριστικό γνώρισμα τη δομικά προνομιακή θέση «υφιστάμενων» οργανώσεων –που, σε μετέπειτα επεξεργασίες της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*, θα οδηγήσει στην εννοιολόγηση του μηχανισμού της «οργανωτικής ιδιοποίησης» (εξίσου, αν όχι περισσότερο σημαντικό με τη δημιουργία νέων)' ή ότι
- η επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των δράσεων επηρεάζει τη συμπεριφορά των δρώντων, εξίσου αν όχι περισσότερο από τα ίδια τους τα ατομικά χαρακτηριστικά (αν είναι, δηλαδή, δρώντες εκ συνειδήσεως ή από υλικό συμφέρον), κ.ο.κ.

Σπάνια συνειδητοποιούμε τον βαθμό που διαστάσεις όπως αυτές ενέπνευσαν νέα, ρηξικέλευθη έρευνα –αναδεικνύοντας ερωτήματα, προβληματοποιώντας όψεις του ερευνητικού σύμπαντος που ως τότε έμεναν γνωστικά απροσπέλαστες, μεταβάλλοντας και εμπλουτίζοντας την κατανόσή μας.

Θέλω να επαναλάβω ότι τα παραπάνω δεν αναιρούν τις ελλείψεις και τα σφάλματα της «κινητοποίησης», όσες από τις θεωρητικές κατασκευές της υπήρξαν τεχνητές και ανοίκειες προς τη ζωντανή κινηματική πραγματικότητα. Το κρίσιμο ερώτημα, όμως, είναι *τι είδους συμπεράσματα συνάγουμε από τις αδυναμίες αυτές και πώς τις αφομοιώνουμε*. Έχει τεράστια σημασία να ασκήσουμε την κριτική μας με τρόπο *προωθητικό* –όχι για να «περισώσουμε» την από πολλού εκλιπούσα «κινητοποίηση», αλλά για να κατανοήσουμε τους τρόπους με τους οποίους ενέπνευσε (ενίοτε αρνητικά) τις νέες αναπροσαρμογές.

Τι είναι «πολιτικό» στην «πολιτική διαδικασία»; Η προσέγγιση, ή το «μοντέλο» της «πολιτικής διαδικασίας» όπως αποκλήθηκε, υπήρξε σταθμός στην προωθητική ανασυγκρότηση του πεδίου κατά το ότι φιλοδόξησε να υπερβεί τις αδυναμίες της «κινητοποίησης» με τρόπους, όμως, που θα ενσωμάτωναν δημιουργικά τις συμβολές της. Αποτελεί ως εκ τούτου παράδοξο (για το οποίο ασφαλώς και δεν είναι ανεύθυνες πρώιμες διατυπώσεις από τους ίδιους τους θεωρητικούς της «διαδικασίας») ότι η πρόσληψή της έτεινε κατά περίπτωση να συρρικνωθεί στην ισχνή αντιστοίχηση «διευρυνόμενες πολιτικές ευκαιρίες» → συλλογικές δράσεις. Η ανάγνωση αυτή, στη βιβλιογραφία συχνά υπαινικτική και «διαμέσου των γραμμών», διαμαρτύρεται στη συνέχεια

για τη θεωρητική αποκοπή των κινηματικών διαδικασιών από τις υλικές, μακρο-κοινωνιολογικές τους βάσεις με αντίστοιχη γιγάντωση των θεσμικών επεξηγηματικών μεταβλητών, συνδυαστικά με έναν υπέρποντα οπορτουνισμό στην εν γένει αιτιώδη ανάλυση: καταμαρτυρείται, συγκεκριμένα, ότι συλλογικές δράσεις και κινήματα εμφανίζονται μόνο όταν (αν όχι, επειδή) το πολιτικό σύστημα το επιτρέπει –είτε θετικά (με την εμφάνιση κρατικής ανοχής ή/και πρόθυμων «θεσμικών συμμάχων») είτε αρνητικά (όταν σοβούν πολιτικές κρίσεις). Είναι όμως (μόνο) έτσι;

Και εν πρώτοις: όταν λέμε «πολιτική διαδικασία», τι ακριβώς εννοούμε; Στις μέρες μας το ερώτημα σπανίως τίθεται ρητά, όμως η διαπραγμάτευση του ενέχει εξαιρετική σημασία τόσο για τη συνολική ερμηνεία της αρχετυπικής «πολιτικής διαδικασίας» όσο και για την αποτίμηση των θεωρητικών εξελίξεων που σηματοδότησε. Αξίζει λοιπόν να τονιστεί ότι η αντιφατική ετερότητα που οριοθετεί και το ακριβές περιεχόμενο του «πολιτικού» στην «πολιτική διαδικασία» δεν είναι –όπως κατά κανόνα θεωρήθηκε– ούτε η κοινωνία (ότι, δηλαδή, πολιτικό είναι το μη-κοινωνικοοικονομικό) ούτε οι έκνομες μετασημασιολογικές δράσεις (ότι, δηλαδή, πολιτικό είναι ό,τι εντάσσεται ή υπάγεται στη θεσμική κοινότητα), αλλά ο *ψυχολογισμός*: η άποψη ότι τα κινήματα, ως θεμελιωδώς παραβατικές και αποκλίνουσες συμπεριφορές, δεν μπορούν να ερμηνευθούν/επεξηγηθούν ειμή μόνον με τη βοήθεια της ψυχολογίας. Επεκτείνοντας και ανασυνθέτοντας τον προβληματισμό μελετητών όπως οι Tilly και Rule,¹⁶ ο βασικός εισηγητής του μοντέλου –και εξαιρετικά εναργής– Doug McAdam¹⁷ εξήγησε:

«...[Σ]ε αντίθεση με τις διάφορες κλασικές εκδοχές [ψυχολογία όχλου, συλλογική συμπεριφορά], το κοινωνικό κίνημα θεωρείται πάνω απ' όλα ένα *πολιτικό*, όχι ένα ψυχολογικό φαινόμενο».

Συνδυαστικά με το γεγονός ότι τα κινήματα εκλαμβάνονται ως πυκνές διαδικασίες που ενπλικνώνονται σε βάθος χρόνου,¹⁸ προκύπτει ότι, για να ερμηνευθούν επαρκώς, απαιτείται συνυπολογισμός πλειάδας κοινωνικοοικονομικών παραγόντων, όπως αυτοί που ο ίδιος ο McAdam ανέδειξε στη με-

16. J. Rule - C. Tilly, «Political Process in Revolutionary France: 1830-1832», στο J.J. Merriman (επιμ.), *1830 in France, New Viewpoints*, Νέα Υόρκη 1975, σ. 41-85. Επίσης, C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, ό.π.

17. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 36.

18. Στο ίδιο, σ. 61-62.

λέπτη του για το κίνημα των μαύρων στις ΗΠΑ (της περιόδου 1930-1970, αλλά με ιστορικές αναφορές που εκτείνονται μέχρι και το 1876).

Ούτε και είναι ακριβές ότι η πολιτική υφή των κινήματων ταυτίζεται με την επίσημη-θεσμική, την κατεστημένη πολιτική –ως εάν οι θεωρητικοί της «πολιτικής διαδικασίας» υπόρρητα (ή, πολύ περισσότερο, προγραμματικά) να απεργάζονταν την κινήματική ενσωμάτωση. Ως κατεξοχήν *πολιτικά* μορφώματα, τα κινήματα ασφαλώς και συνδιαλέγονται με τη θεσμική πολιτική, όμως ο λόγος δεν είναι ότι αποτελούν, ή εποφθαλιούν να καταστούν τμήματά της, αλλά –το ακριβώς αντίθετο– ότι έλλογα και συστηματικά (με τρόπους δηλαδή που κατεξοχήν προσιδιάζουν στο πολιτικό) απεργάζονται τον μετασχηματισμό της. Γι' αυτό οι Gamson¹⁹ και Tilly²⁰ πρώιμα αποκαλούν τους κινήματικούς δρώντες «αμφιοβητίες/διεκδικητές» [challengers] και οι μετέπειτα επεξεργασίες (λ.χ., στο *Dynamics of Contention*) τους τοποθετούν ρητά εκτός του πυρήνα του θεσμικού πολιτικού συστήματος.²¹

Επ' αυτού, τίποτε δεν είναι περισσότερο ενδεικτικό από το ότι ο McAdam²² χρησιμοποιεί την έννοια «κοινωνικό κίνημα» για να ασκήσει κριτική στο πλουραλιστικό μοντέλο. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά, «αν όντως [η θεσμική πολιτική] ήταν ανοιχτή, ανταποδοτική και ευμενής» τότε «πώς μπορούν να εξηγηθούν τα κοινωνικά κινήματα»; Για να διατυπώσω το πυκνό επιχείρημα επιγραμματικά: *Όχι μόνο τα κινήματα δεν αποτελούν έκφραση της θεσμικής πολιτικής, αλλά, έμπρακτα αναδεικνύοντας τους περιορισμούς της, μας υποδεικνύουν τον τρόπο με τον οποίο οφείλουμε να κατανοούμε την ίδια την πολιτική –με την απαραίτητη ευρύτητα, ως δραστηριότητα με κοινωνική απεύθυνση που, αν και συνδιαλέγεται, σε καμιά περίπτωση δεν ταυτίζεται με τις κρατικές λειτουργίες.*²³ Εξίσου ρητά, ο McAdam επισημαί-

19. W. Gamson, *The Strategy of Social Protest*, Dorsey Press, Homewood, Ill. 1975.

20. C. Tilly, *From Mobilization to Revolution*, ό.π.

21. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Έννοιες και θεωρία: ένα σχόλιο για τη συμβολή του κλάδου της Συγκρουσιακής Πολιτικής στη μελέτη των κοινωνικών κινήματων», ό.π., σ. 35-36.

22. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 6.

23. Δεν πρέπει επίσης να διαφύγει την προσοχή μας ότι αυτός είναι ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζει το ζήτημα και η σοβαρή πολιτική επιστήμη. Ο Giovanni Sartori, αίφνης, αν και εύλογα θεωρεί λάθος την άποψη ότι «όλα είναι πολιτική», λαμβάνει ωστόσο την απαραίτητη μέριμνα να την ορίσει ως «τόπο εκπομπής λόγου δεσμευτικού για συλλογικότητες»: βλ. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Πολιτική επιστήμη, συγκριτική πολιτική: κρίση στην "κανονική επιστήμη";», εισαγωγή στο G. Sartori, *Σημσιολογία, έννοιες, συγκριτική μέθοδος*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 31-32.

νει²⁴ ότι τα κινήματα δεν είναι θεσμικές ομάδες πίεσης ή lobbies, και ότι αντιθέτως περιλαμβάνουν (όπως και προϋποθέτουν) «μη θεσμικές μορφές πολιτικής συμμετοχής». Η θέση είναι τόσο πρόδηλη που περαιτέρω επεξηγήσεις της κυριολεκτικά παρέλκουν.

Οι γνωστικές προβολές αυτής της θεωρητικής πραγματικότητας αναδείχθηκαν εξίσου γλαφυρά και στη συζήτηση περί της διαδικασίας ανάδυσης [emergence] των συλλογικών δράσεων. Διαδεδομένη υπήρξε εδώ η άποψη ότι στο πλαίσιο της «πολιτικής διαδικασίας» αρκεί, δήθεν, η διερεύνηση του θεσμικού πολιτικού τοπίου και μόνον για να επεξηγηθεί ο χρονισμός της εμφάνισής τους. Απέναντι στη ρηχή αυτή ανάγνωση, έχει σημασία να αναλογιστούμε ότι η «διαδικασία» ήταν αυτή που εστιασμένα και εμφαντικά επισήμανε την κρισιμότητα της γνωστικής μεταβλητής (για να επέλθουν συλλογικές δράσεις απαιτείται πρωτίστως η «γνωστική απελευθέρωση» των διεκδικητών) καθώς και τον απολύτως αναγκαίο ρόλο που διαδραματίζουν πολιτικά δίκτυα και οι πάσης φύσεως οργανωτικές πρωτοβουλίες της κινηματικής βάσης²⁵ συνδυαστικά με την ετοιμότητά της να αναλάβει μη συμβατικές, συγκρουσιακές μορφές δράσης.

Επιπλέον, στο διάστημα που επακολούθησε την έκδοση του κλασικού *Political Process and the Development of Black Insurgency*, το περιεχόμενο του όρου «πολιτική» (όσο και αυτό του όρου «διαδικασία») εμπλουτίστηκε περαιτέρω, τουλάχιστον κατά τρεις τρόπους.

- Ο πρώτος, άμεση αντίδραση στην ανάγνωση της έννοιας «δομή πολιτικών ευκαιριών» ως αποκλειστικά ευμενών θεσμικών διακανονισμών, υπήρξε η ρητή εννοιολόγηση της ακριβώς αντίθετης συνθήκης, της *απειλής*: οι κινηματικές δράσεις δεν επικουρούνται μόνον όταν οι διεκδικητές διαπιστώνουν «παράθυρα ...να ανοίγουν, αλλά και όταν διαισθάνονται πόρτες... να κλείνουν».²⁶ Σύμφωνα με τον Tarrow,²⁷ η συγκρουσιακή δράση «εντείνεται και όταν [οι άνθρωποι] απειλούνται με κόστος που δεν μπορούν να υποστούν ή που παραβιάζει το περί δικαίου αίσθημά τους».

24. D. McAdam, *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*, ό.π., σ. 25.

25. Και μάλιστα με μια εντυπωσιακά ισόρροπη αναγνώριση των κινδύνων που ενέχουν για την κινηματική προοπτική οι ολιγαρχικές τάξεις που αναπτύσσονται στις κεντρικές, ιεραρχικές οργανώσεις· η ενδεχόμενη άμβλυση της δυναμικής των δικτύων βάσης· και το πρόβλημα της οικονομικής/ πολιτικής εξάρτησης από θεσμικούς συμμάχους.

26. Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Συγκρουσιακή πολιτική, συλλογική δράση, κοινωνικά κινήματα: μια αποτύπωση», ό.π., σ. 15.

27. S. Tarrow, *Power in Movement...*, ό.π., σ. 71.

- Δεύτερο σταθμό αποτέλεσε ο τονισμός της εν πολλοίς «κατασκευασμένης» υφής του περιβάλλοντος: ευκαιρίες και απειλές δεν υφίστανται μέχρις ότου ερμηνευθούν ως τέτοιες και «αποδοθούν» στην πραγματικότητα από τους ενεχόμενους πολιτικούς δρώντες.²⁸
- Κομβική υπήρξε τέλος η έκδοση του συλλογικού τόμου *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics* το 2001 (χρονιά κατά την οποία επίσης εκδόθηκε και το σημαίνον *Dynamics of Contention*), στον οποίο επιχειρήθηκε να καταγραφούν θεωρητικά έως τότε παραμελημένες συνιστώσες της πολιτικής διαδικασίας –όπως, μεταξύ άλλων, η συγκινησιακή, η χωρική και η χρονική.²⁹ Αυτού του είδους η «πολιτική» δεν είναι πλέον δυνατόν να θεωρείται μονοσήμαντη θεσμική.

Η «πολιτική διαδικασία» υπήρξε εγχείρημα προωθητικής ανασύνθεσης των ως τότε υφιστάμενων θεωρητικών εργαλείων για τη μελέτη συλλογικών δράσεων και κοινωνικών κινημάτων. Το ότι στην επιδίωξή της αυτή υπήρξε κατά βάση επιτυχής αποτυπώνεται γλαφυρά στις γνωστικές εξελίξεις που η έλευσή της προκάλεσε: τα προβλήματα που ανέδειξε, καθώς επίσης και τα προβληματικά της στοιχεία, γρήγορα αντιμετωπίστηκαν –για να δημιουργήσουν άλλα– στο πλαίσιο της *Συγκρουσιακής Πολιτικής*. Συμπεριλήφθηκαν εδώ καταστατικά, και περαιτέρω εννοιολογήθηκαν, άλλες κρίσιμες διαστάσεις της διεκδικητικής πραγματικότητας: ο πολιτικός λόγος των διεκδικητών (τόσο ως απόρροια των πολιτισμικών του συμφραζομένων όσο και ως στρατηγικό διάβημα), το μείζον οργανωτικό πρόβλημα (με τους κινδύνους που ενέχουν για την κινηματική προοπτική τόσο η ιεραρχική διάρθρωση όσο και ανεπαρκώς επεξεργασμένες «αρνήσεις» του), η μηχανική της συγκρουσιακής κορύφωσης (στο πλαίσιο της δυναμικής «συγκρουσιακών κύκλων») κ.α. Δεν σημαίνει βέβαια αυτό –και, στο πλαίσιο ενός προωθητικού ερευνητικού προγράμματος, δεν θα μπορούσε ποτέ να σημαίνει– ότι δεν παραμένουν κενά ή/και αστοχίες, όπως, για παράδειγμα, στους τομείς της πολιτικής οικονομίας των κινημάτων καθώς και της ιστορικής κοινωνιολογίας τους: στην εννοιολόγηση των επιδράσεων που η παγκόσμια καπιταλιστική συγκυρία α-

28. Βλ. κυρίως D. McAdam - S. Tarrow - C. Tilly, *Dynamics of Contention*, ό.π.

29. Τις διαστάσεις αυτές αναδεικνύουν και αξιοποιούν στην ερμηνεία των ελληνικών εξεγερσιακών δράσεων του Δεκεμβρίου του 2008 οι Λ. Κοτρωνάκη και Σ. Ι. Σεφεριάδης, «Στα μονοπάτια της οργής: το χωροχρονικό μιας εξέγερσης», εισήγηση στο διεθνές συνέδριο του Κύκλου Συγκρουσιακής Πολιτικής «Εξεγερσιακές συλλογικές δράσεις σε συγκριτική προοπτική. Θεωρητικοί προβληματισμοί, εμπειρικά αινίγματα», Αθήνα, Δεκέμβριος 2009. Για το βίντεο της εισήγησης, βλ. <http://vimeo.com/9440134>.

οκεί στις συλλογικές δράσεις ή στη συνεκτική πρόσληψη των διαφόρων φάσεων του κινηματικού φαινομένου κατά τους τελευταίους δύο αιώνες.³⁰ Όμως δεν υπάρχει κανείς απολύτως λόγος τα κενά αυτά να μην καλυφθούν.

Στη διαδικασία αυτή καλούνται να συμβάλλουν πλέον ισότιμα και μελετητές που ενεργοποιούνται στον ελληνικό χώρο.³¹

30. Στην κατεύθυνση αυτή εντάσσονται και κάποιες από τις επεξεργασίες του γράφοντος: S. Seferiades, *Working-Class Movements (1780s-1930s). A European Macro-Historical Analytical Framework and a Greek Case Study*, διδακτορική διατριβή, Columbia University 1998.

31. Τα τελευταία χρόνια οι σπουδές της συλλογικής δράσης και των κοινωνικών κινημάτων γνωρίζουν στην Ελλάδα μια άνθηση –με τη διδασκαλία ειδικών μαθημάτων σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο καθώς και την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών υψηλού επιπέδου που συνδιαλέγονται ισότιμα με τη διεθνή βιβλιογραφία. Καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή έχουν διαδραματίσει ακαδημαϊκές και ερευνητικές πρωτοβουλίες όπως ο *Κύκλος Συγκρουσιακής Πολιτικής*, με έδρα το Πάντειο Πανεπιστήμιο (Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας/ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας) και το ετήσιο εντατικό σεμινάριο του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Στο πλαίσιο του Κύκλου [που συνεργάζεται στενά με την Ομάδα Εργασίας Contentious Politics and Social Movements της Διεθνούς Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης (IPSA) και της Διεθνούς Κοινωνιολογικής Εταιρείας (ISA)] λειτουργεί σεμινάριο για την πολιτική κοινωνιολογία και την ιστορία των συλλογικών δράσεων, ενώ παράλληλα οργανώνονται συνέδρια, ημερίδες και άλλες εκδηλώσεις. Περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν στο blog του Κύκλου στη διεύθυνση <http://contentiouspolitics-circle1.blogspot.com>.

Η ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967 ΩΣ ΤΟΜΗ ΓΙΑ ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ

Μανώλης Χαιρετάκης*

Η πορεία προς την ανάπτυξη της τηλεόρασης ως μαζικού ΜΜΕ και η σταδιακή αποδυνάμωση των εντύπων μέσων ενημέρωσης και κυρίως των εφημερίδων, η οποία και θα εκδηλωθεί εντονότερα και με μη αναστρέψιμο τρόπο αρκετά χρόνια αργότερα, αλλά και η πρώτη/αρχική εμφάνιση και η μετέπειτα εξάπλωση της κοινωνίας της κατανάλωσης και της διαφήμισης ήταν –εκτός από τη ριζική μεταβολή του έως τότε επικρατούντος πολιτικού πλαισίου– οι σημαντικότερες ίσως από τις επιπτώσεις της δικτατορίας της 21ης Απριλίου. Αυτά, σε συνδυασμό με τη θεμελίωση της έμφασης στο χρήμα και την ανάπτυξη της πολιτισμικής ευτέλειας, αποτέλεσαν την τομή εκείνη που κληροδότησε η στρατιωτική δικτατορία, σφραγίζοντας σε όχι ασήμαντο βαθμό τα χρόνια που ακολούθησαν ως τις ημέρες μας.

---

1. ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η άνοδος της Ένωσης Κέντρου στην εξουσία¹ ήταν η αφορμή για έναν διευρυμένο βαθμό εκδημοκρατισμού στην ελληνική κοινωνία. Αυτός, με τη σειρά του, δημιούργησε ένα ευρύτερο «περιβάλλον» ελευθεριών, ένα «περιβάλλον» με αξιόλογες αποστάσεις από τα κελεύσματα του δεξιού κράτους αλλά και από το συνακόλουθο παρακράτος το οποίο λειτουργούσε και ως κέρβερους της διαφύλαξης των αρχών του συντηρητισμού. Η μέχρι τότε συστηματικά καταπιεζόμενη δυναμική για έκφραση: πολιτική, πολιτιστική κ.λπ. άρχισε να ακούγεται ευρύτερα και, ταυτόχρονα, απέκτησε αξιόλογα κοινωνικά ερείσματα. Βέβαια, η κινδυνολογία περί του (ψευδεπίγραφου) «κομμουνιστικού κινδύνου» δεν εξοβελίσθηκε ολοσχερώς από την ημερήσια διάταξη των κυρίων θεμάτων του Τύπου, ωστόσο ο ρόλος και η βαρύτητά της περιέπεσαν σε δευτερεύουσα μοίρα –παραγκωνίσθηκε, παραμένοντας στο περιθώριο «δια πάσαν μελλοντική χρήση».

Η ζωτική ανάγκη για ελευθερία στην έκφραση, που άρχισε τότε να απο-

κτά σάρκα και οστά, εκδηλώθηκε και μέσω ενός οργανισμού έκδοσης βιβλίων τα οποία, σε άλλες ευρωπαϊκές κοινωνίες, είχαν κυκλοφορήσει ευρέως αρκετά αν όχι δεκάδες χρόνια νωρίτερα.

Αυτή η νεοαποκτημένη αίσθηση ελευθερίας επέδρασε καταλυτικά σε όλο σχεδόν το πολιτιστικό πεδίο. Συμβάδιζε δε χρονικά με τη «χρυσή» μεταπολεμική φάση του καπιταλισμού στις περισσότερες ευρωπαϊκές κοινωνίες: αντιπροσωπευτική δημοκρατία, εργασία για όλους, εδραίωση των καταναλωτικών αγορών, ισχυρό κράτος πρόνοιας κ.λπ. Και ο αντίκτυπος αυτός, στην Ελλάδα, δεν επηρέασε μόνο τον Τύπο –τις εφημερίδες και τα περιοδικά– αλλά επεκτάθηκε σε όλο το φάσμα των (τότε) ΜΜΕ: στο δημόσιο ραδιόφωνο, στη δημόσια τηλεόραση, στο θέατρο, στη μουσική, στον κινηματογράφο και στις υπόλοιπες καλές τέχνες.²

Για την Ελλάδα, το δεύτερο τέταρτο της δεκαετίας του 1960 (κυρίως από τον Νοέμβριο του 1963 και μετά) ήταν –με ουσιαστικό τρόπο καθώς προχωράμε προς τα μέσα της δεκαετίας– τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια κατά τη διάρκεια των οποίων οι πολίτες άρχισαν να απολαμβάνουν τα θετικά αποτελέσματα που προέκυπταν από το ευρύτερα επικρατούν «κλίμα» αλλά και από το πέρας της ανοικοδόμησης της χώρας.

Η σταδιακή θεμελίωση μιας μορφής δυτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα συμβάδιζε με τη χαλάρωση μιας νοοτροπίας που ήταν το αμάλγαμα μιας καταπιεστικής ιδεολογίας και της αυστηρότερης, ιδιαίτερα τυπολατρικής (και ουσιαστικά κενής περιεχόμενου) έκφρασης της οπισθοδρομικότερης μερίδας του κατεστημένου, στην όποια εκδοχή του. Η συγκεκριμένη αυτή μερίδα στάθηκε αποτελεσματικός σύμμαχος του συμπλήματος των κύκλων της στρατοκρατίας, των επαγγελματιών του αντικομμουνισμού (αλλά και των «ανανηψάντων» κομμουνιστών), της έκπαιι διορισμένης «κατάλληλης» γραφειοκρατίας μερικών υπουργείων, των «κατάλληλων» εκπαιδευτικών οι οποίοι περισσότερο συσκοτίζουν παρά μόρφωναν τα Ελληνόπουλα, των δραστήριων υπαλλήλων των αρμοδίων τμημάτων των άμεσα ενδιαφερόμενων πρεσβειών κ.λπ. Η συγκεκριμένη νοοτροπία είχε διαμορφωθεί –και ταυτόχρονα είχε διαμορφωθεί από– μια σειρά δομών, οι οποίες παράγαν ένα οικονομικό αποτέλεσμα που, κατά τη δεκαετία του 1960, δεν ήταν το επιθυμητό, ως αναποτελεσματικό στη νέα φάση επέκτασης του κεφαλαίου.

Κατά συνέπεια, χρειαζόνταν καταλληλότερες δομές, περισσότερο ευεπίφορες προς την κατεύθυνση της υλοποίησης των νέων στόχων του κεφαλαίου, όπως είναι η χωρική και χρονική επέκταση της χρηματικής σφαίρας, η δημιουργία αγορών για τα μαζικά παραγόμενα προϊόντα, η διεύρυνση των ε-

μπορικών ανταλλαγών με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κ.ά., αλλά κυρίως η ριζική μεταβολή της μέχρι τότε υπεριοχύουσας νοοτροπίας.

Παρά την εμφανή τάση προς τη διεύρυνση του εκδημοκρατισμού, η παλαιότερη νοοτροπία-αμάλαμα δεν είχε εκθεμελιωθεί. Η «ιδεολογία» που συμπεκνωνόταν στο σύνθημα «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» παρέμενε εν υπνώσει, έως ότου νέες συνθήκες θα αποζητούσαν την ανάδυσή της στο προσκήνιο. Όπως και συνέβη, με το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967, το οποίο και διέκοψε –με ουσιαστικό τρόπο– την πορεία που είχε αρχίσει να διαφαίνεται μέσω του εκδημοκρατισμού της κοινωνίας, εκτρέποντάς την προς εκείνες τις κατευθύνσεις, μέρος των οποίων (αλλά και μετεξέλιξή τους) διαμορφώνουν και τη δική μας, πλέον, καθημερινότητα.

2. ΤΑ ΑΚΡΙΒΩΣ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΑ – Η ΑΤΕΛΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

Κατά τα τελευταία χρόνια πριν από τη στρατιωτική δικτατορία του 1967, τέθηκε έντονα το κεντρικό ερώτημα: «Ποια πολιτική των ΜΜΕ συμβάλλει θετικά στη διεύρυνση των ορίων φιλελευθεροποίησης σε ένα δημοκρατικό καθεστώς;»³

Η εποχή ήταν ίσως η καταλληλότερη για μια απάντηση σε ερωτήσεις τέτοιας λογής, αν και τελικά συνεκτική απάντηση δεν δόθηκε. Ήδη από το 1963 και μετά, η ελληνική κοινωνία⁴ είχε παρουσιάσει σημαντικές *ποιοτικές μεταβολές*: μεταξύ άλλων, οι περιορισμοί σχετικά με τη διακίνηση των ιδεών κατέστησαν ανενεργοί, γεγονός το οποίο σχετίζεται ευθέως και σε σημαντικό βαθμό με την αποκατάσταση της ισότιμης και ελεύθερης κυκλοφορίας του συνόλου των εφημερίδων.

Στο ίδιο χρονικό διάστημα παρατηρείται μια σειρά μεταβολών του πολιτικού πλαισίου το οποίο, μεταξύ άλλων, επικαθορίζει και τις σχέσεις ανάμεσα στην κρατική εξουσία και στον Τύπο. Στο επίπεδο του ημερήσιου αθηναϊκού πολιτικού Τύπου, που αποτελεί μια από τις κύριες εκφάνσεις του αθηναϊκού πολιτιστικού υποδείγματος, οι μεταβολές του πολιτικού πλαισίου αντανακλάθηκαν στην αύξηση της γεωγραφικής του εμβέλειας.⁵

Σε σχέση με τον αθηναϊκό πολιτικό Τύπο, μπορούμε να καταγράψουμε δύο κυρίαρχες διχοτομίες :

- η πρώτη αποτελείται από το δίπολο *πρωινές-απογευματινές εφημερίδες*, σε άμεση αντιστοιχία με την αντιδιαστολή «*περισσότερο πολιτικές*» (*πρωινές*)-«*περισσότερο πληροφοριακές/ενημερωτικές*» (*απογευματινές*). Η διχο-

τομία αυτή έδειχνε να αποβαίνει, σταδιακά, προς όφελος των απογευματινών εφημερίδων.

- η δεύτερη διχοτομία αποτελείται από τη γεωγραφική σχέση των κυκλοφοριών των εφημερίδων, μεταξύ της Αθήνας/Πειραιά και της Επαρχίας, που μπορεί να συμπυκνωθεί στον λόγο των κυκλοφοριών Α/Π : Ε. Η εξέταση του λόγου αυτού δείχνει μία *πρωτική* πορεία για τις πρωινές και μια μικρότερης σχετικής έντασης *πρωτική* πορεία για τις *απογευματινές* και το *σύνολο* των πρωινών και των απογευματινών.⁶

Οι τάσεις αυτές υποδεικνύουν, σε γενικές γραμμές :

- μια ζήτηση για *πολιτική πληροφόρηση* σε Αθήνα/Πειραιά, η οποία εμφανίζει, προοδευτικά, σημεία συνεχούς εξασθένησής της, στον βαθμό που διευρύνεται σημαντικά η συνολική κυκλοφορία των απογευματινών εφημερίδων.
- μια *αυξητική* κυκλοφοριακή πορεία των αθηναϊκών εφημερίδων στην *Επαρχία* και στο *Σύνολο Ελλάδος*⁷
- διάχυση της πολιτικής πληροφόρησης (μέσω των πρωινών εφημερίδων) σε συνδυασμό με μια παράλληλη διάχυση της πληροφόρησης/ενημέρωσης (μέσω των απογευματινών εφημερίδων) από την περιοχή Αθήνας/Πειραιά προς την Επαρχία.

Κατά το αυτό χρονικό διάστημα (1960-1967) μπορούμε να παρατηρήσουμε και

- το αυξανόμενο ειδικό βάρος των εφημερίδων των (αθηναϊκών) συγκροτημάτων Τύπου,⁸ καθώς και
- το αυξανόμενο ειδικό βάρος των εφημερίδων γνώμης.⁹

Αν και δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία κυκλοφορίας σχετικά με τον τοπικό Τύπο, φαίνεται ότι η αυξανόμενη διείσδυση του αθηναϊκού Τύπου στην Επαρχία συρρίκνωσε τα κυκλοφοριακά του μεγέθη. Με τον τρόπο αυτό, ο αθηναϊκός Τύπος απέκτησε ποσοτικά διευρυμένη πρόσβαση και, κατά συνέπεια, διευκολύνθηκε η περαιτέρω γεωγραφική εξάπλωση του αθηναϊκού πολιτιστικού υποδείγματος, ενδυναμώνοντας την ανισότιμη σχέση του κέντρου με την περιφέρεια, προς όφελος του πρώτου.

Οι παρατηρήσεις αυτές συγκλίνουν προς το ερμηνευτικό σχήμα το οποίο προτείνει ο Burgel,¹⁰ σχετικά με την επίδραση του αθηναϊκού Τύπου: μια διείσδυση *δύο ταχυτήτων*, όπου ο αθηναϊκός Τύπος

- συνεισφέρει στη διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης των μεσοστρωμάτων της πρωτεύουσας και των «προυχόντων» της επαρχίας και, ταυτόχρονα,
- διαδίδει στις λαϊκές μάζες τόσο της πρωτεύουσας όσο και της επαρχίας στερεότυπους τρόπους ζωής δυτικής προέλευσης.

Ασφαλώς, οι μεταβολές του πολιτικού πλαισίου, που έχουν διαπιστωθεί ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, εγγράφονται σε μian ευρύτερη οπτική.¹¹ Στη σταδιακή, δηλαδή, εισαγωγή μιας καινούργιας τάξης πραγμάτων, που αναδύεται «οιγά-οιγά υπό το κάλυμμα της παλαιάς τάξης», με ενσωματωμένη την ασύγχρονη εξέλιξη κατά την οποία «το κοινωνικό και οικονομικό στοιχείο προηγούνται, ενώ η πολιτική υστερεί χρονικά».¹²

Η αυξανόμενη διείσδυση του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου στην επαρχία συντείνει στη βαθμιαία εξάλειψη των «τελευταίων υπολειμμάτων αμοιβαιότητας ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό πληθυσμό».¹³ Η σχέση Αθήνας-Επαρχίας ή, για τον ίδιο λόγο, η σχέση ανάμεσα στον αστικό και τον αγροτικό πληθυσμό «στο εξής θα γίνεται καθαρά μονόδρομη και ο αστικός πληθυσμός και τρόπος ζωής θα εξαλείφει, βαθμιαία, τους εναπομείναντες θύλακες των τοπικών ιδιομορφιών».¹⁴

Η σχεδόν συνεχής πορεία συνολικής ποσοτικής (αλλά και ποιοτικής, αρκετές φορές) μεγέθυνσης των κυκλοφοριών των εφημερίδων και των περιοδικών, του αριθμού των συσκευών ραδιοφώνου, των εισιτηρίων του κινηματογράφου¹⁵ αλλά και των πωλουμένων βιβλίων, κατά την περίοδο από τις αρχές του 1960 έως το 1966 περιλάμβανε και τα αρχικά στάδια, την ανάπτυξη του –μετέπειτα– κύριου εκπροσώπου των ηλεκτρονικών μέσων, της τηλεόρασης.¹⁶

Ένα τέτοιο πλαίσιο ενισχύει τις προϋποθέσεις για τη λειτουργία των ΜΜΕ ως συνδιαμορφωτών της μαζικής αγοράς και διαμορφωτών ενός (πολυάριθμου) μαζικού ακροατηρίου, αλλά και την επέκταση του ρόλου και της ισχύος της διαφήμισης ως ζωτικής οικονομικής λειτουργίας, οι βάσεις της οποίας είχαν ήδη τεθεί από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η συγκεκριμένη αυτή επέκταση χρειαζόταν –τόσο στη συγκεκριμένη συγκυρία όσο και σε κατοπινές– την τηλεόραση για τη θεμελίωση της κυριαρχίας της.

3. ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΜΜΕ ΚΑΙ Η 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

α. Ο αθηναϊκός πολιτικός Τύπος

Μπορούμε να πούμε πως το 1967 αποτελεί έτος «καταστροφής»,¹⁷ ένα κομβικό χρονικό σημείο για τις εφημερίδες του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου και τα μεγέθη κυκλοφορίας τους. Το διάστημα 1960-1967, η μέγιστη κυκλοφορία τους σημειώθηκε το 1966, με την ανοδική πορεία τους να ξεκινά ήδη α-

πό το 1960,¹⁸ ενώ από τον Μάιο του 1967 η μέση ημερήσια κυκλοφορία τους υπέστη πραγματική καθίζηση.

*1967: Πρωινές και απογευματινές εφημερίδες Αθηνών.
Μέση ημερήσια κυκλοφορία, σε χιλιάδες φύλλα*

Μήνας	Πρωινές	Απογευματινές	Σύνολο	Ποσοστό μεταβολής	Αριθμός εφημερίδων
Ιανουάριος.	316,2	468,1	784,3		14
Φεβρουάριος	280,1	472,8	752,9	-4,0	14
Μάρτιος	315,3	475,5	790,8	+5,0	14
Απρίλιος	321,5	512,5	834,0	+5,5	14
Μάιος	219,5	313,0	532,5	-36,2	9
Ιούνιος	212,7	316,9	529,6	-0,5	9
Ιούλιος	207,1	302,5	509,6	-3,8	9

Πηγή: Ε.Ι.Η.Ε.Α.

Εκτός από την επιβολή καθεστώτος λογοκρισίας από τη στιγμή του πραξικοπήματος μέχρι και το βράδυ της 23ης Ιουλίου 1974, ανάμεσα στα πρώτα μέτρα που έλαβαν οι πραξικοπηματίες ήταν η κατάληψη των ραδιοτηλεοπτικών σταθμών, η απαγόρευση κυκλοφορίας αρκετών εφημερίδων και η σύλληψη δεκάδων δημοσιογράφων.¹⁹ Παράλληλα, απαγορεύθηκε η έκδοση των εφημερίδων *Αυγή* (πρωινή) και *Δημοκρατική Αλλαγή* (απογευματινή), καθώς και δεκάδων άλλων εφημερίδων στην επαρχία, ενώ ανεστάλη η έκδοση των εφημερίδων *Καθημερινή* (πρωινή), *Ελευθερία* (πρωινή), *Μεσημβρινή* (απογευματινή) και *Αθηναϊκή* (απογευματινή).²⁰ Μόλις σε διάστημα ενός μηνός –από τον Απρίλιο έως τον Μάιο του 1967– οι πρωινές απώλεσαν το 31,7% της κυκλοφορίας τους, οι απογευματινές το 38,9%, ενώ η συνολική κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων μειώθηκε κατά 36,2%. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, οι αθηναϊκές εφημερίδες οι οποίες κυκλοφορούσαν στην περιοχή Α/Π υπέστησαν μείωση της κυκλοφορίας τους της τάξης του 37,4%, ενώ η κυκλοφορία τους στην Επαρχία μειώθηκε κατά 33,9%.

Είναι σαφές ότι η έλευση της στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία όχι μόνο διέθετε σημαντικό οπλοστάσιο κατασταλτικών μέτρων σχετικά με τον Τύπο²¹ –τα οποία ανάγονταν στη δικτατορία της 4ης Αυγούστου, στον εμφύλιο πόλεμο καθώς και στην κυβέρνηση Παπάγου– αλλά και το χρησιμοποίησε «δι' ίδιον όφελος», επέδρασε ανασταλτικά στην έως τότε διαπιστωμένη ανοδική τάση, τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική, του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου.

Η κυκλοφοριακή καθίζηση των εφημερίδων του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου ή, τουλάχιστον, όσων επιτρεπόταν να κυκλοφορούν, δεν αναχαιτίσθηκε από την έκδοση της *Νέας Πολιτείας* (πρωινή) που αποτελούσε όργανο της στρατιωτικής δικτατορίας, ούτε των *Σημερινών* (απογευματινή), που ήταν η απογευματινή εκδοχή του *Ελεύθερου Κόσμου*, με εκδότη τον Σ. Κωνσταντόπουλο και σαφή τοποθέτηση υπέρ της δικτατορίας. Η αποτυχία αυτών των συγκεκριμένων εφημερίδων μπορεί να διαπιστωθεί –ανάγλυφα– από το ότι δεν μπόρεσαν να εξασφαλίσουν ένα ικανοποιητικό ποσοστό της συνολικής κυκλοφορίας, και κατά συνέπεια, από την αδυναμία τους να αποκτήσουν υπολογίσιμο μερίδιο επιρροής.²²

Οι απόψεις των ηγετικών κύκλων της στρατιωτικής δικτατορίας για τον Τύπο, και ευρύτερα για τα ΜΜΕ,²³ δεν έτυχαν της αναμενόμενης θετικής ανταπόκρισης από τον πληθυσμό. Έτσι, όταν το 1971 σημειώθηκε μια άτυπη χαλάρωση των αυστηρών μέτρων σχετικά με τον Τύπο, το γεγονός αυτό είχε αντίκτυπο στις κυκλοφορίες των εφημερίδων ο οποίος εκδηλώθηκε κατά την επόμενη χρονιά. Οι εφημερίδες άρχισαν από το 1972 να εμφανίζουν ανοδική κυκλοφορία, η οποία κατέληξε στο μέγιστό της με τη Μεταπολίτευση.

Ωστόσο:

«Οι ξένες εφημερίδες, τα ξένα περιοδικά και βιβλία συνέχισαν να διανέμονται κανονικά στην Ελλάδα. Αν και η κυκλοφορία τους είχε απαγορευθεί τις πρώτες ημέρες, πολύ σύντομα η απαγόρευση εγκαταλείφθηκε [...] σημαντικό μέρος του πληθυσμού μπορούσε να ακούει ελεύθερα ελληνικά δελτία ειδήσεων από πολλούς ξένους ραδιοφωνικούς σταθμούς, όπως το BBC και την Deutsche Welle, αλλά και αρκετούς από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης»,²⁴

αν και οι αρμόδιες υπηρεσίες της δικτατορίας φρόντιζαν να υπάρχουν παρεμβολές σε αυτά τα δελτία ειδήσεων. Η άτυπη χαλάρωση των αυστηρών μέτρων σχετικά με τον Τύπο φαίνεται να προκάλεσε αμφισβητήσεις σε μερίδα των ηγετικών κύκλων της στρατιωτικής δικτατορίας, η οποία προσπάθησε να λάβει μέτρα εναντίον των ανταποκριτών των ξένων ΜΜΕ.²⁵

Η προπαγάνδα, εκτός από τη λογοκρισία και τη δημιουργία ενός ασφυκτικού κλίματος στην ενημέρωση –και όχι μόνο σε αυτή– αποτέλεσε μια άλλη, συμπληρωματική μέθοδο ούτως ώστε η πολιτική ψευδολογία να προσεγγίσει, αν όχι να υπερβεί, τα ανώτατα όριά της – εφόσον αυτά είναι διακριτά. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι η κατανάλωση δημοσιογραφικού χάρτου σχεδόν διπλασιάσθηκε κατά το 1967 σε σχέση με το 1960, ενώ υπερδιπλασιά-

σθηκε το 1973 –τη χρονιά κατά την οποία διενεργήθηκε το πολιτειακό δημοψήφισμα (στις 29 Ιουλίου)– σε σχέση με το 1967.²⁶

Κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας, διαμορφώθηκε, στην ακραία της μορφή, η θέση ότι το περιθώριο της κριτικής που ασκείται από τα ΜΜΕ, και ειδικότερα από τον ημερήσιο Τύπο, (θα πρέπει να) μηδενίζεται όταν πρόκειται για κριτική του ίδιου του κοινωνικού καθεστώτος. Αυτό, βέβαια, δεν αποτελεί κάτι το ασυνήθιστο ή το καινοφανές: οι περιοριστικές διατάξεις που στρέφονται (καταρχάς δυνητικά) εναντίον του Τύπου διαθέτουν τουλάχιστον λαμπρή προϊστορία: από τον Α.Ν. 1092/1938 της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, που κατήργησε τον Ν. 5060/1931 της κυβέρνησης Βενιζέλου, έως το Ν.Δ. 2493/1953 της κυβέρνησης του Ελληνικού Συναγερμού και το Ν.Δ. 346/1969, τη διάταξη για τα αδικήματα Τύπου του Ν.Δ. 790/1970 και τον νόμο περί Τύπου Ν.Δ. 1004/1971 της δικτατορίας της 21ης Απριλίου.

Ωστόσο, η στρατιωτική δικτατορία λειτούργησε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, μεταλλάσσοντας, έστω και άθελά της, τις μέχρι τότε σχετικά παγιωμένες συνήθειες και αντιλήψεις.²⁷ Κατά τη διάρκεια της επταετίας παρατηρήθηκε μείωση της ισχύος, άρα και της δυνητικής επιρροής, των πολιτικών εφημερίδων ως προς το ευρύτερο (αναγνωστικό και μη) κοινό τους. Η μείωση αυτή της επιρροής του πολιτικού Τύπου ενισχύθηκε και από αντικειμενικούς παράγοντες: η ανοδική πορεία των υπολογισμών «αντιπάλων» του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου (δηλαδή του ραδιοφώνου και, ιδιαίτερα, της τηλεόρασης διότι τα περιοδικά, παρότι η κυκλοφορία τους παρουσίαζε συνεχή άνοδο όλο το χρονικό διάστημα 1960-1975, δεν θεωρούνται υπολογίσιμοι «αντίπαλοι») σημειώνεται κατά την επταετία, αν και συνεχίσθηκε και μετά την πτώση της στρατιωτικής δικτατορίας.

β. Ραδιόφωνο, τηλεόραση και διαφήμιση

Η εξέλιξη αυτή, η κυκλοφοριακή πτώση κυρίως των πρωινών εφημερίδων,

«...οφείλεται στην αδιαφορία του κόσμου και στην ατονία της πολιτικής ζωής μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών αλλά επίσης, λογικά και παράλληλα, στην αυξανόμενη ζήτηση για εντυπωσιακές ειδήσεις, για σκάνδαλα και αισθηματικές περιπέτειες».²⁸

Η μεταβολή αυτή, προς όφελος των ηλεκτρονικών ΜΜΕ, συνέτεινε στην περαιτέρω διεύδυση του πολιτισμικού προτύπου της πρωτεύουσας. Η σπ-

μαντική διάδοση των συσκευών τηλεόρασης και ραδιοφώνου (βλ. ακόλουθο Πίνακα) συντέλεσε στην εξάπλωση αυτού του προτύπου πολύ πέρα από τα όρια της πρωτεύουσας, ενδυναμώνοντας την υπεροχή της Αθήνας στο δίπολο πρωτεύουσα-Επαρχία.

Αναλογία ατόμων προς ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές συσκευές

Έτος	Ραδιοφωνικοί δέκτες	Τηλεοπτικοί δέκτες
1967	5,0:1	363:1
1968	4,8:1	120:1
1969	4,6:1	71:1
1970	4,4:1	36:1
1971	4,2:1	24:1
1972	4,0:1	16:1
1973	3,9:1	11:1
1974	3,7:1	9:1

Θεωρούμε το χρονικό διάστημα 1967-1974 ως μεταβατική φάση, ανάμεσα στην (προηγούμενη) φάση της κυριαρχίας των πολιτικών εφημερίδων και στην (επόμενη) φάση απώλειάς της. Τα κυριότερα γεγονότα αυτής της μεταβατικής φάσης μπορούν να συμπυκνωθούν στα ακόλουθα :

- Κατά τη διάρκεια της επταετίας, οι περισσότερες (αν όχι όλες οι) εφημερίδες δεν προχώρησαν σε αναδιάρθρωση των δραστηριοτήτων τους ούτως ώστε να λειτουργήσουν ορθολογιστικά, αποφεύγοντας τις εξαρτήσεις του παρελθόντος με τις οποίες είχαν εξ ανάγκης συνδεθεί. Η εισροή εσόδων από τις πωλήσεις (των φύλλων τους) κινήθηκε σε χαμηλά επίπεδα, εξαιτίας τόσο των χαμηλών τους κυκλοφοριών όσο και του πεπαλαιωμένου, μη λειτουργικού πλέον, συστήματος διανομής και διάθεσης. Όμως, ίσως η μεγαλύτερη απειλή για τον αθηναϊκό πολιτικό Τύπο προήλθε από τη βαθμιαία αλλά σταθερή μείωση των διαφημιστικών του εσόδων, εξαιτίας της «εισβολής» των υπολογίσιμων αντιπάλων του, δηλαδή του ραδιοφώνου αλλά, ιδιαίτερα, της τηλεόρασης. Η εισβολή των νέων μέσων δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στο επίπεδο της διαπάλης για την αύξηση της επιρροής στο κοινό αλλά επεκτάθηκε και σε μια άλλη διάσταση αυτής της επιρροής: στη διεκδίκηση διαφημίσεων, τόσο από το ραδιόφωνο όσο και ιδιαίτερα από την τηλεόραση. Μάλιστα, τα έσοδα του ραδιοφώνου από τη διαφήμιση παρουσίαζαν πτώση, όταν κατά το ίδιο χρονικό διάστημα τα αντίστοιχα έσοδα της τηλεόρασης παρουσίαζαν σε γενικές γραμμές αξιόλογη άνοδο:

Διαφημιστική δαπάνη – σε εκατομμύρια δρχ., τρέχουσες τιμές

Έτος	Εφημερίδες και περιοδικά (α)	Ραδιόφωνο και τηλεόραση(β)	(α):(β)
1960	144	36	4,00
1961	166	49	3,38
1962	194	64	3,03
1963	220	74	2,97
1964	259	87	2,97
1965	303	105	2,88
1966	356	120	2,97
1967	421	127	3,31
1968	347	139	2,49
1969	389	208	1,87
1970	370	185	2,00
1971	377	329	1,14
1972	417	444	0,94
1973	410	598	0,68
1974	485	608	0,79

* Έως και το έτος 1968 δεν καταγράφεται διαφημιστική δαπάνη στην τηλεόραση.

Το σημαντικότερο, ίσως, γεγονός της εποχής σε αυτό το πλαίσιο, ήταν η είσοδος, σε πρώτο στάδιο, και η εδραίωση, σε δεύτερο, των υπολογισμών αντιπάλων του αθηναϊκού ημερήσιου Τύπου –τελικά, η ολοένα και μεγαλύτερη συμμετοχή της ηλεκτρονικής κουλτούρας σε ένα πεδίο όπου, μέχρι τότε, η μονοκρατορία της (μαζικής) έντυπης κουλτούρας δεν είχε αμφισβητηθεί.

γ. Κινηματογράφος

Κατά το χρονικό διάστημα 1960-1970 προβλήθηκαν 11.300 κινηματογραφικές ταινίες στην Ελλάδα, από τις οποίες το 72,3% (δηλαδή, 8.165 ταινίες) ήταν ταινίες μεγάλου μήκους και το υπόλοιπο (3.135 ταινίες) ήταν μικρού μήκους. Το 60% του συνόλου αυτών των κινηματογραφικών ταινιών είχε προβληθεί στους κινηματογράφους κατά το χρονικό διάστημα 1960-1966, δηλ. 6.778 ταινίες, από τις οποίες 4.678 ταινίες (το 69%) ήταν μεγάλου μήκους (με το 48% εξ αυτών κατάλληλες και το 52% ακατάλληλες) ενώ το 31% ήταν μικρού μήκους (2.100 ταινίες). Το υπόλοιπο 40% του συνόλου είχε προβληθεί στους κινηματογράφους κατά το χρονικό διάστημα 1967-1970, δηλ. 4.522 ταινίες, από τις οποίες 3.487 (το 77,1%) ήταν μεγάλου μήκους (με

Ταινίες μεγάλου και μικρού μήκους 1960-1966, 1967-1970

	1960-1966	1967-1970	Σύνολο	%
Μεγάλου μήκους κατάλληλες	2.248 (63,2%)	1.309 (36,8%)	3.557	31,5
Μεγάλου μήκους ακατάλληλες	2.430 (52,7%)	2.178 (47,3%)	4.608	40,8
Σύνολο ταινιών μεγάλου μήκους	4.678 (57,3%)	3.487 (42,7%)	8.165	72,3
Μικρού μήκους	2.100 (67%)	1.035 (33%)	3135	27,7
Σύνολο ταινιών μεγάλου και μικρού μήκους	6.778 (60%)	4.522 (40%)	11.300	100,0

37,5% εξ αυτών κατάλληλες και 62,5% ακατάλληλες), ενώ το 22,9% ήταν μικρού μήκους (δηλ. 1.035 ταινίες).

Συνολικά, για όλο το χρονικό διάστημα 1960-1970 προβλήθηκαν 11.300 κινηματογραφικές ταινίες, από τις οποίες οι κατάλληλες μεγάλου μήκους ανέρχονταν σε 31,5% του συνολικού αριθμού των ταινιών (ή σε 43,6% του αριθμού των ταινιών μεγάλου μήκους), ενώ οι ακατάλληλες μεγάλου μήκους ανέχονταν σε 40,8% του συνολικού αριθμού (ή σε 56,4% των ταινιών μεγάλου μήκους).

Τα έτη με τα μέγιστα και τα ελάχιστα του αριθμού των ταινιών μεγάλου και μικρού μήκους έχουν ως εξής :

	Μέγιστο	Ελάχιστο
Μεγάλου μήκους κατάλληλες	529 ταινίες (1965) δηλ. 14,9%	206 ταινίες (1960) δηλ. 5,8%
Μεγάλου μήκους ακατάλληλες	602 ταινίες (1967) δηλ. 13,1%	288 ταινίες (1960) δηλ. 6,3%
Σύνολο ταινιών μεγάλου μήκους	1.002 ταινίες (1967) δηλ. 12,3%	494 ταινίες (1960) δηλ. 6,1%
Ταινίες μικρού μήκους	462 ταινίες (1964) δηλ. 14,7%	82 ταινίες (1970) δηλ. 2,6%
Σύνολο	1.425 ταινίες (1967) δηλ. 12,6%	737 ταινίες (1960) δηλ. 6,5%

Τα ποσά αναφέρονται στο εκάστοτε σύνολο των ταινιών της κάθε κατηγορίας.

Συνοπτικά: από τις 11.300 κινηματογραφικές ταινίες που προβλήθηκαν στην Ελλάδα κατά το διάστημα 1960-1970, το 72% ήταν ταινίες μεγάλου μή-

κους και το 28% ήταν μικρού μήκους. Από τις πρώτες, οι περισσότερες προβλήθηκαν το διάστημα 1960-1966· κατά το ίδιο χρονικό διάστημα προβλήθηκε η μεγάλη πλειοψηφία (το 67%) και των ταινιών μικρού μήκους. Από τις ταινίες μεγάλου μήκους που προβλήθηκαν κατά το διάστημα 1960-1966, το 52% ήταν κατάλληλες, ενώ από τις αντίστοιχες που προβλήθηκαν κατά το 1967-1970, το 62,5% ήταν ακατάλληλες.

Η εν γένει πορεία των κινηματογραφικών ταινιών που προβλήθηκαν κατά το διάστημα 1960-1970, ήταν αυξητική έως και το έτος 1967, και πτωτική από το 1968 έως το 1970, ιδιαίτερα αν λάβουμε υπόψη μας ότι το έτος προβολής μιας κινηματογραφικής ταινίας δύσκολα συμπίπτει με το έτος ολοκλήρωσής της.

Τα εισιτήρια κινηματογράφου ακολούθησαν συνεχώς ανοδική πορεία από το 1960 (84,2 εκατ.) έως και το 1968 (137,4 εκατ.). Ο αριθμός των εισιτηρίων του 1968 αποτελεί και το μέγιστο για το σύνολο του χρονικού διαστήματος 1960-1975. Από το 1969 και μετά, η πορεία των εισιτηρίων κινηματογράφου είναι σαφώς καθοδική, με ελάχιστο αριθμό εισιτηρίων, για το σύνολο του χρονικού διαστήματος 1960-1975, το 1975 (47,9 εκατ.).

Η μέση επισκεψιμότητα²⁹ ανά άτομο τείνει να αυξάνει συνεχώς από το 1960 έως και το 1967· ειδικότερα, από το 1963 έως και το 1971, το μέσο άτομο πήγαινε στον κινηματογράφο τουλάχιστον μία φορά τον μήνα.

Έτος	Μέση επισκεψιμότητα στον κινηματογράφο
1960	1 φορά κάθε 36 ημέρες
1961	1 φορά κάθε 35,4 ημέρες
1962	1 φορά κάθε 32 ημέρες
1963	1 φορά κάθε 29,9 ημέρες
1964	1 φορά κάθε 28,4 ημέρες
1965	1 φορά κάθε 25,7 ημέρες
1966	1 φορά κάθε 23,9 ημέρες
1967	1 φορά κάθε 23,2 ημέρες
1968	1 φορά κάθε 23,3 ημέρες
1969	1 φορά κάθε 23,7 ημέρες
1970	1 φορά κάθε 25 ημέρες
1971	1 φορά κάθε 27,4 ημέρες
1972	1 φορά κάθε 35,5 ημέρες
1973	1 φορά κάθε 52,1 ημέρες
1974	1 φορά κάθε 57 ημέρες
1975	1 φορά κάθε 68,9 ημέρες

Ωστόσο, από το 1972 και μετέπειτα, η ολοένα αυξανόμενη διείσδυση της τηλεόρασης επηρέασε δραματικά την επισκεψιμότητα στις κινηματογραφικές αίθουσες: ήδη από το 1974, η μέση τιμή της, ανά άτομο, είχε σχεδόν υποδιπλασιασθεί: μία φορά κάθε 57 ημέρες.

δ. Αθλητικός Τύπος

Οι αθλητικές εφημερίδες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης αποτελούσαν ένα περιορισμένο ποσοστό³⁰ τόσο των ημερησίων εφημερίδων (9,3% των πωλήσεων των ημερησίων εφημερίδων το 1961, 7,7% το 1966) όσο και των συνολικών πωλήσεων των εφημερίδων (7,3% των συνολικών πωλήσεων το 1961, 7,0% το 1966).

Το περιεχόμενό τους ήταν ιδανικό για τη στρατιωτική δικτατορία: αποκλειστικά και μόνο αθλητικές ειδήσεις, με παντελή απουσία πολιτικών ειδήσεων. Οι πωλήσεις τους παρουσίαζαν αυξομειώσεις κατά το διάστημα 1960-1970 –το ίδιο διάστημα το μέγιστο των πωλήσεών τους σημειώθηκε το 1968 (21,9 εκατ. φύλλα) και το ελάχιστο κατά τα έτη 1961, 1962 και 1964 (13,7 εκατ. φύλλα).

Η κυκλοφοριακή τους άνοδος αρχίζει από το 1971 (32,0 εκατ. φύλλα) και συνεχίζεται έως και το 1973 (43,7 εκατ. φύλλα) οπότε σημειώθηκε το μέγιστο των πωλήσεών τους για το χρονικό διάστημα 1960-1975. Η αυξητική αυτή τάση αντανακλάται και στην ποσοστιαία συμμετοχή των αθλητικών εφημερίδων ως προς τις ημερήσιες εφημερίδες (η μέγιστη συμμετοχή τους σημειώθηκε το 1972, όπου το μερίδιο των αθλητικών εφημερίδων διογκώθηκε στο 18,9% των συνολικών πωλήσεων των ημερησίων) αλλά και ως προς τις συνολικές πωλήσεις των εφημερίδων (πάλι, η μέγιστη συμμετοχή τους σημειώθηκε το 1972, όπου το μερίδιο των αθλητικών εφημερίδων διογκώθηκε στο 15,9% των συνολικών πωλήσεων των εφημερίδων). Πιθανότατα, το ενδιαφέρον για τις αθλητικές εφημερίδες να αυξήθηκε από το ίδιο το ζοφερό κλίμα της στρατιωτικής δικτατορίας, από τη μετάδοση αθλητικών συναντίσεων από την τηλεόραση, αλλά και τις επιτυχίες κάποιων ελληνικών ομάδων στο εξωτερικό.

Κατά το διάστημα 1974-1975 παρατηρείται διψήφιο ποσοστό μείωσης των πωλήσεών τους.

ε. Από το βιοτεχνικό στο βιομηχανικό στάδιο

Η αδιάκοπη διαδικασία μετασχηματισμού των ΜΜΕ τροφοδοτείται και από όλα όσα διαδραματίζονται στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον. Σκιαγραφώντας ένα ερμηνευτικό πλαίσιο για αυτή τη δυναμική, στοχεύουμε σε μία κατά το δυνατόν επαρκή κατανόηση των εξελικτικών σταδίων των ελληνικών ΜΜΕ και των πραγματικοτήτων τους. Η διαμόρφωση ενός τέτοιου πλαισίου εδράζεται σε μία απόπειρα αποτύπωσης των ήδη τεκταινομένων στον χώρο αυτόν καθώς και στη διαχρονική δυναμική των κυρίων όρων οι οποίοι έχουν συμβάλει στη διαμόρφωση της συγκεκριμένης πραγματικότητας.

Κατά τη διάρκεια της επταετίας συντελέσθηκε η σταδιακή μετατόπιση αρκετών φορέων ΜΜΕ από το βιοτεχνικό προς το βιομηχανικό στάδιο εξέλιξής τους –οι όροι χρησιμοποιούνται συντομογραφικά, ώστε να απεικονίσουν ένα συγκεκριμένο, κάθε φορά, νοηματικό πλαίσιο, το οποίο περιγράφεται ακολούθως:

Βιοτεχνικό στάδιο: Με κύριο άξονα τις πρωτογενείς εμπορικές ανταλλαγές, όπου κυριαρχεί η αξία χρήσης, τα όποια προϊόντα αποτελούν εξαγόμενα ενός κυρίως βιοτεχνικού επιπέδου παραγωγής. Η μαζική παραγωγή –αν και παρούσα σε μερικές από τις παραγωγικές διεργασίες– δεν αποτελεί, προς το παρόν, ευρύτατα διαδεδομένη πρακτική. Εάν απαιτείται ευρύτερη γνωστοποίηση των προϊόντων αυτής της κυρίως βιοτεχνικής παραγωγής, αν δηλαδή χρειάζεται διαφήμιση, τότε αυτή στηρίζεται στα έντυπα. Αυτά υποβασιάζουν, συντηρούν, διαδίδουν τον λόγο –συνδετικό ιστό της συγκεκριμένης κοινωνίας– σε συνδυασμό με μία μόνη παρούσα διάστασή του, τον λόγο για το εμπόρευμα, η παρουσία του οποίου γίνεται ευκρινέστερη με την πάροδο των ετών. Τα έντυπα, αρχικά μονόφυλλα και μετέπειτα συνθετότερες, πολυσέλιδες απεικονίσεις της καθημερινής πραγματικότητας, αποτελούν (σχεδόν αποκλειστικά) ιδιωτική υπόθεση, στο μέτρο και στον βαθμό που ελέγχονται από το ιδιωτικό κεφάλαιο. Σε αυτή τους την προσπάθεια, οι αρχικά αυτόκλητοι τυπογράφοι και οι κατοπινοί εκδότες, συναντούν, κάθε φορά που τα μηνύματα τα οποία «διανέμουν» δεν ευθυγραμμίζονται με τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο της εποχής, ένα πλέγμα περιορισμών και/ή απαγορεύσεων που τους επιβάλλει η πολιτική εξουσία.

Βιομηχανικό στάδιο: Στο στάδιο αυτό επεκτείνεται, ολοένα και περισσότερο, η χρήση αλλά και η διάδοση του εμπορεύματος, μέσα στο πλαίσιο της ανταλλακτικής αξίας. Η σφαίρα των εμπορευμάτων αποκτά γερά θεμέλια σημαντικά για την ενδυνάμωσή της σε αυτό το στάδιο, αλλά και για την περαι-

τέρω ενίσχυσή της στα επόμενα βήματα. Το χρήμα και η χρήση του εισχωρούν σε θύλακες της καθημερινότητας που τους ήταν, μέχρι τότε, απροσπέλαστοι. Απαραίτητο συμπλήρωμα και επιταχυντής της επέκτασης του εμπορεύματος, η διαφήμιση, χρειάζεται και χειρίζεται το σύνολο του φάσματος των επικοινωνιακών τεχνολογικών επιτευγμάτων της εποχής ώστε να διευρύνει την παρουσία αλλά και την αποτελεσματικότητά της. Υπάρχει, περισσότερο αδρά τώρα, στα έντυπα –στις εφημερίδες γνώμης, στις εφημερίδες μαζικής κυκλοφορίας, στον «κίτρινο» Τύπο, στα περιοδικά– αλλά και συνεισφέρει σημαντικά στο ραδιόφωνο καθώς και μετέπειτα –ήδη από τα πρώτα στάδια λειτουργίας του– στο κύριο ηλεκτρονικό μέσο, στην τηλεόραση. Η διαφήμιση, πλέον ως συνδυασμός λόγου και εικόνας, μετατοπίζεται βαθμιαία προς τη χρήση του λόγου ως σχολίου της εικόνας. Η ολοένα και αυξανόμενη έμφαση στην εικόνα κυριάρχησε, στις ύστερες χρονικές φάσεις του βιομηχανικού σταδίου, προλειαίνοντας το έδαφος για την επόμενη εξέλιξη.

4. ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΣΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

A

Η μετεμφυλιακή στρατιωτική δικτατορία βρέθηκε σε (και εκμεταλλεύθηκε, στον βαθμό που της ήταν αντιληπτικά εφικτό) μία, ίσως μοναδική, συγκυρία στον ευρύτερο χώρο των ΜΜΕ. Βρέθηκε, δηλαδή, σε ένα μεταίχμιο, όπου η «χρυσή εποχή» του Τύπου έφθανε –ή θα έφθανε στο άμεσο μέλλον– στο απόγειό της, κυρίως εξαιτίας της εμφάνισης και της αυξανόμενης διείδουσης της τηλεόρασης.³¹

Οι ευαισθησίες και οι σκοπιμότητες της λειτουργίας αυτού του νεωτεριστικού ΜΜΕ³² φαίνεται να ήταν αντιδιαμετρικές με τις «ευαισθησίες» και τις σκοπιμότητες που είχε (ή είχε να «επιδείξει») η ηγετική ομάδα της στρατιωτικής δικτατορίας. Αυτό το ουσιαστικό ρήγμα, αυτή η μη συνάφεια, ίσως αποτέλεσε ένα από τα σημαντικά αίτια μιας σειράς τερατογονιών, που εκτεινόταν από το αισθητικό και, διατρέχοντας το κοινωνικό και το οικονομικό, έφθαναν έως το πολιτικό, την άλλη δηλαδή, έκφραση του αισθητικού. Βέβαια, το στρατιωτικό πραξικόπημα προέκυψε και λειτούργησε για την εξυπηρέτηση μιας ευρύτερης σειράς στόχων και σκοπών,³³ αλλά η λειτουργία του αυτή υποβοηθήθηκε από τη δημιουργία ενός «καταλλίλου» κλίματος, μέσα

στο οποίο κινήθηκαν τα ΜΜΕ, στον βαθμό κατά τον οποίο αυτά, ως (συν)δημιουργοί και διανομείς ενός συμβολικού περιεχομένου, διαμορφώνουν και συντελούν στη σχετική παγίωση ενός «περιβάλλοντος» σημασιών με ουσιαστικό ρόλο στην εδραίωση μιας συγκεκριμένης δομής πολιτικής και οικονομικής εξουσίας.

Οι τερατογονίες αυτές λειτούργησαν και ως τροχοπέδη στην πορεία μεγέθυνσης, αλλά και σταδιακής μεταλλαγής, των ελληνικών ΜΜΕ, προσδίδοντάς τους μια κατεύθυνση η οποία ενσωμάτωνε σημαντικό αριθμό στρεβλώσεων. Το γεγονός ότι η στρατιωτική δικτατορία και οι εκπρόσωποι της δεν ήσαν, μάλλον, σε θέση να αντιληφθούν και να «χρησιμοποιήσουν» δι' ίδιων όφελος τις ιδιάζουσες ευκαιρίες που τους παρείχε ο συγχρονισμός σε αυτή την ιστορική συγκυρία, στο μέτρο που οι οπτικές και οι λογικές τους εντάσσονταν στο ελάχιστο διευρυμένο πεδίο αρκετά προγενέστερων εποχών – και των αντιστοίχων οικονομικών σχηματισμών – ίσως θα μπορούσε να θεωρηθεί – εκ των υστέρων – και ως ευτύχημα.³⁴

Το δυστύχημα, ασφαλώς, ήταν ότι το φυσιολογικό απότοκο μιας τέτοιας οπτικής «περιορισμένου βάθους», που λειτούργησε και σε άλλα, πλην όμως όχι λιγότερο σημαντικά επίπεδα για την κοινωνία στο σύνολο της, έλαβε και μια διοικητική «έκφραση» μέσα από νομικές διατάξεις, που ήταν ουσιαστικά πολιτικές πράξεις και οι οποίες προωθούσαν τις ανάλογες – σύμφυτες, θα λέγαμε – πολιτιστικές διαστάσεις.³⁵

Το ευρύτερο πεδίο των ΜΜΕ στάθηκε ιστορικά πρόσφορο· η διεύρυνση της διείσδυσης της τηλεοπτικής συσκευής στα νοικοκυριά είχε ως συνέπεια τη δημιουργία του μαζικού ακροατηρίου (ποσοτικά μαζικότερου από το αντίστοιχο ραδιοφωνικό), η ύπαρξη και λειτουργία του οποίου προωθεί – γενικά – την υπόθεση της δημιουργίας της μαζικής (καταναλωτικής) αγοράς διαμέσου και των ΜΜΕ, αλλά και την (τουλάχιστον) σταθεροποίηση της αποτελεσματικότητας της διαφημιστικής επικοινωνίας, βασικού «εισιτηρίου» για την είσοδο του ευρύτερου κοινού στην μαζική καταναλωτική αγορά.

Αυτή η καταναλωτική αγορά μπορεί να θεωρηθεί και ως η αναγκαία – όχι όμως και ικανή – προϋπόθεση της κοινωνίας της κατανάλωσης, που αποτέλεσε ίσως ένα από τα δήθεν μεγαλειώδη «επιτεύγματα» της επταετίας, μια συμβολική «ανταλλαγή» των απαγορευμένων πολιτικών ελευθεριών με την κατοχή εμπορευμάτων, η οποία διέθετε και ένα άμεσο, από πραγματικό αντίκρισμα.³⁶

B

Η αντιμετώπιση της τηλεόρασης με νοοτροπίες κατά πολύ συγγενικές με το πνεύμα του αυταρχισμού της εμφύλιας σύρραξης –που μετουσιωνόταν, επικοινωνιακά, σε ένα «άκακο», καθόλα «δικαιολογημένο» πνεύμα πατριαρχίας– οδήγησε, όχι αδικαιολόγητα, στην απρογραμμάτιστη ανάπτυξή της και στην αυτεξουσιότητα του κιτς³⁷ ως αντιπροσωπευτικής αισθητικής πρότασης που διατρέχει το γενικευμένο επικοινωνιακό πεδίο, χωρίς να περιορίζεται, κατ' ανάγκη, στα ΜΜΕ ή στη διαφημιστική επικοινωνία.

Αυτό επέτασσαν, άλλωστε τα αισθητικά, πολιτιστικά και καταναλωτικά πρότυπα των ανώτερων στρωμάτων του πολιτικού και στρατιωτικού προσωπικού της δικτατορίας, που φρόντισε να στελεχώσει την ελληνική τηλεόραση με ένα «πλήθος ανειδίκευτων σε θέσεις ειδικών», κατά μία έκφραση που αποδίδει δικαιοσύνη στην τότε πραγματικότητα.³⁸ Μια άλλη, όχι λιγότερο σημαντική, επίπτωση αυτής τροχιάς ήταν η βαθμιαία κατίσχυση στα ΜΜΕ του ψυχαγωγικού περιεχομένου, ταυτόχρονα με τη σταδιακή απομείωση του ορατού πολιτικού περιεχομένου. Ασφαλώς, τέτοια μετατόπιση είχε αρχίσει να εκδηλώνεται στον πολιτικό Τύπο, ως έναν βαθμό, και πριν από το στρατιωτικό πραξικόπημα³⁹ το οποίο και καλλιέργησε μεθοδικότερα και με αποτελεσματικότητα ένα τέτοιο γενικότερο κλίμα.

Αυτό που κληροδότησε, τελικά, η στρατιωτική δικτατορία στην τηλεόραση ήταν η κακοδιοίκηση, η σύγχυση και τα χρέη.⁴⁰ Ο τεχνικός εξοπλισμός αγοραζόταν σε υπέρογκες τιμές, εξαιτίας της παντελούς έλλειψης ειδικών που θα ήταν σε θέση να εκτιμήσουν την πραγματική του αξία· οι μαγνητοταινίες όπου είχαν αποτυπωθεί προηγούμενες εκπομπές οβήνονταν για να γραφτούν οι επόμενες· ο εξοπλισμός που αγοραζόταν δεν ήταν κατ' ανάγκη συμβατός με τα εγκατεστημένα συστήματα μετάδοσης...

Ο νεωτερισμός της τηλεόρασης επηρέασε –σε σημαντικό, ίσως, βαθμό– τον τρόπο ζωής των Ελλήνων. Συνεισέφερε στη μετατροπή μιας εξωστρεφούς κοινωνίας σε εσωστρεφή, εστιασμένη στο οικιακό περιβάλλον. Η μεταστροφή αυτή συνέπλεε με τα συνθήματα-κρυσταλλώσεις της ιδεολογίας της στρατιωτικής δικτατορίας: «Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια», το παλαιότερο και... καθιερωμένο, και «Ελλάς Ελλήνων Χριστιανών» (το αποκλειστικό σλόγκαν των συνταγματαρχών), και παράλληλα παρουσίαζε κάποιες, δήθεν θετικές προοπτικές για τα προγράμματα «πολιτικής επανεκπαίδευσης» που είχαν εκπονήσει και προωθούσαν προς το ευρύ κοινό, οι ιθύνοντες του καθεστώτος.

Η μετεμφυλιακή στρατιωτική δικτατορία αποπειράθηκε να αποτρέψει ή,

τουλάχιστον, να ανακόψει τις εξελίξεις που θα προέκυπταν από τον πολιτικό διάλογο, την ομαλή εναλλαγή των πολιτικών κομμάτων στην εξουσία, την ανεκτικότητα στις κριτικές, χωρίς να φέρει σε πέρας μια τέτοια επιλογή. Αντίθετα, η αυταρχικότητά της και η αίσθηση της παντοδυναμίας και του ανεξέλεγκτου που είχε, οδήγησαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου καθώς και σε εγκλήματα, μεταξύ άλλων, του κοινού ποινικού δικαίου.⁴¹

Γ

Η διαφημιστική (ή και εμπορευματική, κατά μερικούς) επικοινωνία διήλθε κατά το χρονικό διάστημα 1960-1975 από μία διαδικασία μετάβασης: από την προ-ηλεκτρονική εποχή στη φάση της εισαγωγής της τηλεόρασης και επέκεινα.

Κατά την προ-ηλεκτρονική εποχή, η διαφημιστική επικοινωνία είχε έναν εκπαιδευτικό χαρακτήρα: το κοινό (και ως καταναλωτές) εκπαιδεύεται, από τη διαφήμιση, στη γνώση των διαφόρων κατηγοριών προϊόντων καθώς και στη διαμόρφωση θετικής στάσης ως προς αυτά. Ο (κατοπινός) καταναλωτής είναι σε φάση «εκπαίδευσης». Πέραν αυτής, η διαφήμιση επιδιώκει και την καλλιέργεια θετικής αποδοχής ως προς τα προϊόντα. Η αγορά, σε πρώτο στάδιο των καταναλωτικών προϊόντων, στοχεύει στη συρρίκνωση (και οριακά στον μηδενισμό) της αυτοκατανάλωσης και στη δημιουργία των κατηγοριών των προϊόντων. Στον βαθμό που ο κύριος στόχος της έχει εκπαιδευτικό χαρακτήρα, ο διαφημιστικός λόγος είναι απλός και κατανοητός, κατά το δυνατόν, από το ευρύτερο δυνατό κοινό.

Κατά τη φάση της εισαγωγής της τηλεόρασης, η διαφημιστική επικοινωνία έδινε έμφαση στα προϊόντα: στη γνώση για αυτά και στα χαρακτηριστικά τους. Το κοινό (και ως καταναλωτές) εκπαιδεύεται στην ενημέρωση για τα διάφορα προϊόντα που είναι ενταγμένα σε κατηγορίες⁴² οι οποίες –στον βαθμό που είναι ομοειδείς και συγκροτούν ένα ευρύτερο σύνολο– διαμορφώνουν τις «αγορές» (ομοειδών) ειδών.⁴³ Ο (κατοπινός) καταναλωτής βρίσκεται πλέον σε μεταγενέστερη, πιο προχωρημένη φάση εκπαίδευσης. Η διαφήμιση επιδιώκει τη γνώση των προϊόντων και, γενικότερα, των εμπορευμάτων και των ιδιαιτεροτήτων χαρακτηριστικών και ιδιοτήτων τους. Η συνολική αγορά στοχεύει στην επέκταση των επιμέρους «αγορών» των προϊόντων, και σε δεύτερο στάδιο, στη δημιουργία νέων. Καθώς, τώρα πλέον, ο κύριος στόχος της διαφήμισης είναι η έμφαση στα αγαθά, ο διαφημιστικός λόγος εστιάζει στο προϊόν το οποίο και εμφανίζεται (μέσω της διαφήμισης) κυρίαρχο. Ζητούμενο είναι η κατασκευή της (πραγματικής ή μη) διαφοράς μεταξύ των

προϊόντων, στον βαθμό κατά τον οποίο η μεγάλη πλειοψηφία των αγαθών που εντάσσονται/ανήκουν σε μία κατηγορία προϊόντων, διαθέτουν αρκετές περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές.

Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσαμε να συνδέσουμε τις εξελικτικές φάσεις των ΜΜΕ με τον βαθμό εμπορευματοποίησή τους και με το επίπεδο των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς (βλ. Διάγραμμα 1, «Ακροατήρια των ΜΜΕ: μορφές, φάσεις, ανάγκες, μεθοδολογίες, εκτιμήσεις»).

Αναλυτικά, μια τέτοια απόπειρα σύνδεσης δίδει τα ακόλουθα αποτελέσματα:

- Κατά τη φάση της κυριαρχίας των εντύπων, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησής τους είναι εξελιγμένος, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς εστιάζονται στην πιστοποίηση των ποσοτικών μεγεθών της κυκλοφορίας των εντύπων αλλά και, για τις περισσότερο εξελιγμένες, απαιτητικές και εμπορευματοποιημένες διαφημιστικές αγορές, στα (ποσοτικά) μεγέθη της αναγνωσιμότητάς τους [readership]. Το αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς είναι η απλή στατιστική καταγραφή/αποτύπωση των κυκλοφοριακών μεγεθών των εντύπων και η διεξαγωγή έρευνας αναγνωσιμότητας με τη χρήση ερωτηματολογίου. Τα ακροατήρια που διερευνώνται είναι αρχικά μαζικά, αλλά γεωγραφικά διάσπαρτα, ενώ το παραγόμενο προϊόν των (ποσοτικών) εκτιμήσεων είναι τα μεγέθη των κυκλοφοριών των εντύπων καθώς και τα μεγέθη αναγνωσιμότητας.
- Κατά τη φάση της απαρχής του ραδιοφώνου, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησης ως προς το πρώτο ηλεκτρονικό μέσο είναι αρχικός, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς εστιάζονται στην πιστοποίηση του κοινού του. Το αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς είναι (εκτός από την κάλυψη των αναγκών της φάσης κυριαρχίας των εντύπων) η χρήση στατιστικών μεθόδων στην (ποσοτική) εκτίμηση των ακροατηρίων του ραδιοφώνου, με τη βοήθεια ερωτηματολογίου. Τα ακροατήρια που διερευνώνται σε αυτή τη φάση (εκτός των προηγουμένων) είναι τα πρώτα ενιαία μαζικά ακροατήρια, ενώ το παραγόμενο προϊόν των νέων ποσοτικών εκτιμήσεων είναι τα μεγέθη του ραδιοφωνικού ακροατηρίου, με κυριότερο μέγεθος την ακροαματικότητα [listenership].
- Κατά τη φάση της επέκτασης του ραδιοφώνου και της εισόδου της τηλεόρασης, όπου ο βαθμός εμπορευματοποίησης ως προς το (ώριμο) ραδιοφωνικό και την αρχική μορφή της τηλεόρασης είναι ενδιάμεσος, οι ανάγκες της διαφημιστικής αγοράς ως προς αυτά τα δύο ηλεκτρονικά ΜΜΕ είναι προς την κατεύθυνση της βελτίωσης των μεθόδων ποσοτικής εκτίμησης του ραδιοφωνικού κοινού και της απαρχής της ποσοτικής εκτίμησης του τηλεοπτικού. Το

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Ακροατήρια των ΜΜΕ: μορφές, φάσεις, ανάγκες, μεθοδολογίες, εκτιμήσεις

Εξελικτικές φάσεις των ΜΜΕ	Βαθμός εμβιομεταμοποίησης ⁴⁴	Επίπεδο αναγκών της διαφημιστικής αγοράς	Αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο	Μορφή του ακροατηρίου	Παράγόμενο προϊόν εκτιμήσεων
Κυριαρχία των εντύπων	Εξελιγμένος ως προς τα έντυπα	Πιστοποίηση της αύξησης/μείωσης της κυκλοφορίας, Μεγέθη αναγνωσιμότητας	Απλή στατιστική καταγραφή των κυκλοφοριών, Έρευνα αναγνωσιμότητας	Σχηματισμός των αρχικών μαζικών, αλλά διασπαρτων ακροατηρίων	Ποσοτικά στοιχεία κυκλοφορίας και μέγθη αναγνωσιμότητας
Απαρχή του ραδιοφώνου	Αρχικός ως προς τα χρονικά ΜΜΕ	Πιστοποίηση του κοινού του ραδιοφώνου	Αρχική φάση χρήσης των στατιστικών μεθόδων στην ποσοτική εκτίμηση ακροατηρίων	Το πρώτο ενιαίο/ομογενές μαζικό ακροατήριο	Ποσοτικά μέγθη του ακροατηρίου του ραδιοφώνου
Επέκταση του ραδιοφώνου και εισόδος της τηλεόρασης	Ενδιάμεσος	Βελτίωση των μεθόδων ποσοτικής εκτίμησης του ραδιοφωνικού κοινού. Απαρχή της ποσοτικής εκτίμησης του τηλεοπτικού κοινού	Περατέρω εκλέπτηνων μεθόδων. Αναγκαίες προσαρμογές της σχετικής θεωρίας λόγω των απαιτήσεων της (εκείποτε)-πραγματικότητας	Διαφοροποιήσεις του πρώτου μαζικού ακροατηρίου. Εμφάνιση του τηλεοπτικού ακροατηρίου	Ποσοτικά μέγθη του ακροατηρίου του ραδιοφώνου και ποσοτικά μέγθη του τηλεοπτικού ακροατηρίου

αντίστοιχο μεθοδολογικό πλαίσιο της αποτύπωσης των αναγκών της διαφημιστικής αγοράς εστιάζεται στην περαιτέρω εκλέπτυνση των στατιστικών μεθόδων και στις αναγκαίες προσαρμογές της σχετικής θεωρίας, που προκαλούνται από τις απαιτήσεις της (εκάστοτε) δεδομένης πραγματικότητας. Τα ακροατήρια που διερευνώνται σε αυτή τη φάση (εκτός των προηγούμενων) συνίστανται σε διαφοροποιήσεις του πρώτου μαζικού ακροατηρίου, ενώ το παραγόμενο προϊόν των επιπρόσθετων αυτών εκτιμήσεων είναι τα ποσοτικά μεγέθη του τηλεοπτικού ακροατηρίου, με κυριότερο μέγεθος την τηλεθέαση [viewership].

Κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974 επισυνέβησαν μεταβολές στο πεδίο των ΜΜΕ κυρίως με την είσοδο της τηλεοπτικής συσκευής στα νοικοκυριά. Εστιάζοντας την προσοχή μας σε δύο χρονικές φάσεις της απριλιανής δικτατορίας, δηλαδή το διάστημα 1967-1969 και το διάστημα 1973-1975, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι (βλ. ακόλουθο Διάγραμμα):

- Κατά το δεύτερο διάστημα (1973-1975), αυξάνεται ο βαθμός κατοχής τηλεοπτικής συσκευής ενώ πλέον, σε κάθε νοικοκυριό αντιστοιχεί, περίπου, μία συσκευή ραδιοφώνου.
- Ο αριθμός των εφημερίδων όπως και των περιοδικών που αντιστοιχούν σε κάθε άτομο παρουσιάζει αύξηση κατά το δεύτερο διάστημα, σε σχέση με το πρώτο, ενώ μειώνεται η αναλογία μεταξύ των εφημερίδων και των περιοδικών.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Κύρια χαρακτηριστικά και τάσεις του πεδίου των ΜΜΕ, 1966-1969 και 1973-1975

Χρονική περίοδος	Χαρακτηριστικά
1966-1969	Έναρξη λειτουργίας της τηλεόρασης (1966). Κυριαρχία της πολιτικής (έως το 1967). Σε κάθε άτομο αντιστοιχούν 28 φύλλα εφημερίδων και 6 τεύχη περιοδικών κατ' έτος. Σε κάθε πωλούμενο τεύχος περιοδικού αντιστοιχούν 5 φύλλα εφημερίδων. Οι πωλήσεις των πολιτικών εφημερίδων αποτελούν το 91,5% του συνόλου των πωλήσεων των εφημερίδων. Τρεις συσκευές ραδιοφώνου αντιστοιχούν σε κάθε τέσσερα νοικοκυριά, ενώ μία συσκευή τηλεόρασης αντιστοιχεί σε κάθε πενήντα νοικοκυριά.
1973-1975	Απαρχή της διεύρυνσης της κατοχής τηλεοπτικών συσκευών από τα νοικοκυριά: μία συσκευή αντιστοιχεί σε κάθε τρία νοικοκυριά, ενώ σε κάθε νοικοκυριό αντιστοιχεί, περίπου, μία συσκευή ραδιοφώνου. Μεγέθυνση των πωλήσεων των εφημερίδων και των περιοδικών: σε κάθε άτομο αντιστοιχούν 33 φύλλα εφημερίδων και 9 τεύχη περιοδικών κατ' έτος. Σε κάθε πωλούμενο τεύχος περιοδικού αντιστοιχούν 3,7 φύλλα εφημερίδων. Οι πωλήσεις των πολιτικών εφημερίδων αποτελούν το 88,9% του συνόλου των πωλήσεων εφημερίδων.

- Το ποσοστό συμμετοχής των πολιτικών εφημερίδων σε σχέση με τις συνολικές πωλήσεις των εφημερίδων παρουσιάζει μείωση κατά το δεύτερο διάστημα.

5. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Η Μεταπολίτευση μπορεί να θεωρηθεί ως μία εναρκτική περίοδος/φάση μετάβασης προς μια διαφορετική τάξη πραγμάτων, στον βαθμό που «οι βάσεις του παραδοσιακού ηγεμονικού συγκροτήματος είχαν βαθύτατα κλονισθεί».⁴⁵

Διαμορφώνεται, με τον τρόπο αυτόν, μια τάση προς τον βαθμιαίο αλλά ριζικό μετασχηματισμό της πολιτικής, που μέχρι τότε εκλαμβάνονταν –συντομογραφικά– ως αντιπαράθεση. Το άμεσα ζητούμενο κατά την περίοδο αυτή, είναι ο επαναπροσδιορισμός μιας «νέας κοινωνικής συναίνεσης»,⁴⁶ στον βαθμό που το πλαίσιο που αποπειράθηκε να ορίσει και να θέσει σε λειτουργία η στρατιωτική δικτατορία, το πείραμα της «κατευθυνόμενης δημοκρατίας»,⁴⁷ είχε κι αυτό συμπαρασυρθεί μαζί με την κατάρρευσή της σε όλα τα επίπεδα.

Το σύστημα αξιών και τα πλέγματα των κοινωνικών σχέσεων, στο εσωτερικό των οποίων άρχισαν να λειτουργούν τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ –και κυρίως η τηλεόραση– μετασχηματίστηκαν, με τη σειρά τους, επηρεαζόμενα από τα ίδια τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ. Συνοπτικά δηλαδή, η λογική της πολιτικής ως ένα ενιαίο σύνολο, προς την οποία όφειλαν να συμμορφώνονται τα μέσα ενημέρωσης πριν από την επταετία αναδιαμορφώνεται, μετασχηματιζόμενη από τη Μεταπολίτευση και μετά, με βάση τις λογικές των ίδιων των ΜΜΕ με τις οποίες χρειάζεται –τώρα πλέον– να ευθυγραμμισθεί η σφαιρά της πολιτικής.

Η Μεταπολίτευση τοποθετεί σε διαφορετική βάση το πρόβλημα της κυριαρχίας στο επίπεδο της πολιτικής: το παράλληλο σύνταγμα,⁴⁸ κεντρικό στοιχείο αστάθειας στην ρευστή ελληνική πολιτική σκηνή, δεν ήταν πλέον λειτουργικό.

Τα οριακά πολιτικά γεγονότα της περιόδου, δηλαδή ο ιδεολογικός και οργανωτικός εκουγχρονισμός της Δεξιάς, η ενσωμάτωση της Αριστεράς στο πολιτικό σύστημα⁴⁹ και η ανάδυση του ΠΑΣΟΚ,⁵⁰ συντελούν ριζικά στη σύνθεση των όρων μιας νέας συναίνεσης και απαιτούν, μεταξύ άλλων, μια επανατοποθέτηση του νοηματικού πλάτους των όρων της διχοτομίας συντηρητικός/προοδευτικός.

Τα γεγονότα αυτά, σε συνδυασμό με έναν επαναπροσδιορισμό της φύσης και του ρόλου των πολιτικών κομμάτων –κρίσιμο για την εκ νέου νομοποίηση του πολιτικού συστήματος και, κατά συνέπεια, την εμπέδωσή του

στο επίπεδο της κοινωνίας— συνεισέφεραν ουσιαστικά στη μεταβολή του μέχρι τότε γνώριμου συνολικού πλαισίου. Μια μεταλλαγή τέτοιας μορφής και έκτασης ποδηγετείται, σε σημαντικό βαθμό, από τις ισχύουσες ευρύτερες τάσεις των ΜΜΕ και κυρίως από τη λογική της τηλεόρασης.

Στον βαθμό που η πολιτική επικοινωνία «χρησιμοποιεί» την τηλεόραση ως κύριο όχημα διανομής του λόγου της, του πολιτικού λόγου, αφομοιώνεται σταδιακά από τη λογική του (κυρίαρχου) ηλεκτρονικού μέσου. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτική επικοινωνία αποκτά, βαθμιαία, τα χαρακτηριστικά της πολιτικής του καταναλωτισμού, δηλαδή μιας «πωλητικής», και η συνολική πολιτική αντιπαράθεση μοιάζει να τείνει προς το «φραίνεσθαι» αντί του «είναι», αποδίδοντας μεγάλη σημασία στην «εικόνα» της όπως αυτή «εισπράττει» από το ευρύτερο κοινό.

Έτσι, η πολιτική αντιπαράθεση μετατρέπεται σε μια συρραφή μεμονωμένων θεμάτων που, συνθήως, δεν σχετίζονται μεταξύ τους και για τα οποία θα «πρέπει» να αναμένεται μια μονολεκτική απάντηση του τύπου ναι/όχι. Αυτό αντανakλάται και από μια τάση απο-πολιτικοποίησης του ίδιου του περιεχομένου, τόσο των ΜΜΕ⁵¹ όσο και της πολιτικής αυτής καθεαυτής. Η τάση αυτή είναι σύμφυτη με τη διαπιστωμένη τάση απο-πολιτικοποίησης⁵² των ΜΜΕ, και παράλληλα, με μια ολοένα και μεγαλύτερη δυσχέρεια ανάπτυξης μιας πολιτικής θέσης που θα βασίζεται σε επιχειρήματα, τα οποία να διατηρούν μεταξύ τους λογική συνοχή.

Η προκύπτουσα αποσπασματικότητα ενισχύει την αποσύνθεση της πολιτικής θέσης και τον μετασχηματισμό της σε μια σειρά μεμονωμένων θεμάτων, ενισχύοντας ταυτόχρονα και τη μειωμένη, αν όχι φθίνουσα, ανταπόκριση των πολιτών στα μεμονωμένα αυτά θέματα³ αποπολιτικοποιώντας δηλαδή, με αυτόν τον τρόπο, την ίδια την πολιτική.

«Το πραξικόπημα των συνταγματαρχών ήρθε για να βάλει τα πράγματα στη θέση τους. Αναβίωσε το μύθο της κομμουνιστικής ανταρσίας και ξαναπροσπάθησε να επαναφέρει με την βία την κουλτούρα και το σκοταδισμό αυτών που επικράτησαν μετά τον εμφύλιο πόλεμο. Συνέχισε την οικονομική πολιτική των προηγούμενων αστικών κυβερνήσεων, αλλά χωρίς να διακινδυνεύεται τώρα η κοινωνική πούχια, τάξη και ασφάλεια ... Σ' ένα τέτοιο καθεστώς δεν χρειαζόταν από ιδεολογική άποψη παρά μία παραγωγή ψευδαισθήσεων, που θα επέτρεπαν στο κράτος να φέρει σε πέρας τον πραγματικό ρόλο του. Απ' τη μία, λοιπόν, κινήθηκε ένα ολόκληρο σύστημα αφηρημένων ηθικών και εθνικών αξιών, διακηρύχτηκε η ιερότητα

των παραδόσεων και της ιστορίας, την ώρα που από την άλλη πλευρά διοχετεύονταν παντού ένα πνεύμα και μία πρακτική τεχνοκρατίας και αδιαφορίας, διαφθοράς και χρηματισμού, αποπροσανατολισμού και εκμαυλισμού. Ενισχύθηκε κάθε παρασιτικός τομέας, εμπορευματοποιήθηκε ο αθλητισμός, τα ποδοσφαιρικά ματς έγιναν γεγονότα και η παιδεία μεταφέρθηκε στα σήριαλ της τηλεόρασης και τον “Άγνωστο Πόλεμο”, όπου ένας άλλος συτταγματάρχης, Βαρτάνης αυτή τη φορά, αγωνίζεται και σώζει το έθνος.⁵³

Η «βασική αντίφαση»⁵⁴ αποτέλεσε και ένα από τα σημαντικά αίτια που οδήγησαν στη δικτατορία της 21ης Απριλίου· ταυτόχρονα, αυτή η ίδια η δικτατορία αποτελούσε σημαντικό συστατικό αυτής της αντίφασης. Η αντίφαση αυτή ήταν ανάμεσα σε μία επεκτεινόμενη κεφαλαιακή συσσώρευση, που προϋπέθετε ένα πολιτικό σύστημα εναρμονισμένο με αυτή την πορεία, και σε ένα πολιτικό σύστημα κατασκευασμένο για μια προηγούμενη φάση ανάπτυξης, τέτοιο ώστε να «διαϊωνίζει» την ανισοκατανομή του παραγόμενου πλούτου, εις όφελος μιας δράκας ατόμων, μέσω της με κάθε τρόπο παρεμπόδισης της συμμετοχής τους στην πολιτική διαδικασία. Και η λύση αυτής της αντίφασης ήταν μια φυγή προς τις «δοκιμασμένες» και «αποτελεσματικές» μεθόδους του παρελθόντος, επιλογή εντελώς φυσιολογική για αυτούς που δεν ήθελαν ή δεν ήταν σε θέση να κατανοήσουν τους όρους και το πλαίσιο της νέας συγκυρίας. Στο εσωτερικό ενός τέτοιου πεπαιτωμένου τρόπου επίλυσης νέων προβλημάτων που απαιτούσαν ταχεία, αλλά στέρεη λύση, οι λογής-λογής τερατογονίες φαινόταν εντελώς φυσιολογικές και εναρμονισμένες με το γενικότερο, επικρατούν «κλίμα». Η μεθόδευση της αναγκαστικής σιωπής συνδυάστηκε αρμονικά με μία εκτεταμένη σειρά απαγορεύσεων:⁵⁵ οι διαβαθμίσεις των σφραγίδων της λογοκρισίας περιέγραφαν, με εξόχως πειστικό τρόπο, τα όρια και τους περιορισμούς της σκέψης των κρατούντων,⁵⁶ για τους οποίους οι όποιες μορφές πολιτιστικές εκδηλώσεις εκτός αυτών που θα μπορούσαν να ενταχθούν στον δικό τους ορίζοντα σκέψης⁵⁷ ήταν εξαρχής καταδικαστέες και απορριπτές. Η στάση αυτή της στρατιωτικής δικτατορίας συνοψιζόταν στο ότι: «Τα βασανιστήρια είναι απαραίτητα για την προετοιμασία του πολιτισμού μας».⁵⁸

Η σταδιακή επέλαση της τηλεόρασης –με ένα περιεχόμενο εστιασμένο πολύ περισσότερο στην ψυχαγωγία παρά στην (όποια) ενημέρωση– καθώς και η απαρχή της δημιουργίας της καταναλωτικής κοινωνίας, με κύριο υποστηρικτή και θεματοφύλακα την (ολοένα) αυξανόμενη τηλεοπτική διαφήμιση,⁵⁹ δημιούργησε ένα «κλίμα» (κυρίως καταναλωτικών) προσδοκιών που δεν ε-

παληθεύθηκε παρά αρκετά αργότερα. Ταυτόχρονα, εξαιτίας της αυξανόμενης απήχσής της, η τηλεόραση κατέστη σταδιακά αλλά αναπότρεπτα, και ο «βασιικός διάυλος πολιτικής επικοινωνίας»,⁶⁰ με ελάχιστη αυτονομία από το κοινοματικό σύστημα και με έντονο το ψυχαγωγικό στοιχείο. Συνδυαζόμενα τα δύο αυτά στοιχεία, οδήγησαν στην έλλειψη της αξιοπιστίας της και στη διάβρωση της (όποιας) νομιμοποίησής της⁶¹ από το ακροατήριο.

Οι συνέπειες της απριλιανής δικτατορίας (κυρίως) στο πολιτιστικό επίπεδο, αλλά και στις αυξημένες καταναλωτικές προσδοκίες του πληθυσμού ήταν εμφανείς:

«...η δικτατορία κληροδότησε ψήγματα πνευματικής και καλλιτεχνικής διαφθοράς και πολιτιστικής ευτέλειας... ακούσια βέβαια, δημιούργησε πολύ ευνοϊκές συνθήκες για τη συσπείρωση και τη συλλογική έκφραση των διανοούμενων και την άνθηση των τεχνών και των εκδόσεων, όπου προνομιακή θέση κατείχε ο λόγος της παραδοσιακής και της νέας Αριστεράς».⁶²

Ωστόσο, μπορούμε να πούμε ότι η έλευσή της συνάντησε ελάχιστες αντιστάσεις:

«Το πρωί της 21ης Απριλίου η πολιτική, θρησκευτική και πνευματική ηγεσία του τόπου εξαφανίσθηκε –σημάδι της ουσιαστικής ανυπαρξίας της, ιδιαίτερα εκείνων που δεν συνελήφθησαν. Πολύ αργότερα, όπως συμβαίνει σε τέτοιες συνθήκες, άρχισαν να εμφανίζονται κύτταρα πνευματικής αγωνιστικότητας και ηθικής ευθύνης –ακριβώς όπως και στην Κατοχή».⁶³

Αυτά ήταν μερικά, αλλά ταυτόχρονα και σημαντικά «κειμήλια» της ευρύτερης «πνευματικής κληρονομιάς» της δικτατορίας της 21ης Απριλίου. «Κειμήλια» λειτουργικού χαρακτήρα, στο μέτρο και στον βαθμό που συνέβαλαν και αυτά στη μετεξέλιξη μιας κυρίως αγροτικής χώρας, όπως η Ελλάδα, σε μια κοινωνία με έντονο ένα ψευδεπίγραφο αστικό στοιχείο, χωρίς ωστόσο να παρατηρείται αντίστοιχα μια παράλληλη, αναπτυξιακή πορεία στις υποδομές, στην οικονομία, στη διοίκηση, στις στάσεις των ατόμων και στην κοινωνική διάρθρωση.⁶⁴

Οι στρεβλώσεις, στη δημιουργία και στην τροχιά των οποίων συνέβαλε ενεργά και δραστήρια η στρατιωτική δικτατορία, ίσως να μην ήταν τότε ευκρινώς ορατές. Όμως, η εξελικτική τους πορεία, συστατικό στοιχείο της «πνευματικής κληρονομιάς» που μας κληροδότησε η 21η Απριλίου, δεν θα μπορούσε παρά να επηρεάσει προς το αρνητικότερο τις κατοπινές εξελίξεις στον ευαίσθητο χώρο των ΜΜΕ (και ασφαλώς όχι μόνο εκεί), από τη Μεταπολί-

τευση και μετά. Ή, όπως επισήμανε και ο Β. Βασιλικός: «Αυτά που οι συνταγματάρχες σπέρνουν σήμερα, θα δώσουν τους φριχτούς καρπούς τους το 1980». ⁶⁵

* Ο Μανώλης Χαιρετάκης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο συγγραφέας ευχαριστεί τον Αντώνη Ποταμιάνο, υποψήφιο διδάκτορα του τμήματος ΕΜΜΕ, για τη βοήθειά του.

1. Από τις εκλογές της 3ης Νοεμβρίου 1963 και μετά.

2. «...Η σύντομη δεκαετία του 1960 ήταν –το έχω ξαναπεί– χρόνια ανάτασης και εξέγερσης, που προμήνυαν και απαιτούσαν έναν άλλο κόσμο, καθόλου αρεστό στις κατεστημένες από τον μεσοπόλεμο εξουσίες που τώρα για πρώτη φορά έβλεπαν να αμφισβητούνται σοβαρά. Ό,τι ονομάζουμε “νέο κύμα” στην Ελλάδα, που πατρίδα του ήταν η Γαλλία όπου εκφράστηκε κυρίως μέσω του κινηματογράφου, ανέδειξε και κάτι άλλο: τον βαθιά πολιτισμικό, δηλαδή κοινωνικό, ρόλο που έχει παίξει η τέχνη, ο λόγος και η συμπόρευση των αιτημάτων της ελληνικής κοινωνίας με τα αντίστοιχα των χωρών της Ευρώπης, αυτών που εκεί κατέληξαν στον “Μάν του ’68” και εδώ γνώρισαν την βιαιότητα και την βαρβαρότητα της φασιστικής στρατιωτικής δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967. Η κινητικότητα, η εξέγερση της κοινωνίας, εκφράστηκε λοιπόν και με πολιτιστικά φαινόμενα ανάτασης, με την Πλάκα, την Παλιά Αθήνα, να αναδεικνύεται σε κέντρο των πολιτισμικών αναζητήσεων μίας ολόκληρης κοινωνίας. Εκεί, νέοι, περίπου άγνωστοι, συνθέτες και μουσικοί, στιχουργοί και τραγουδιστές –και ως μη λομονήσω τον πρόσφατο θάνατο εκείνου του έρημου Γιώργου Ζωγράφου, ενός από τους πιο κοινωνικά συνειδητοποιημένους των μπουάτ της Πλάκας, “εμένα ποιος θα μου φέρνει τοιγάρ”, έλεγε παραμονές της 21ης Απριλίου 1967– και οι ασφυκτικά γεμάτες κάθε βράδυ μικρές και μεγάλες αίθουσες τόλμησαν να ξαναφέρουν στην επικαιρότητα μηνύματα του Διαφωτισμού: κηρύγματα για τα Δικαιώματα την ίδια ώρα που σε δρόμους και παράδρομους της Αθήνας μεγάλες μάζες πολιτών διακήρυτταν την ανάγκη για Δημοκρατία και Ελευθερία –του Διαφωτισμού. Το έχουμε ξαναπεί: η κοινωνία πορεύεται ως σύνολο γι’ αυτό το “νέο κύμα” στη μουσική ήρθε να συμπορευτεί με τις άλλες εκφράσεις της ζωής και με τους πόθους της κοινωνίας. Μουσική, τέχνη, λόγος, διαδλώσεις, βίαιες συγκρούσεις με κρατική και παρακρατική αστυνομία δεν επρόκειτο για επανάσταση, παρά για μία συνολική –“φακελωμένοι” και “αφακέλωτοι”...– εξέγερση ενός νέου κόσμου, μετεμφυλιακού. Επρόκειτο για ένα συνολικό απελευθερωτικό αίτημα που αμφισβητούσε όλες τις κατεστημένες εξουσίες και απαιτούσε τον πρώτο λόγο για την κοινωνία. Αυτή η συνολική κινητοποίηση –η “μπουάτ” της Πλάκας ήταν μία μόνον όψη, μία άλλη ήταν η εξίσου απελευθερωτική μεταλλαγή του “ρεμπέτικου” σε “λαϊκό”– απέδειξε την αναποτελεσματικότητα των μετεμφυλιακών μέτρων καταστολής και τόνισε την αναντιτοχία εξουσιών και κοινωνίας, στην οποία αυτά είχαν οδηγή-

σει» βλ. Β. Κρεμμυδάς, «Για Δημοκρατία και Ελευθερία. Τότε που η κοινωνία εξεγειρόταν», *Κυριακάτικη Αυγή*, 11.9.2005, σ. 27 (προδημοσίευση: *Τα Νέα*, 6.9.2005).

3. «...το ερώτημα που τίθεται είναι ποια πολιτική των ΜΜΕ συμβάλλει στη διεύθυνση των ορίων φιλελευθεροποίησης ενός δημοκρατικού καθεστώτος, χωρίς να το υπονομεύει και ποια, αντίθετα, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αυταρχοποίησή του. Αυτή που υπερασπίζεται το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης και της υπεύθυνης κριτικής, στηριζόμενη στην αδέσμευτη πληροφόρηση και την πολυφωνία, ή εκείνη η οποία το υποτάσσει στη λογική των πολιτικών σκοπιμοτήτων και της ομαλής λειτουργίας του πολιτεύματος, “εξορκίζοντας” τις κοινωνικές αντιθέσεις;» βλ. Π. Νεράντζης, «Η δημοκρατία του Τύπου ή ποιοι προασπίζουν τους δημοκρατικούς θεσμούς», *Τετράδια*, αρ. 10, χειμώνας 1985, σ. 6.

4. «Η αληθινή φιλελευθεροποίηση δεν εμφανίσθηκε παρά μόνο στη δεκαετία του 1960 ό-ταν, αφού είχε τελειώσει η ανοικοδόμηση, υπήρχε περισσότερος (διαθέσιμος) χρόνος για πολιτική και για κουλτούρα. Ήταν μια περίοδος ισχυρών ζυμώσεων. Υπήρχαν ισχυρές πιέσεις για μεγαλύτερη συμμετοχή στα κοινά, από έναν μεγάλο αριθμό νέων, που είχε “ανέβει” κοινωνικά. Ανάμεσα στους ηγέτες τους ήταν απόφοιτοι πανεπιστημίων του εξωτερικού που είχαν ασπασθεί κοινωνικές θεωρίες που θεωρούνταν επαναστατικές από το σοβαρό κατεστημένο. Πραγματοποιήθηκε μία αναγέννηση των τεχνών, που ένα μεγάλο μέρος της έμπνευσής της πήγαγε από τον ανθρωπισμό της Αριστεράς. Δεν υποστήριζε κάποια συγκεκριμένη ιδεολογία, αλλά ωστόσο αποδοκιμαζόταν σαν (πολιτικά) προπαγανδιστική από την αστική τάξη... Η αντισυνταγματική νομοθεσία σχετικά με τον Τύπο, που είχε θεσπισθεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, καταργήθηκε τελικά το 1962 και, ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα και τα έντυπα του παρέμειναν παράνομα, η ΕΔΑ βρισκόταν σε τέτοια άηθηση ώστε, το 1963, κυκλοφόρησε η *Δημοκρατική Αλλαγή* ως απογευματινή εκδοχή της *Αυγής*» βλ. R. Mc Donald, *Pillar and Tinderbox: the Greek Press and the Dictatorship*, Μ. Boyars, Λονδίνο 1983, σ. 18.

5. Η εξέλιξη του ποσοστού των πωλήσεων πρωινών και απογευματινών ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων στην Επαρχία (λοιπή χώρα εκτός Α/Π) για το διάστημα 1960-1967 έχει ως εξής:

Έτος	Πρωινές	Απογευματινές	Πρωινές + Απογευματινές
1960	46,2%	29,8%	36,3%
1961	47,1%	28,8%	37,2%
1962	46,8%	29,1%	36,5%
1963	47,5%	30,4%	37,3%
1964	48,3%	32,0%	38,4%
1965	49,4%	31,8%	38,7%
1966	49,5%	30,0%	37,7%
1967	49,5%	28,1%	36,5%

Πηγή: Επεξεργασία των σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

6. Η εξέλιξη του λόγου της κυκλοφορίας Α/Π:Ε (ή ισοδύναμα των πωλήσεων) των πρωινών, απογευματινών και του συνόλου των πρωινών και απογευματινών ημερησίων εφημερίδων των Αθηνών, για το χρονικό διάστημα 1960-1967, διαμορφώνεται ως εξής:

Έτος	Πρωινές	Απογευματινές	Πρωινές + Απογευματινές
1960	1,165	2,588	1,752
1961	1,125	2,475	1,685
1962	1,137	2,442	1,737
1963	1,107	2,284	1,684
1964	1,069	2,127	1,606
1965	1,023	2,143	1,580
1966	1,021	2,326	1,653
1967	1,022	2,556	1,740

Πηγή: Επεξεργασία σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

7. Εξέλιξη των πωλήσεων των αθηναϊκών εφημερίδων, Α/Π, Ε και Σύνολο Ελλάδας, 1960-1967 (σε εκατομμύρια φύλλα):

Έτος	Α/Π	±%	Ε	±%	ΣΥΝ	±%
1960	72,2	-	41,2	-	113,4	-
1961	82,9	+14,8	49,2	+19,4	132,1	+16,5
1962	91,4	+10,2	52,6	+6,9	144,0	+9,0
1963	107,6	+17,7	63,9	+21,5	171,5	+19,1
1964	121,9	+13,3	75,9	+18,8	197,8	+15,3
1965	133,1	+9,2	84,2	+10,9	217,3	+9,9
1966	137,2	+3,1	83,0	-1,4	220,2	+1,3
1967	118,9	-13,3	68,3	-17,7	187,2	-15,0

Πηγή: Επεξεργασία των σχετικών στοιχείων της Ε.Ι.Η.Ε.Α.

8. Για τους σκοπούς του κειμένου, θεωρούμε συγκροτήματα Τύπου (ακριβέστερα: συγκροτήματα εφημερίδων) τις επιχειρήσεις εκείνες οι οποίες ελέγχουν και εκδίδουν τουλάχιστον δύο αθηναϊκές πολιτικές εφημερίδες.

9. Θεωρούμε εφημερίδες γνώμης τις πρωινές ημερήσιες εφημερίδες *Το Βήμα*, *Η Καθημερινή* και *Εστία*.

10. Βλ. G. Burgel, *Αθήνα*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 95.

11. Βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», στο συλλογικό, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας, Αθήνα 1986, σ. 65.

12. Στο ίδιο.

13. Βλ. Β. Καραποστόλης, *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην Ελληνική κοινωνία 1960-1975*, β' έκδοση, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1984, σ. 255.

14. Στο ίδιο, σ. 65. Επίσης, λίγο πιο κάτω, γράφει: «Η επεκτατική, συνεισώς, δύναμη του αστικού πολιτισμού, απορρέει από το ότι αρχίζει να αποκτά κάπως σαφέστερο χαρακτήρα και να προβάλλει ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς, με τη διαφορά όμως ότι το μοντέλο αυτό είναι σε σημαντικό βαθμό αλλότριο».

15. Βλ. στον ιστότοπο <http://politikinet.blogspot.com> τους Πίνακες I, II, III και IV.

16. «Η πρώτη δοκιμαστική τεχνική εκπομπή μεταδίδεται από το στούντιο 3 των ραδιοθαλάμων του Ζαππείου, στις 21 Σεπτεμβρίου 1965», και «Το πρώτο τηλεοπτικό πρόγραμμα της Τηλεόρασης Ενόπλων Δυνάμεων (Τ.Ε.Δ.) μεταδόθηκε από το κανάλι 10, την Κυριακή 27 Φεβρουαρίου 1966» βλ. Μ. Χαριτάκης, *Τηλεόραση και διαφήμιση-η ελληνική περίπτωση*, εκδόσεις Α.Ν. Σάκκουλα, Αθήνα 1997, σ. 107, 110.

17. Καταστροφή, σύμφωνα με τον Ρενέ Τομ: «Καταστροφή, με την ευρύτατη έννοια που δίνει στη λέξη ο Τομ, είναι κάθε ασυνεχής μετάβαση που συμβαίνει όταν ένα σύστημα μπορεί να έχει περισσότερες από μία σταθερές καταστάσεις ή μπορεί να ακολουθήσει περισσότερους από ένα δρόμους αλλαγής. Η καταστροφή είναι το "πήδημα" από μία κατάσταση σε άλλη ή από έναν δρόμο σε άλλον» βλ. Α. Woodcock - Μ. Davis, *Θεωρία των καταστροφών*, Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1988, σ. 49.

18. Την περίοδο 1960-1967, η μέγιστη κυκλοφορία των πρωινών αθηναϊκών εφημερίδων παρατηρείται το 1966, με 86,5 εκατ. φύλλα· η μέγιστη κυκλοφορία των απογευματινών αθηναϊκών εφημερίδων το ίδιο έτος, με 133,7 εκατ. φύλλα· και η μέγιστη αθροιστική κυκλοφορία πρωινών και απογευματινών φτάνει τα 220,2 εκατ. φύλλα, και πάλι το 1966.

19. Βλ., σχετικά, Ν. Λεωνίδας, «Το τρωκτικό της Αλήθειας -Η Λογοκρισία- και τα τρωκτικά που την υπηρέτησαν κατά την 7ετία», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 1, 7.9.1974, σ. 38-40. και W. Fischer - E. Rondholz - Γ. Φαράντου, *Επανάσταση και Αντεπανάσταση στην Ελλάδα (1936-1974)*, εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα 1974, σ. 107-112 και 123-131. Βλ. και: «Αυτό που γρήγορα όμως διαπίστωσαν οι συνταγματάρχες ήταν ότι δεν μπορούσαν πλέον να υπολογίζουν στην υποστήριξη της παλιάς επίσημης καθεστωτικής δημόσιας σφαιράς, δεδομένου ότι ορισμένοι από τους σημαντικότερους εκδότες του χώρου αυτού, όπως η Ελένη Βλάχου και ο Π. Κόκκας, δεν ήταν πλέον διατεθειμένοι να συνεχίσουν την έκδοση των εφημερίδων τους μέσα στις συνθήκες της προληπτικής λογοκρισίας. Μεταξύ των άλλων εκδοτών της Δεξιάς που συνέχισαν την έκδοση των εφημερίδων τους, οι μεν αδελφοί Μπότση προσχώρησαν σε μια επιλεκτική στήριξη της δικτατορίας, ενώ ο Τζώρτζης Αθανασιάδης της *Βραδυνής*, μετά από μια περίοδο επιλεκτικής στήριξης της δικτατορίας, ακολούθησε τη γραμμή Καραμανλά και εναντιώθηκε σ' αυτήν. Η *Εστία* ακολούθησε μια ιδιότυπη γραμμή επιλεκτικής υποστήριξης, που έγινε ιδιαίτερα έντονη όταν ο Σ. Μαρκεζίνης αποφάσισε να συνεργασθεί με τη δικτατορία και να ηγηθεί πολιτικής κυβέρνησης υπό την προεδρία του Παπαδόπουλου. Αλλά και μετά το πραξικόπημα του Ιωαννίδη, η *Εστία* στήριξε τη δικτατορία. Τέλος, ο εκδότης Σάββας Κωνσταντόπουλος, που είχε κυκλοφορήσει τον *Ελεύθερο Κόσμο* το 1966, εξελέγχθηκε σε ένθερμο θιασώτη και υποστηρικτή της δικτατορίας και εξέδωσε και την εφημερίδα *Σημερινά*» Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σ. 124.

20.

Εφημερίδα	Διέκοψε	Επανεκδόθηκε	Εκδότης
<i>Αυγή</i> (πρωινή)	21.4.1967	4.8.1974	Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (1952)
<i>Ελευθερία</i> (πρωινή)	21.4.1967		Παν. Κόκκας (1944)
<i>Καθημερινή</i> (πρωινή)	21.4.1967	15.9.1974	Ελ. Βλάχου
<i>Αθηναϊκή</i> (απογ.)	8.5.1967	7.1974-6.9.1975	Ιω. Παπαγεωργίου (1951)
<i>Δημοκρατική Αλλαγή</i> (απογ.)	21.4.1967		Λ. Κύρκος, Γ. Ευαγγελίδης (1964)
<i>Μεσημβρινή</i> (απογ.)	21.4.1967	28.1.1980	Ελ. Βλάχου

Νέες εκδόσεις	από	έως	
<i>Νέα Πολιτεία</i> (πρωινή)	17.9.1968	30.6.1972	Όργανο της στρατιωτικής δικτατορίας
<i>Ελεύθερος Κόσμος</i> (πρωινή)	26.7.1966	27.6.1982	Σάβ. Κωνσταντόπουλος
<i>Σημερινά</i> (απογ.)	19.1.1970	7.1.1974	Σάβ. Κωνσταντόπουλος

Ειδικότερο ενδιαφέρον για την περίοδο έχει το βιβλίο του Κ. Σπράτου, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, Καστανιώτης, Αθήνα 1995.

21. Σχετικά με το νομικό καθεστώς των εφημερίδων στην περίοδο της επταετίας, βλ. Κ. Σπράτος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, ό.π. σ. 20-24, Ν. Σταθάτος, «Ο νόμος περί Τύπου της δικτατορίας δεν τροποποιείται, μόνο καταργείται», *Αντί*, περίοδος Β', τχ. 4, 19.10.1974, σ.13-14, και την ακόλουθη επιστολή: «Προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, Κ. Κωνσταντίνον Κόλλιαν, Αθήναι, τη 12 Μαΐου 1967.

Οι υπογραφόμενοι δημοσιογράφοι, εκφράζοντας την γνώμη και πλείστων άλλων συναδέλφων των εξ όλου του Αθηνναϊκού Τύπου υποβάλλουν εις Υμάς έκκλησιν δια την αποκατάστασιν της αρθείσης από της 21ης Απριλίου, ελευθερίας του Τύπου εις την Ελλάδα. Πιστεύοντες ακραδάντως ότι η ελευθερία του Τύπου, ως κατοχυρούται εις το αρθρὸν 14 του Συντάγματος αλλά και ως καθορίζεται υπό των ισχυόντων εις τα πλαίσια του άρθρου τούτου νόμων, δεν είναι μόνον δικαίωμα των πολιτών αλλά και υποχρέωσις πάσης ευνομούμενης πολιτείας, ζητούν την ελευθέραν λειτουργίαν όλων των μέσων επικοινωνίας και διαφωτίσεως της κοινῆς γνώμης χωρὶς ἄλλο πλὴν των εκ των νόμων και της πθικῆς επιβαλλομένων δεσμεύσεων. Επισημαίνοντες εις Υμάς το θλιβερόν γεγονός ότι η ἀροῖς της ελευθερίας του Τύπου, εντός βραχυτάτου διαστήματος, προεκάλεσε την διακοπὴν της εκδόσεως ἐξ ημερησίων Αθηνναϊκῶν εφημερίδων και σημαντικοῦ ἀριθμοῦ περιοδικῶν καθὼς και τον γενικὸν μαρασμὸν ολοκλήρου του Τύπου κατὰ ἄμεσον δε συνέπειαν και την ανεργίαν εκατοντάδων δημοσιογράφων, ζητοῦν ὡς επαγγελματίαι αλλά και ὡς λειτουργοὶ τεταγμένοι εις την κοινὴν γνώμην, την επαναφορὰν εις ισχὴν του άρθρου 14 του Συντάγματος ἵνα επανέλθῃ εις την ομαλότην και επανευρῆ και διεθνῶς το κύρος του, βασικὸς κλάδος της ἑλληνικῆς δημοσίας ζωῆς – ο Τύπος.

Σταύρος Γιαννάτος, Γιάννης Καψῆς, Παναγιώτης Λαμπρίας, Χρήστος Οικονόμου, Αλέκος Φιλιππίδης Κοινοποίσεις: Ένωσις Συντακτῶν Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνῶν και Ένωσις Συντακτῶν Αθηνναϊκοῦ Τύπου», ὅπως δημοσιεύθηκε στο «Η 7ετία του βίαιου», περιοδικὸ *Ελευθεροτυπία*, τχ. 43, Νοέμβριος 1974, σ. 22-23. Βλ. επίσης: «Η ἐφτάχρονη δικτατορία εἶχε σημαντικῆς συνέπειες στὴ δομὴ και στὴν κυκλοφορία του Τύπου. Επέβαλε τὴν αναγκαστικὴ διακοπὴ τῆς ἐκδόσεως δύο εφημερίδων τῆς Αριστερᾶς: *Αυγὴ* και *Δημοκρατικὴ Ἀλλαγὴ*. Συνέλαβε τὸν Π. Κόκκα, ὁ ὁποῖος, αφοῦ διέφυγε στο εξωτερικὸ, δέικοψε τὴν κυκλοφορία τῆς εφημερίδας του *Ελευθερία*. Συνάντησε τὴ σθεναρὴ ἀντίσταση τῆς Ἑλένης Βλάχου, ἡ ὁποία ἀρνήθηκε νὰ κυκλοφορήσει τὶς εφημερίδες τῆς *Καθημερινῆ* και *Μεσομβρινῆ* ὑπὸ τὸ καθεστῶς τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας. Ἀνάγκασε τοὺς ἰδιοκτῆτες του *Ἔθνος* νὰ δανειοδοτηθοῦν ἀλλὰ νὰ κυκλοφοροῦν με τὴν εὐθὴνη δημοσιογράφου πιστοῦ στο καθεστῶς» Μ. Κορμιννῶ, *Ἀπὸ τὴν ἀγορὰ στο θέαμα*, ὁ.π., σ. 134.

22. Βλ., στὸν ἰστότοπο <http://politikinet.blogspot.com>, τοὺς Πίνακες V, VI και VII.

23. Βλ., σχετικὰ, Τ. Λαμπρίας, «Τὸ ἄσπρο, τὸ μαῦρο, τὸ κίτρινο», και Σ. Κούλογλου, «Η ἐν πολλὰς ἀμαρτίαις γεννηθεῖσα ραδιοτηλέοραση», *Τὸ Βῆμα*, 19.4.1987' Ν. Λεωνίδας, «Τὸ

τρωκτικό της Αλήθειας – Η Λογοκρισία – και τα τρωκτικά που την υπηρέτησαν κατά την 7ετία», *ό.π.*

24. Βλ. Κ. Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία: Η στάση των εφημερίδων στην δικτατορία 1967-74*, *ό.π.*, σ. 141, 142.

25. Βλ. εβδομαδιαία ελληνική αντιστασιακή εφημερίδα *Ελευθέρη Ελλάδα*, περίοδος Β', χρ. Α', 10.12.1970, αρ. 7 (158), σ. 1: «Τα νέα φασιστικά μέτρα κατά του Τύπου. Μερική υποχώρηση της Χούντας μετά το νέο κύμα των διεθνών διαμαρτυριών. Εξάιρεση από τα μέτρα της τους ξένους ανταποκριτές. Οι διαμαρτυρίες, τα ψηφίσματα και τα σχόλια του Τύπου.

Τα τελευταία γεγονότα στην Ελλάδα (οι αντιχουντικές και αντιαμερικανικές εκδηλώσεις, οι εκρήξεις βομβών, το κύμα συλλήψεων και τα νέα μέτρα κατά των Ελλήνων του εξωτερικού στα οποία η χούντα προσπάθησε να υπαγάγει και ξένους υπηκόους) έφεραν και πάλι το ελληνικό ζήτημα στο προσκήνιο της διεθνούς επικαιρότητας και ξεσήκωσαν κύμα διαμαρτυριών εναντίον του δικτατορικού καθεστώτος. Ιδιαίτερος η χούντα, πανικόβλητη, έπεισε να τα «επανορθώσει» με τον παιδαριώδη ισχυρισμό ότι δημιουργήθηκε «σύγχυσις» και «παρεξήγησις» λόγω ενός... τυπογραφικού λάθους(!) στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Και εδημοσίευσε, λίγες μέρες αργότερα, τροποποιημένο το διάταγμα 735 ώστε να στρέφεται μόνο κατά των Ελλήνων και όχι και κατά των ξένων ανταποκριτών. Αλλά, παρά την υποχώρηση, το κίνημα των διαμαρτυριών στο εξωτερικό δεν πρόκειται να ανακοπεί, δεδομένου ότι: (α) Η διεθνής δημοκρατική κοινή γνώμη δεν μένει ασυγκίνητη για τα μέτρα που λαμβάνονται για τους Έλληνες ανταποκριτές και τους άλλους Έλληνες πολίτες που αγωνίζονται για να κάνουν γνωστή την αλήθεια, είτε ζουν στην Ελλάδα, είτε στο εξωτερικό, (β) γιατί, παρά την αναγκαστική υποχώρηση της χούντας, και πάλι θίγεται ο ξένος Τύπος, αφού οι μισοί τουλάχιστον από τους ανταποκριτές των ξένων εφημερίδων στην Αθήνα είναι Έλληνες και (γ) γιατί τα νέα μέτρα κατά της ελευθεροτυπίας αποτελούν απλώς μία από τις τελευταίες ενέργειες της χούντας που συνθέτουν την εικόνα μιας αναπτυσσόμενης φασιστικής κτηνωδίας».

26. Κατανάλωση δημοσιογραφικού χάρτου, σε χιλιάδες μετρικούς τόνους:

Έτος	Δημοσιογραφικός χάρτης
1960	22
1963	34
1965	47
1967	42
1970	54
1973	108
1974	86

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων ΕΣΥΕ.

27. «Κατά το διάστημα 1967-1974, είχε απαγορευθεί η μετάδοση πολιτικών συζητήσεων από το ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Επιτρεπόταν μόνο η κοινοποίηση της επίσημης κυβερνητικής γραμμής. Αλλά το (ελληνικό) κοινό αναγνώριζε αμέσως ότι μισές αλήθειες και απροκάλυπτα ψέματα ενσωματώνονταν συχνά σε επίσημα ανακοινωθέντα, και σε σύντομο χρονικό διάστημα ανέπτυξε μία έντονα σκεπτικιστική στάση για όλα όσα είχε να πει η Αθήνα. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, η ενημέρωση πολλών Ελλήνων εξαρτιόταν από τις ειδησεογραφικές

εκπομπές των ξένων σταθμών, έτοι διορθώθηκαν και αντέκρουαν αυτά που είχε να τους πει η Αθήνα. Μετά το 1974, οι συζητήσεις και οι λόγοι των ηγετών των κομμάτων βρήκαν τη θέση τους στο ραδιόφωνο και τη τηλεόραση της Αθήνας, αλλά ο περισσότερος χρόνος βρισκόταν στη διάθεση των (εκάστοτε) κυβερνητικών εκπροσώπων και οι υπεύθυνοι των δελτίων ειδήσεων των δύο σταθμών (που ήταν, ασφαλώς, διορισμένοι από την εκάστοτε κυβέρνηση, κατά τη κρίση των αρμόδιων υπουργών) διατηρούσαν το δικαίωμα να επιλέξουν ποια τμήματα από τους λόγους της αντιπολίτευσης θα μπορούσαν να μεταδοθούν. Παρότι η νέα ρύθμιση δεν επέτρεπε στις διάφορες απόψεις να φθάσουν στο ευρύ κοινό, η κριτική που στρεφόταν εναντίον της κυβέρνησης δεν μπορούσε πλέον να ελέγχεται στο έπακρο. Επιπρόσθετα, οι ειδησεογραφικές εκπομπές που ανταποκρίνονταν περισσότερο στην αλήθεια επανέκτησαν την εμπιστοσύνη μεγάλου τμήματος του ελληνικού κοινού, για το οποίο οι ειδήσεις των ξένων ραδιοφωνικών σταθμών έπαψαν να έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ωστόσο, η συγκριτική μείωση της σημαντικότητας των εφημερίδων, που συνήθιζαν να αποτελούν το κύριο όχημα πληροφόρησης της κοινής γνώμης, σήμαινε ότι –συγκριτικά– αυτοί που μπορούσαν να ελέγχουν τα προγράμματα του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης είχαν τεράστια δύναμη στο να διαμορφώνουν τα πλαίσια του δημόσιου διαλόγου και της κοινής γνώμης. Η επιρροή –γενικά– της Αθήνας και, ειδικότερα, η επιρροή της κυβέρνησης έχει βελτιωθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό από την εξέλιξη αυτή...» βλ. W.E Mc Neill, *The metamorphosis of Greece since World War II*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1978, σ. 245.

28. Βλ. G. Burgel, *Αθήνα*, ό.π., σ. 95

29. Η ποσοτική εκδοχή της επισκεψιμότητας του κινηματογράφου εκφράζει τη συχνότητα επίσκεψης: κάθε πόσες ημέρες ημερίαινε κάποιος στον κινηματογράφο.

30. Βλ. Πίνακα VIII στον ιστότοπο <http://politikinet.blogspot.com>.

31. Εάν θεωρήσουμε ως αυτόνομη την εξέλιξη του μεγέθους «φύλλα ανά κάτοικο και ανά έτος», γίνεται φανερό πως η εγκαθίδρυση της δικτατορίας μείωσε δραματικά την περαιτέρω εξέλιξη του Τύπου. Με βάση τα στοιχεία του Πίνακα III (βλ. στον ιστότοπο <http://politikinet.blogspot.com>), εάν λάβουμε ως βάση την πορεία του μεγέθους: «Φύλλα ανά κάτοικο και ανά έτος», θα έχουμε για τις *ημερίαινες*, το *α' σενάριο*, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το διάστημα 1960-1966 (ετήσια αύξηση: +11,1%), και το *β' σενάριο*, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το διάστημα 1963-1966 (ετήσια αύξηση: +8,2%)· αυτά οδηγούν στις κάτωθι τάσεις:

Έτος	Πραγματικότητα	α' σενάριο	β' σενάριο
1966	25.6 (100)	25.6 (100)	25.6 (100)
1967	21.5 (84)	28.4 (111)	27.7 (108)
1968	21.0 (82)	31.6 (123)	30.0 (117)
1969	23.0 (90)	35.1 (137)	32.4 (126)
1970	20.0 (78)	39.0 (152)	35.0 (137)
1971	19.8 (77)	43.3 (169)	37.8 (148)
1972	21.8 (85)	48.1 (188)	41.0 (160)
1973	23.7 (93)	53.4 (209)	44.3 (173)
1974	26.8 (105)	59.3 (232)	47.9 (187)

Για δε το σύνολο των εφημερίδων, το α' σενάριο, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το 1960-1966 (ετήσια αύξηση: +7,8%), και το β' σενάριο, σύμφωνα με την εξέλιξη του ως άνω μεγέθους κατά το 1963-1966 (ετήσια αύξηση: +7,6%), οδηγούν στις κάτωθι τάσεις:

Έτος	Πραγματικότητα	α' σενάριο	β' σενάριο
1966	30.5 (100)	30.5 (100)	30.5 (100)
1967	26.4 (87)	32.8 (108)	32.8 (108)
1968	26.9 (88)	35.4 (116)	35.3 (116)
1969	29.0 (95)	38.1 (125)	37.9 (124)
1970	25.0 (82)	41.0 (134)	40.8 (134)
1971	26.0 (85)	44.2 (145)	43.9 (144)
1972	29.2 (96)	47.7 (156)	47.2 (155)
1973	31.5 (103)	51.4 (169)	50.8 (167)
1974	33.7 (110)	55.4 (182)	54.6 (179)

Συμπερασματικά, και χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη οιοδήποτε άλλες επιδράσεις (το γενικότερο «κλίμα», την είσοδο της τηλεόρασης κ.ά.), η στρατιωτική δικτατορία και τα τυποκτόνα μέτρα της προκάλεσαν σημαντική υστέρηση στα κυκλοφοριακά μεγέθη του Τύπου. Για τον Τύπο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 121-135.

32. Για τα πρώτα χρόνια λειτουργίας της τηλεόρασης στην Ελλάδα, βλ. Μ. Χαιρετάκης, *Τηλεόραση και διαφήμιση: η ελληνική περίπτωση*, ό.π., σ. 107-121. Για την τηλεόραση κατά το χρονικό διάστημα 1967-1974, βλ. του ιδίου, «Ελληνικός ημερήσιος πολιτικός Τύπος και πολιτική επικοινωνία-Κυκλοφοριακές τάσεις και εκλογικά αποτελέσματα», *αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή*, σ. 380-1. Για την τηλεόραση κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, βλ. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 136-140. Για την πρώτη εμφάνιση της τηλεόρασης στην Ελλάδα, βλ. Μ. Ιατρίδου, *Η πρώτη δοκιμή (το χρονικό της εγκαταστάσεως και λειτουργίας από την ΔΕΗ πειραματικού σταθμού τηλεόρασεως στην Διεθνή Εκθεση Θεσσαλονίκης τον Σεπτέμβριο του 1960)*, αυτοέκδοση, Θεσσαλονίκη 1980.

33. Βλ. σχετικά, Μ. Γλέζος, *Από τη δικτατορία στην Δημοκρατία*, εκδόσεις Διάλογος Αθήνα 1974. Γ. Αθανασάτου - Α. Ρήγος - Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Η δικτατορία 1967-1974: πολιτικές πρακτικές-ιδεολογικός λόγος-Αντίσταση*, Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999. Σ.Κ Θεοδωρόπουλος, *Απ' το Δόγμα Τρούμαν στο Δόγμα Κίσσιγκερ*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1976. Γ. Κουμάντος, *Στόχος: η δημοκρατία*, Ερμείας, Αθήνα 1975. Σ. Κωνσταντόπουλος, *Ο φόβος της δικτατορίας-τέσσερις διαλέξεις*, Αθήνα 1966. Α. Λεντάκης, *Παρακρατικές οργανώσεις και 21η Απριλίου*, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1975. Ζ. Μεϊνών (με τη συνεργασία των Π. Μερλόπουλου και Γ. Νοταρά), «Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα», *Σπουδές Πολιτικής Επιστήμης 1*, Αθήνα 1966. Μ. Μελετόπουλου, *Ιδεολογία του Δεξιού Κράτους 1949-1967*, εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 1993. Μ. Μελετόπουλου, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών: κοινωνία, ιδεολογία, οικονομία*, β' έκδοση, εκδόσεις Παπαζήση Αθήνα 2000. Μ. Νικολινάκος *Αντίσταση και αντιπολίτευση 1967-1974*, Ολκός, Αθήνα 1975. Σ. Σακελλαρόπουλου, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος*, εκδό-

σεις Λιβάνη, Αθήνα 1998. Κ. Τσουκαλάς, *Η Ελληνική Τραγωδία*, Ολκός, Αθήνα 1974. Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1967-1974)*, Τόμος τέταρτος: το καθεστώς της 21ης Απριλίου, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1983. Α. Παπαδρεού, *Democracy at gunpoint: the Greek Front*, Penguin Books 1973.

34. Για ένα παράδειγμα των παρωχημένων οπτικών και λογικών των εκπροσώπων της στρατιωτικής δικτατορίας σχετικά με τις οικονομικές αποφάσεις τους και τις συνέπειές τους, βλ., Δ. Καραγέωργα, «Φάγαμε χθες το ψωμί του σήμερα; οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», *Αντί*, τχ. 1, 7.9.1974, σ. 41-46. Για ένα δεύτερο παράδειγμα, σχετικά με τα ΜΜΕ, βλ. Α. Πεπονής, *Εγκυκλοπαίδεια Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός, Περίοδος 1936-1974*, σ. 121: «Μία από τις αντιφάσεις που χαρακτήριζαν το καθεστώς εκείνο ήταν η προσπάθεια να αποκοιμίσει και το λαό και τη διεθνή κοινή γνώμη, με διαβεβαιώσεις ότι μεθόδευε “σταδιακή” αποκατάσταση μιας κάποιας δημοκρατίας. Οι συνεχείς καταγγελίες και η πολεμική κατά του καθεστώτος, μέσα στην Ελλάδα αλλά και σε χώρες του εξωτερικού, ιδιαίτερα της Ευρώπης, οι λογές πιέσεις, η ειδική ευαισθησία διεθνών οργανώσεων Τύπου, ακόμη και η δραματική πτώση της συνολικής κυκλοφορίας των εφημερίδων, υποχρέωναν το καθεστώς ν’ αναζητεί τρόπους που θα του επέτρεπαν να ισχυριστεί ότι παύει ο Τύπος να είναι διευθυνόμενος, ότι δεν ασκεί προληπτική λογοκρισία».

35. Ένα σημαντικό παράδειγμα του επιπέδου της στρατιωτικής δικτατορίας ήταν και η λογοκρισία. Ο Α. Πεπονής (*Εγκυκλοπαίδεια Ελλάδα-Ιστορία-Πολιτισμός, Περίοδος 1936-1974*, ό.π., σ. 121) γράφει: «Το 1969 η δικτατορία διακήρυξε ότι σταμάτα την προληπτική λογοκρισία των εντύπων γενικά. Τη χώρα όμως την κρατούσε σε κατάσταση πολιορκίας· νομικό δηλαδή στήριγμα και ρυθμιστής της δημόσιας ζωής παρέμενε ο στρατιωτικός νόμος. Παράλληλα, θέσπισε κι ένα δικό της νόμο για τον Τύπο, το Ν.Δ. 15/1969, που είχε εφαρμογή σε κάθε προϊόν της τυπογραφίας, αλλά και σε κάθε μέσο αναπαραγωγής ή διάδοσης εικόνων, ήχων, παραστάσεων κ.λπ.· κάλυπτε δηλαδή το σύνολο των επικοινωνιακών μέσων. Το Ν.Δ. 15 περιλάμβανε πλήθος περιοριστικών και απαγορευτικών διατάξεων (άρθρα 49, 52, 53, 66, 71 κ.ά.), ιδιαίτερα για θέματα με άμεσο και έμμεσο πολιτικό χαρακτήρα. Μ’ αυτό το πλέγμα των διατάξεων διατήρησε η δικτατορία πλήρη ευχέρεια να διώκει κάθε εκδότη εφημερίδας, περιοδικού ή βιβλίου, κάθε συγγραφέα και κάθε αρθρογράφο, που τα δημοσιεύματά του ή τη δραστηριότητά του γενικά θα τα έκρινε ιδιαίτερα επικίνδυνα. Οι διώξεις ακολουθούσαν τη διαδικασία που το καθεστώς έκρινε ως πιο πρόσφορη και αποτελεσματική κατά περίπτωση: παραπομπή σε έκτακτο στρατοδικείο, σύλληψη και εκτόπιση, σύλληψη και απομόνωση σε κελιά, “κλήσεις” από τις υπηρεσίες ασφαλείας και απειλές ή ακόμη και άμεσες πιέσεις από τους κορυφαίους του καθεστώτος. Με την “άρση” της προληπτικής λογοκρισίας, καθώς και με άλλες ανάλογες εξαγγελίες, το καθεστώς απέβλεπε να παγιδέψει πνευματικές και πολιτικές δυνάμεις σε μια αποδοχή των “ανοιγμάτων” του, που θα εξυπηρετούσε την προσπάθεια για διεθνή και εσωτερική αναγνώριση των “δημοκρατικών” του προθέσεων». Σχετικά με τις εγκυκλίους που απαγόρευαν την κυκλοφορία «των εκδοθέντων και κυκλοφορούντων κομμουνιστικών και αντικυβερνητικών βιβλίων και περιοδικών», βλ. «Η εγκύκλιος της ΓΔΕΑ της 15ης Οκτωβρίου 1971. Αθήναι τη 25 Οκτωβρίου 1971. Επισυνάπεται εις Γ.Α 2722/235530 από 25.10.71 Δ/γ/ην ΓΔΕΑ. Κατάσταση των εκδοθέντων και κυκλοφορούντων κομμουνιστικών και αντικυβερνητικών βιβλίων και περιοδικών»· περιλαμβάνει: τίτλο βιβλίου, ονοματεπώνυμο συγγραφέως και παρατηρήσεις, καθώς και περιοδικά. Η συγκεκριμένη εγκύκλιος είχε συνταχθεί και υπογραφεί από τον Κ. Νιάσκο (Αστυνόμο Α’). Επίσης, για την πολυγραφημένη εγκύκλιο α-

παγορευμένων βιβλίων που μοίρασε η χωροφυλακή της Θεσσαλονίκης τον Ιανουάριο του 1974 στους βιβλιοπώλες, βλ. Α. Αζελού, *Εκδοτική δραστηριότητα και κίνηση των ιδεών στην Ελλάδα*, Στοχαστής, Αθήνα 1984, σ. 145-156. Βλ., τέλος, και Ν. Μολυβιάτη, «Η πρώτη απόφαση λογοκρισίας της χούντας», *Αντί*, περ. Β', τχ. 464, 19 Απριλίου 1991, σ. 28-29.

36. «...η δικτατορία κατόρθωσε να δημιουργεί μία επίπλαστη ευημερία που κράτησε από το 1969 μέχρι το 1972... Εξάλλου, στην περίοδο αυτή, η δικτατορία δημιούργησε μια καταναλωτική αφροντία. Αλλά μεγάλο μέρος της αφροντίας αυτής δεν προερχόταν από την εγχώρια παραγωγική προσπάθεια. Ήταν απλώς “αγορές επί πιστώσει” ξένων αγαθών, τις οποίες χρωστάμε ακόμη» βλ. Δ. Καραγιώργα, «Φάγαμε χτες το ψωμί του σήμερα;...», *ό.π.*, σ. 43-44. Επίσης, Ε. Α. Χεκίμογλου, «Τα οικονομικά της μεγάλης αυταπάτης», *Ιστορικά* (περιοδικό της εφ. *Ελευθεροτυπία*), αφιέρωμα με τίτλο «21 Απριλίου 1967-Εργα, ημέρες, συνέπειες», 19.4.2001, τχ. 79, σ. 26-33, και Φ. Οικονομίδη, «Οι συνέπειες του δικτατορικού καθεστώτος», στο *ίδιο*, σ. 44-48.

37. Για το kits κατά τη διάρκεια της δικτατορίας βλ. Δ. Ραυτόπουλος, «Το kits ως φασιστόμετρο» στο *Κάτι το ωραίο – μία περιήγηση στη νεοελληνική κακογουστιά*, έκδοση των Φίλων του περιοδικού *Αντί*, Αθήνα 1984, σ. 69-99 και ειδικότερα 88-99. Γενικότερα για το kits, βλ. G. Dorfler, *KITSCH antologia del cattivo gusto*, Gabriele Mazzotta Editore, Μιλάνο 1976 και Α. Moles, *Psychologie du kitsch*, Denoël/Gonthier, Παρίσι 1971.

38. Βλ. Γ. Ν. Κάρτερ, *Ιστορικά της τηλεόρασης*, εκδόσεις Τεχνική Εκλογή, Αθήνα 1979, σ. 17.

39. Με κύριο, αν όχι αποκλειστικό, στόχο την επίτευξη μιας γενικότερης α-πολιτικοποίησης.

40. Βλ., σχετικά, Μ. Χαιρετάκης, «Η τηλεόραση κατά την διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας», στο, του ίδιου, *Τηλεόραση και διαφήμιση-η ελληνική περίπτωση*, *ό.π.*, σ. 111-121.

41. Ενδεικτική σταχυολόγηση οκανδάλων: «Είχε αποσπάσει από έμπορο 4.000.000 δραχμές. Ευνοούμενος της Χούντας συνελήφθη ως εκβιαστής. Ο Γεώργιος Καρακώστας, Είχε υπογράψει με το Δημόσιο σύμβαση ύψους 110.000.000 δολλαρίων. Ο Γεώργιος Καρακώστας, γνωστός ως εκπρόσωπος ομίλου Ιταλών επιχειρηματιών, με τον οποίο η χούντα του Παπαδόπουλου είχε υπογράψει τον Νοέμβριο του 1969 σύμβαση ύψους 110 εκατομμυρίων δολλαρίων για την ίδρυση εργοστασίου αυτοκινήτων, συνελήφθη από την Γενική Ασφάλεια Θεσσαλονίκης για εκβίαση εμπόρου και προεφυλακίσθη από τον Εισαγγελέα με την κατηγορία της “υπεξαιρέσεως εγγράφων, εκβίασεως κατ’ εξακολούθησιν και αποπειράς εκβίασεως” – *Ελεύθερη Ελλάδα*, περ. Β', χρ. Δ', αρ. 156 (307), 21.3.1974, σ. 1. «Ο ατέλειωτος κατάλογος των βρωμερών οκανδάλων της επατείας –πως “επάταξαν την διαφθοράν” τα “φτωχόπαιδα” της 21ης Απριλίου, Παπαδόπουλος, Παττακός, Μακαρέζος, Μπαλόπουλος, Ασλανίδης. Η δίωξη που ...δεν γίνεται γιατί αντιδρά ο “αδιάφορος Ιωαννίδης”» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 3. «Η παραπεμπτικά διαταγή για το σκάνδαλο των κρεάτων-Πώς θησοαύριξε σε βάρος του λαού η συμμορία των ευνοουμένων της χούντας. Στις 5 Ιουνίου στο στρατοδικείο η δίκη για δωροδοκία, δωροληψία, απάτη, λαθραία εξαγωγή συναλλάγματος» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, περ. Β', χρ. Δ', αρ. 165, 30.5.1974, σ. 1. «Μετά τις αποκαλύψεις για την υπόθεση των κρεάτων-Και άλλα σκάνδαλα των “εθνοσοιτήρων” έρχονται στο φως της δημοσιότητας. Διεξάγεται ήδη έρευνα στον ΕΟΤ και την σύμβαση Μακτόνολαντ. Εκατομμύρια στις τσέπες των “ημετέρων”» – *Ελεύθερη Ελλάδα*, *ό.π.*, σ. 2.

42. Για παράδειγμα, διαφόρα είδη (ελαστικά, εξαρτήματα αυτοκινήτων, λάδια κ.λπ.), τα οποία αθροιστικά συγκροτούν την «αγορά» του αυτοκινήτου.

43. Με αυτή την έννοια διαμορφώνονται οι «αγορές» των απορρυπαντικών, των τροφίμων, των ειδών προσωπικής φροντίδας κ.λπ.

44. Υπάρχει σαφής διαφορά ανάμεσα σε αυτό που θα ονομάζαμε *εμπορικοποίηση* [commodification] και σε αυτό που ονομάζουμε *εμπορευματοποίηση* [commercialization]. «Η εμπορευματοποίηση αποτελεί μια περισσότερο περιορισμένη διαδικασία που αναφέρεται συγκεκριμένα στη δημιουργία μιας σχέσης μεταξύ ενός ακροατηρίου και ενός διαφημιστή. Για παράδειγμα, η εμπορευματοποίηση των συγχυτήτων σημαίνει την ανάπτυξη της ραδιοφωνικής/τηλεοπτικής διαφήμισης και την εξέλιξη του προγραμματισμού ο οποίος συσχετίζει ακροατήρια με διαφημιστές... θεωρούμε την εμπορικοποίηση ως μία ευρύτερη διαδικασία» βλ. V. Mosco, *The Political Economy of Communication*, Sage Publications, Λονδίνο 1996, σ. 144.

45. «Στην Ελλάδα, η μεταβολή της διεθνούς συγκυρίας από το 1974 ήταν σε θέση να θέσει τέρμα στο υπόδειγμα της συνδεδεμένης αύξησης. Η μεγάλη αναταραχή που ακολούθησε έγινε δυνατό να περιοριστεί στην κατάρρευση του στρατιωτικού καθεστώτος, όμως ήδη οι βάσεις του παραδοσιακού ηγεμονικού συγκροτήματος είχαν βαθύτατα κλονιστεί» βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκουγχρονισμός στην Ελλάδα και στον Ευρωπαϊκό Νότο», *ό.π.*, σ. 77.

46. «Το αδιέξοδο των συναρτίσεων παραγωγής στην Ελλάδα υπογραμμίζει το αδιέξοδο μια ολόκληρης τάξης πραγμάτων παραδοσιακά εγκατεστημένης στη χώρα. Η συνεχιζόμενη αποδιοργάνωση του παραγωγικού συστήματος εκφράζει ασφαλώς τις μέχρι σήμερα ανυπέβλπτες δυσκολίες για τον προσδιορισμό των όρων μίας νέας κοινωνικής συναίνεσης, με την πιο πλήρη και πιο βαθιά “έννοια”» στο ίδιο, σ. 79.

47. Βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, C. Hurst & Co, Λονδίνο 1987, σ. 212.

48. Ένα από τα κύρια κληροδοτήματα του εμφυλίου πολέμου: αποτελείται από το σύνολο των νομοθετικών διαταγμάτων που είχε ορθώσει η κατά καιρούς μεταπολεμική εξουσία στην πάλη της εναντίον του τότε εσωτερικού «εχθρού».

49. Βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, *ό.π.*, σ. 212, και Θ. Σαμπατακάκης, «Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ», *Ιστορικά*, τχ. 195, αφιέρωμα «Η αποκατάσταση της δημοκρατίας», 24.7.2003, σ. 38-41.

50. «...αν και είναι φανερό ότι το παραδοσιακό Κέντρο αποτελούσε τον κύριο πυρήνα των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, ο Α. Παπανδρέου κατάφερε να διατηρήσει την εντύπωση ότι το ΠΑΣΟΚ αντιπροσώπευε ένα ριζοσπαστικό νέο στοιχείο στο πολιτικό φάσμα», βλ. R. Clogg, *Parties and elections in Greece*, *ό.π.*, σ. 213.

51. Επί παραδείγματι, για τις εφημερίδες, η προσπάθεια για τον προσεταιρισμό ενός πλατύτερου φάσματος αναγνώστών, που συνεπάγεται μεγαλύτερα έσοδα από την πώληση των φύλλων αλλά, ταυτόχρονα, και μεγαλύτερη, ενδεχόμενη, εισορή διαφημίσεων, οδηγεί –για αρκετές εφημερίδες– σε «μία περαιτέρω επιδείνωση της ποσότητας και της ποιότητας της πολιτικής ειδοσιογραφίας, και στην αύξηση των θεμάτων γενικού ενδιαφέροντος καθώς και των αθλητικών ειδήσεων» βλ. K. Ward, *Mass communications and the modern world*, Mac-Millan, Λονδίνο 1989, σ. 123.

52. Για την πολιτικοποίηση των εφημερίδων: «Η εξέταση και η μέτρηση της “πολιτικοποίησης” και της “επιθετικότητας” των εφημερίδων... ενισχύει την υπόθεση ... ότι (δηλαδή) εφόσον γίνουν σημαντικές αλλαγές και (αν οι αλλαγές αυτές) γίνει αντιληπτό ότι επηρεάζουν τη θέση (των) ανταγωνιστικών συνιστωσών στο εσωτερικό της δομής της πολιτικής εξουσίας, τότε ο Τύπος γίνεται περισσότερο πολιτικοποιημένος και περισσότερο επιθετικός» βλ. D.G.

Carmocolias, *Political Communication in Greece 1965-1967*, National Center of Social Research, Αθήνα 1974, σ. 77.

53. Βλ. Γ. Σεφερτζής, «Η ιδεολογία της Εφταετίας—Ένα “Πιστεύω” σκοταδιού ο’ ένα λειβάδι “μαργαρίτες”—για να γελάμε και να κλαίμε», *Αντί*, τχ. 17, 19.4.1975, σ. 12, 13.

54. «Η βασική αντίφαση ήταν ανάμεσα στο επεκτεινόμενο μοντέλο συσσώρευσης κεφαλαίου, από τη μία μεριά, το οποίο δημιουργώντας σοβαρή αποδιοργάνωση και ανισότητες κινητοποιούσε και ριζοσπαστικοποιούσε τις μάζες και, από την άλλη μεριά, ο’ ένα πολιτικό σύστημα καταπιεστικών ελέγχων που είχε κατασκευαστεί για να εμποδίζει τις μάζες να παίξουν αυτόνομο ρόλο στην πολιτική διαδικασία. Όταν βρέθηκε αντιμέτωπος με το ανερχόμενο κύμα της πολιτικής κινητοποίησης, ο καταπιεστικός κοινοβουλευτισμός—που χαρακτηριζόταν από τη συμμαχία θρόνου-στρατού-Κοινοβουλίου, μέσα στην οποία κυρίαρχος ήταν ο στρατός—δεν μπόρεσε να επιβιώσει πια. Είτε το Κοινοβούλιο θ’ ανοιγόταν στις μάζες και θα γινόταν η κυρίαρχη δύναμη μέσα ο’ αυτή την τριαρχία, οπότε ο στρατός θα έχανε την ηγετική του θέση με τις αναπόφευκτες εσωτερικές συνέπειες γι’ αυτούς που κρατούσαν τις θέσεις-κλειδιά ή, διαφορετικά, ο ίδιος ο στρατός θα έπρεπε να εμποδίσει αυτή την δυνατότητα καταργώντας ολοκληρωτικά την κοινοβουλευτική εξουσία» βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία—όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 296-297.

55. «...στον “πολιτισμό” της σιωπής ήρθε να προστεθεί ο “πολιτισμός” των απαγορεύσεων» βλ. Γ. Αναστασιάδης, «Ο “πολιτισμός” της χούντας», *Ιστορικά*, αφιέρωμα «21 Απριλίου 1967: Έργα, ημέρες, συνέπειες», τχ. 79, 19.4.2001, σ. 34.

56. «Κανένα βιβλίο δεν κυκλοφορούσε χωρίς την περίφημη σφραγίδα... Οι λογοκριτές είχαν κι άλλες τρεις σφραγίδες για τα απαγορευμένα βιβλία: η μία έγραφε *Ανίθικον*, η δεύτερη *Αντεθνικόν* και η τρίτη *Πεισιθανάτιον*. Θα πρέπει να αναφερθούμε και στη δίωξη του περιοδικού *Εικόνες*, αλλά και στην (αναγκαστική) παύση της έκδοσης φιλολογικών και άλλων επιθεωρήσεων και περιοδικών: «...οι φιλολογικές επιθεωρήσεις, η φιλελεύθερη *Εποχή*, η αριστερή *Επιθεώρηση Τέχνης*, τα περιοδικά *Κατάθεση*, *Συνέχεια*, *Σύγχρονος Κινηματογράφος*, το *Ένα* και το *Δύο*, και προς το τέλος της δικτατορίας το *Αντί*. Ασφαλώς, υπήρξαν και αντίθετες φωνές και τρόποι αντίδρασης σε αυτή την ασφυκτική κατάσταση: “Τον Ιούλιο του 1970 ... εκδίδονται τα *Δεκαοκτώ Κείμενα*... Η εντυπωσιακή απήχηση του βιβλίου στο εσωτερικό και στο εξωτερικό οδηγεί στην έκδοση των *Νέων Κειμένων* το Φεβρουάριο του 1971, αλλά και σε μία “εκδοτική έκρηξη”... Το φθινόπωρο του 1971 κυκλοφορούν τα *Νέα Κείμενα 2*... Ήδη από το καλοκαίρι του ’71 τα “επικίνδυνα βιβλία”, οι εφημερίδες, τα κινηματογραφικά και θεατρικά έργα (να θυμηθούμε το καθημερινό “δημοψήφισμα” του κοινού στο “Μεγάλο μας Τσίρκο”) με υπονοούμενα, συμβολισμούς και καμουφλαρισμένα μηνύματα δημιουργούν μία νέα πνευματική ζωή, διευρύνουν το αναγνωστικό κοινό και το κοινό που συμμετέχει στις πολιτιστικές και καλλιτεχνικές εκδηλώσεις και προαναγγέλλουν έτσι τον πολιτισμό που θα ανυπαχθεί, με κορύφωμα το Πολυτεχνείο, στο ανελεύθερο και αντιπνευματικό καθεστώς της χούντας» όλα τα αποσπάσματα από το ίδιο, σ. 36, 40.

57. «...ο γελόσιος αντικομμουνισμός τους δεν ήταν δυνατόν να εμπνεύσει τους εξουσιαζόμενους και να αποσπάσει κάποια “φέτα” συναίνεσης που θα νομιμοποιούσε την εξουσία τους. Επιχείρησαν να προωθήσουν τον “πολιτισμό” της “Ελλάδος Ελλήνων Χριστιανών”... Ο “πολιτισμός” των παραδοσιακών συντηρητικών αξιών της “ελληνοχριστιανικής” ιδεολογίας δεν ήταν άμοιρος συνεπειών για την πνευματική ζωή της χώρας. Δεν μπορούσε όμως να στηρίξει πολιτιστικές εκδηλώσεις και καλλιτεχνικές δημιουργίες με ευρύτερη απήχηση...» η

δικτατορία μοιάζει να αυτοϊπονομεύθηκε και από την εικόνα της καθημερινής ζωής, που ήταν διαποτισμένη από το *χουντικό κίτς*. Δηλαδή από τον “πολιτισμό” της κακογουστιάς και της ευτέλειάς της” στο ίδιο, σ. 37-38.

58. Στο ίδιο, σ. 34.

59. «Την ίδια εποχή η θεαματική ανάπτυξη των επικοινωνιών –μέσα μαζικής επικοινωνίας, τουρισμός– και η μέσο αυτών ενθάρρυνση της καταναλωτικής νοοτροπίας δημιούργησαν ανάγκες και προσδοκίες που ξεπερνούσαν κατά πολύ την άνοδο του βασικού επιπέδου. Η καπιταλιστική πορεία που άρχισε η Ελλάδα, της πρόσφερε την υπόσχεση της ενσωμάτωσής της στον καπιταλιστικό κόσμο γενικά και την Ευρωπαϊκή Κοινή Αγορά ειδικότερα. Παράλληλα όμως έφερε μαζί της την κοινωνική αποδιοργάνωση σε μεγάλη κλίμακα, που απειλούσε κυρίως το σύστημα του πολιτικού ελέγχου που είχε δημιουργηθεί μετά τον εμφύλιο πόλεμο» Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία-όψεις υπανάπτυξης*, ό.π., σ. 283. Για έναν ευρύτερο, αλλά συνοπτικό απολογισμό, βλ. Κ. Τσουπαρόπουλου, «Η βαριά “κληρονομιά” της δικτατορίας», *Επενδυτής*, 20.11.1999, σ. 14.

60. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα*, ό.π., σ. 158.

61. Στο ίδιο.

62. Γ. Αναστασιάδης, «Ο “πολιτισμός” της χούντας», ό.π., σ. 40.

63. *Το Βήμα*, 19.4.1987, σ. 19.

64. «Το ερώτημα είναι αν η εμπειρία της απριλιανής δικτατορίας έγινε μάθημα για το έθνος, για την πολιτική και την πνευματική ηγεσία του, αν ο ελληνικός λαός συνειδητοποίησε το χάος, το κενό και την ηθική πώρωση που εξέφραζε η χούντα των συνταγματαρχών. Το πώς αντέδρασε και αντιδρά στην χαύνωση και στη διαστροφή των αξιών που αυτή γέννησε» στο ίδιο, σ. 19.

65. Αναφέρεται στο Γ. Αναστασιάδης, «Ο “πολιτισμός” της χούντας», ό.π., σ. 40.

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΟΥ ΚΟΜΜΑΤΙΚΟΥ ΣΚΗΝΙΚΟΥ ΥΠΟ ΤΗΝ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΩΝ ΜΜΕ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ

Φανή Κουντούρη*

Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στις επιπτώσεις της επικοινωνιακής δυναμικής στο κομματικό πεδίο υπό το φως δύο διαδικασιών που προσδιορίζουν τη σχέση ΜΜΕ και πολιτικών κομμάτων. Η πρώτη διαδικασία είναι εξωστρεφής: πρόκειται για την αξιοποίηση από τα ελληνικά κοινοβουλευτικά κόμματα των επικοινωνιακών δεξιοτήτων επαγγελματιών που βρίσκονται εκτός κομματικών δομών. Η αποδυνάμωση, μεταξύ άλλων, της κομματικής βάσης και η αυτοδόμηση των διευθυντικών ομάδων στην Ελλάδα, οδήγησε στην ανάδειξη των πολιτικών εμπειρογνομώνων οι οποίοι υποκαθιστώντας βασικές λειτουργίες των πολιτικών κομμάτων επέφεραν ανακατατάξεις στο εσωτερικό τους. Η δεύτερη διαδικασία είναι εσωστρεφής: πρόκειται για την αξιοποίηση από τα πολιτικά κόμματα επικοινωνιακών πόρων εντός κομματικών δομών. Πιο ειδικά, εστιάζουμε στην ανάπτυξη άτυπων ηγετικών επικοινωνιακών ομάδων με αυξημένες δραστηριότητες ως προς τη χάραξη της καθημερινής πολιτικής στρατηγικής, στη μερική ανανέωση του πολιτικού προσωπικού και την επιλογή σε ορισμένες κρίσιμες πολιτικές θέσεις προσώπων που αντλούν το κεφάλαιό τους από την επικοινωνιακή τεχνογνωσία και, τέλος, στις μεταμορφώσεις της προγραμματικής πολιτικής.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής θεωρείται τα τελευταία χρόνια αναπόφευκτη και δεδομένη. Η επικοινωνία φαίνεται να είναι ένας από τους σημαντικούς πυλώνες της πολιτικής δράσης και της κομματικής πρακτικής, ενώ τείνει να μετατραπεί σε πολιτικό δόγμα. Πολιτικοί και δημοσιογράφοι αναφέρονται συχνά στο επικοινωνιακό έλλειμμα ως κριτήριο ανεπιτυχούς έκβα-

* Η Φανή Κουντούρη είναι διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Paris 1-Panthéon Sorbonne και διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης.

σης μιας δημόσιας πολιτικής ενώ έχουν ταυτίσει την επικοινωνιακή με την πολιτική επιτυχία και έχουν αναγάγει τον επικοινωνιακό συντονισμό σε εργαλείο διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων, ανίχνευσης των κοινωνικών αιτημάτων και διάχυσης των πολιτικών πρωτοβουλιών.

Η επικράτηση των ΜΜΕ ως κυρίαρχων φορέων δημόσιου λόγου, δημόσιων αναπαραστάσεων και αντιλήψεων επηρέασε το πολιτικό πεδίο και οδήγησε στη γέννηση μιας συλλογικής πολιτικής πίστης στη δύναμη των μέσων, θεμέλιο της οποίας αποτελεί η πίστη στην αποτελεσματικότητα της μιντιακής εξουσίας.¹ Αν η πολιτική εξουσία τείνει να θεωρεί τα μέσα επικοινωνίας ως προνομιακούς και αναπόφευκτους συνομιλητές της, αυτό οφείλεται στην καλλιέργεια της αξίωσης, από την πλευρά του δημοσιογραφικού κόσμου, για εκπροσώπηση και διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Πολύ περισσότερο που η αξίωση αυτή προβάλλεται ως η αντικειμενική συνθήκη ύπαρξης των μέσων, συγκαλύπτοντας όποιες άλλες εξουσιαστικές σχέσεις ή συμφέροντα εμπλέκονται στη διατήρησή της. Στο πλαίσιο αυτό, οι εξωθεσμικοί παράγοντες αντιτάσσουν στη θεσμικά οργανωμένη εκπροσώπηση των κοινωνικών συμφερόντων, την εκπροσώπηση του κοινωνικού που εκπορεύεται από τα ποσοστά τηλεθέασης και αναγνωσιμότητας. Η μετάφραση αυτής της διαδικασίας στο πολιτικό πεδίο γίνεται με όρους διαχείρισης και ελέγχου της μιντιακής εκπροσώπησης της κοινωνίας, σαν να αποτελούν τα μέσα τούς μόνους παράγοντες που καθορίζουν την πολιτική συμπεριφορά του κοινού.² Αποτέλεσμα της πολιτικής πίστης στη δυναμικότητα εκπροσώπησης του κοινωνικού από τα ΜΜΕ είναι η αυξανόμενη πολιτική πρόοδος στην επικοινωνία, ως κυρίαρχη διαμεσολαβητική συνιστώσα μεταξύ πολιτικών και πολιτών. Η α-

1. Ενδεικτική της πολιτικής πίστης στην ισχύ των μέσων ενημέρωσης είναι η έρευνα πολιτικής ελίτ της V-PRC που πραγματοποιήθηκε μεταξύ Σεπτεμβρίου και Οκτωβρίου 2000 στα μέλη της εκτελεστικής εξουσίας των δύο κυβερνητικών κομμάτων. Στην ερώτηση για την «εκτίμηση της εξουσίας και της επιρροής πάνω στο σημερινό πολιτικό σύστημα, των μέσων, των μεγάλων επιχειρήσεων, της κυβέρνησης, της εκκλησίας και των συνδικάτων» οι απαντήσεις «μεγάλη» και «πολύ μεγάλη» φτάνουν στο απόλυτο ποσοστό του 100% για τα μέσα ενημέρωσης, στο 98% για την κυβέρνηση, στο 73,5% για την εκκλησία και, τέλος, στο 18,3% για τα συνδικάτα. Στην ερώτηση: «Σε ποιο βαθμό οι κυβερνητικές αποφάσεις στην Ελλάδα επηρεάζονται από τους ιδιοκτήτες των μέσων», οι απαντήσεις «πολύ» και «αρκετά» αθροίζονται στο 95,9%, «από τους δημοσιογράφους» στο 91,8%, «από εργολάβους» στο 89,8%, «από τις Ηνωμένες Πολιτείες» στο 81,6%, «από τις τράπεζες» στο 75,5%, «από τα πολιτικά κόμματα» στο 59,2%, «από την εκκλησία» στο 49% κ.λπ. –βλ. Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: έρευνες δημοσκοπήσεις, 2002*, Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 133-168.

2. Κριτική σε αυτή την άποψη ασκούν και οι T. Meyer - L. Hinchman, *Από τη δημοκρατία των κομμάτων στη δημοκρατία των ΜΜΕ*, Πολύτροπον, Αθήνα 2008, σ. 34-35.

νάπτυξη στρατηγικών και μεθόδων για την επιρροή των μέσων, η ανάθεση των εκοινοποιήσεων σε ειδικούς και η εντατικοποίηση της εργαλειακής διάστασης της πολιτικής επικοινωνίας εγγράφονται στο παραπάνω πλαίσιο. Η χρήση τέτοιων τεχνικών είναι κυρίαρχη κυρίως στα δύο κυβερνητικά κόμματα. Οσοίσο και τα κόμματα της Αριστεράς έλκονται από την αποτελεσματικότητα της επικοινωνίας κάνοντας πολλές φορές χρήση τέτοιων μεθόδων.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα αναλύσουμε τις εκφάνσεις και τις επιδράσεις των διαφόρων χρήσεων της επικοινωνίας στο κομματικό πεδίο. Η πίστη στην αποτελεσματικότητα της μιντιακής εξουσίας δεν αποτελεί ασφαλώς τον μόνο παράγοντα ενίσχυσης της επικοινωνιακής διάστασης της πολιτικής. Οι μεταβολές των πολιτικών κομμάτων σε ό,τι αφορά τις οργανωτικές τους δομές, τον ρόλο των μελών τους, τη σχέση τους με τα κοινωνικά συμφέροντα και το κράτος καθώς και την κατανομή των οικονομικών τους πόρων αποτελούν σημαντικές παραμέτρους που ευνοούν τη στροφή τους προς την επικοινωνία. Όταν οι πολιτικοί στόχοι των κομμάτων επικεντρώνονται στην κυβερνητική διαχείριση και την αποτελεσματική διακυβέρνηση, ενώ απομακρύνονται από τα κοινωνικά συμφέροντα και περιθωριοποιούν τα κομματικά μέλη, η προσφυγή σε επικοινωνιακούς πόρους κρίνεται περισσότερο από ποτέ επιτακτική.

Το ερώτημα που θέτουμε είναι κατά πόσον η πρόσδεση των πολιτικών κομμάτων, που αποτελούν το αντικείμενο της έρευνάς μας, στην επικοινωνία και, κυρίως, στην εργαλειακή της διάσταση, σημαίνει τη σταδιακή απώλεια της αυτονομίας τους, όπως άλλωστε αφήνουν να διαφανούν βιβλιογραφικές αναφορές στη *μεσοποίηση της πολιτικής* και στη *δημοκρατία των μέσων* οι οποίες υποστηρίζουν την υπαγωγή του πολιτικού πεδίου στους επικοινωνιακούς κανόνες. Θα επιχειρήσουμε μια απάντηση στο ερώτημα αυτό μέσα από τη διερεύνηση των επιπτώσεων της μεσοποίησης στις πρακτικές των ελληνικών κοινοβουλευτικών κομμάτων, κυρίως των δύο κυβερνητικών, διερευνώντας παράλληλα τις συνθήκες που την επέτρεψαν. Οι βασικές επιπτώσεις που θα εξετάσουμε είναι, αφενός, η αξιοποίηση των επικοινωνιακών δεξιοτήτων επαγγελματιών που βρίσκονται εκτός των κομματικών δομών και, αφετέρου, η αξιοποίηση επικοινωνιακών πόρων εντός των κομματικών δομών. Πιο ειδικά, θα θίξουμε τα εξής σημεία στη σχέση πολιτικών κομμάτων και επικοινωνίας:

Το πρώτο αφορά τις συνθήκες που ευνόησαν την εντονότερη χρήση μεθόδων και τεχνικών πολιτικής επικοινωνίας από τις πολιτικές οργανώσεις. Πρόκειται για την κατίσχυση των ΜΜΕ στη δημόσια σφαίρα και τις μεταβολές δομικών χαρακτηριστικών των πολιτικών κομμάτων. Θα εξετάσουμε αυ-

τά τα ζητήματα μέσα από τη συζήτηση περί «μεσοποίησης» και «επαγγελματοποίησης» της πολιτικής, στηριγμένοι στη διεθνή και την ελληνική εμπειρία.

Το δεύτερο αναφέρεται στις αλλαγές που επιφέρει η χρήση επικοινωνιακών πόρων, σε μη εκλογικές περιόδους, εντός του κομματικού πεδίου στην Ελλάδα. Αποτέλεσμα της υιοθέτησης επικοινωνιακών στρατηγικών και τεχνικών από τα πολιτικά κόμματα και της πίστης στη δύναμη των ΜΜΕ είναι ο επαναπροσδιορισμός των σύγχρονων πολιτικών κομμάτων ως προς τις τρεις βασικές όψεις τους: την οργανωτική δομή, το πολιτικό προσωπικό και την προγραμματική πολιτική. Ειδικότερα, η επίδραση της σύγχρονης πολιτικής δημοσιότητας στα πολιτικά κόμματα παίρνει, καταρχάς, τη μορφή της ανάδυσης άτυπων ηγετικών επικοινωνιακών ομάδων εντός των πολιτικών κομμάτων με αυξημένες δραστηριότητες ως προς τη χάραξη της καθημερινής κομματικής στρατηγικής. Δεύτερον, η μερική ανανέωση του πολιτικού προσωπικού των κομμάτων αλλά και η επιλογή σε ορισμένες καίριες πολιτικές θέσεις προσώπων που αντλούν το πολιτικό τους κεφάλαιο από επικοινωνιακές δεξιότητες αποτελεί μία ακόμα παράμετρο της σημασίας που έχει η τεχνογνωσία του μιντιακού πεδίου για το πολιτικό πεδίο. Τέλος, στις επιδράσεις της επικοινωνιακής εισβολής περιλαμβάνονται οι μεταμορφώσεις της ίδιας της κομματικής ατζέντας.

Θα υποστηρίξουμε ότι οι συνέπειες αυτές δεν οδηγούν στην υποταγή του πολιτικού στο επικοινωνιακό από τη στιγμή που η ιδιοποίηση των επικοινωνιακών πόρων από τα πολιτικά κόμματα καταλήγει στην ενσωμάτωσή τους στην κομματική λειτουργία και δομή.

2. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΤΟΜΕΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ: Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Οι μετασχηματισμοί των πολιτικών κομμάτων και η καθιέρωση των ΜΜΕ, και ειδικά της τηλεόρασης, σε βασικούς μοχλούς πολιτικού προσανατολισμού, αναδιαμόρφωσαν το πεδίο της πολιτικής δημοσιότητας, αναδεικνύοντας σε κύρια χαρακτηριστικά του τη μεσοποίηση και την επαγγελματοποίηση της πολιτικής. Αφού παρουσιάσουμε τη διεθνή εμπειρία που καταδεικνύει την κεντρικότητα της εξέλιξης αυτής στον τομέα της πολιτικής επικοινωνίας, καλούμαστε να εξετάσουμε τις πολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες ευδοκίμησε στην Ελλάδα το μιντιακρατικό σχήμα πολιτικής επικοινωνίας και η χρήση επαγγελματιών των ΜΜΕ από τα πολιτικά κόμματα.

α. Μεσοποίηση και επαγγελματοποίηση της πολιτικής

Δεδομένης της κεντρικότητας των μέσων στις σύγχρονες δημοκρατίες, τα πολιτικά κόμματα στρέφονται όλο και περισσότερο προς την επικοινωνία και προσαρμόζουν τις στρατηγικές τους προκειμένου να ελέγξουν, όσο μπορούν, την καθημερινή ροή ενημέρωσης και να επηρεάσουν προς όφελός τους τις δημόσιες στάσεις και αντιλήψεις. Όπως σημειώνει ο J. Blumler, η παρείσφρηση των μέσων ενημέρωσης στην πολιτική ζωή διαμορφώνει έναν νέο δημόσιο χώρο που χαρακτηρίζεται από τη «διαδικασία της σύγχρονης δημοσιότητας», δηλαδή από «τον ανταγωνισμό με στόχο την επιρροή και τον έλεγχο, χάρη στα κυρίαρχα μέσα επικοινωνίας, των δημόσιων αντιλήψεων για τα βασικά πολιτικά γεγονότα και τα διακυβεύματα».³

Η πρόδεση των πολιτικών κομμάτων στην πολιτική επικοινωνία χαρακτηρίζεται από πολλούς συγγραφείς ως διαδικασία *μεσοποίησης της πολιτικής*. Οι G. Mazzoleni και W. Schulz μιλούν για τη συμβιωτική σχέση ΜΜΕ και πολιτικών η οποία χαρακτηρίζεται από τη μεσοποίηση της πολιτικής, δηλαδή την προσαρμογή των πολιτικών στις επιταγές των μέσων, από τη μία, και την εργαλειακή χρήση των μέσων ενημέρωσης για την επίτευξη πολιτικών στόχων, από την άλλη.⁴ Η μεσοποίηση είναι μια έννοια σαφώς διακριτή και με πιο ισχυρές συνέπειες από την περιγραφική έννοια της διαμεσολάβησης, αλλά λιγότερο ισχυρή ως προς τα αποτελέσματα που συνεπάγεται, από την υπόθεση της «της κατευθυνόμενης από τα μέσα ενημέρωσης δημοκρατίας» [media-driven republic].⁵ Κατά την τελευταία, τα πολιτικά κόμματα χάνουν τον έλεγχο των πολιτικών διαδικασιών και λειτουργιών, ενώ τα μέσα ενημέρωσης ιδιοποιούνται τις λειτουργίες των πολιτικών θεσμών. Η έννοια της μεσοποίησης, από την άλλη, εισηγείται την αναγνώριση της εισβολής και της αυξανόμενης ισχύος των μέσων ενημέρωσης τόσο στη δημόσια σφαίρα όσο και στο πολιτικό πεδίο, και τη συνεπαγόμενη εξάρτηση της πολιτικής από τα μέσα χωρίς, ωστόσο, να υποστηρίζει την πλήρη ανάληψη των πολιτι-

3. Αναφέρεται στο J. Gerstlé, *La communication politique*, Armand Colin, Παρίσι 2008, σ. 46.

4. Οι συγγραφείς αναφέρονται στη συζήτηση που διεξάγεται σε όλη την Ευρώπη και, με ιδιαίτερη ένταση, στην Αμερική για τις σχέσεις ΜΜΕ και πολιτικών κομμάτων. Στο άρθρο τους ασκούν κριτική στην άποψη της media-driven democracy η οποία υπογραμμίζει την καθοδήγηση του δημοκρατικού συστήματος από τα μέσα ενημέρωσης· βλ. G. Mazzoleni - W. Schulz, «Mediatization of politics: A challenge for Democracy?», *Political Communication*, τόμ. 16, 1999, σ. 247-261, εδώ σ. 251-252.

5. Στο ίδιο, σ. 249-250.

κών λειτουργιών ή την κατάληψη των πολιτικών θεσμών από αυτά. Στο πλαίσιο αυτό οι νέες μορφές πολιτικού ανταγωνισμού χαρακτηρίζονται από την αυξανόμενη προσοχή των πολιτικών δρώντων στις μιντιακές στρατηγικές τους, την επαγγελματικοποίηση ή ακόμα την εκβιομηχάνιση του τομέα της πολιτικής επικοινωνίας και την εντατικοποίηση των διαδράσεων μεταξύ πολιτικών και δημοσιογράφων για τον έλεγχο των πολιτικών ορισμών.⁶

Η ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας ενισχύει την *επαγγελματικοποίηση της πολιτικής*, την ανάδυσση, δηλαδή, μιας νέας τάξης πολιτικών εμπειρογνομίων⁷ (δημοσκόποι, διαφημιστές, ειδικοί στις σχέσεις με τα ΜΜΕ, spin doctors, ειδικοί στο πολιτικό μάρκετινγκ) μεταξύ του πολιτικού και μιντιακού πεδίου. Οι J.G. Blumler και D. Kavanagh,⁸ προχωρώντας στη διάκριση των «τριών ηλικιών της πολιτικής επικοινωνίας», σημειώνουν ότι η επαγγελματικοποίηση των πολιτικών κομμάτων και η προσαρμογή τους στις αξίες και τις φόρμες των ειδήσεων των τηλεοπτικών καναλιών (ανάπτυξη τακτικών με στόχο την προβολή της προσχεδιασμένης «γραμμής» τους στις συναντήσεις Τύπου, τα μπρίφινγκ και τις τηλεοπτικές συζητήσεις και την αναπαραγωγή τους από τις ειδήσεις) προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του νέου μέσου και στο διευρυμένο ακροατήριό του και σε ένα πιο κινητικό εκλογικό σώμα,

6. J. Gerstlé, *La communication politique*, ό.π., σ. 46.

7. Ο P. Mancini αναφέρει ότι οι επαγγελματίες αυτοί δεν συγχέονται με εκείνους που περιγράφει ο Weber, εφόσον αλλάζει ο προσπορισμός τους (ο οποίος δεν προέρχεται από το κόμμα), η αφοσίωσή τους στο κόμμα και στους ηγέτες του (αυτού του τύπου οι επαγγελματίες δεν αφιερώνονται σε ένα κόμμα) και η ενασχόλησή τους, η οποία δεν είναι αποκλειστικά πολιτική. Ωστόσο έχει αλλάξει και η ίδια η εικόνα του κομματικού γραφειοκράτη εφόσον αυτός πρέπει πλέον να συνδυάζει τεχνικές (στα μέσα, τις δημοσκοπήσεις κ.λπ.) με εμπειρία στο πολιτικό πεδίο· βλ. P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», *Political Communication*, τόμ. 16, 1999, σ. 231-245, εδώ σ. 234. Για το θέμα του προσπορισμού, οι J. Lagoye κ.ά. σημειώνουν ότι «ο M. Weber αποδεικνύει την ύπαρξη μιας στενής σχέσης ανάμεσα στην πολιτική επαγγελματικοποίηση και την ανάπτυξη των γραφειοκρατικών θέσεων εργασίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Μπορεί επιπροσθέτως να μας ωθεί να εντάξουμε στην κατηγορία των «επαγγελματιών της πολιτικής» όλους όσους, ακόμα και αν πρόκειται για μη εκλεγμένους, ζουν από πόρους οι οποίοι ελέγχονται άμεσα από τις πολιτικές οργανώσεις (όπως, φυσικά, τα μόνιμα στελέχη των κομμάτων και των ενώσεων που εξαρτώνται από αυτά, αλλά και τα διορισμένα μέλη ποικίλων οργανισμών ή ακόμα και μισθωτοί επιχειρήσεων του τύπου γραφεία πολιτικής επικοινωνίας ή εταιρείες συμβούλων στην πολιτική)»· βλ. J. Lagoye - B. François - F. Sawicki, *Η πολιτική κοινωνιολογία*, Τυπωθήτω: Δαρδανός, Αθήνα, 2008, σ. 300.

8. J.G. Blumler - D. Kavanagh, «The third age of political communication: Influences and Features», *Political Communication*, τόμ. 16, 1999, σ. 209-230.

είναι παρούσα στην Αμερική ήδη από τη δεκαετία του 1960, με την είσοδο της τηλεόρασης. Η σημερινή τρίτη ηλικία της πολιτικής επικοινωνίας, που χαρακτηρίζεται από τον πολλαπλασιασμό των μέσων επικοινωνίας και την εντατικοποίηση του επαγγελματισμού, καθιερώνει τη νέα τάξη των πολιτικών εμπειρογνομόνων ως τη νέα ελίτ της αγγλο-αμερικανικής πολιτικής σκηνής. Παράγωγα αυτού του επαγγελματισμού είναι η πίστη στην επικοινωνία ως αναπόσπαστο κομμάτι των εκστρατειών, της καλλιέργειας της κοινής γνώμης, της παραγωγής δημόσιας πολιτικής και της ίδιας της διακυβέρνησης, η μετατροπή του πολιτικού χρόνου σε «εκστρατείες διάρκειας», η αύξηση των επιθετικών επικοινωνιακών εκστρατειών και η ένταση του ανταγωνιστικού πνεύματος μεταξύ πολιτικών και δημοσιογράφων.

Την επαγγελματικοποίηση υπογραμμίζουν και οι θεωρίες σχετικά με τις μεταβολές των μαζικών κομμάτων σε «εκλογικά-επαγγελματικά» κόμματα, σύμφωνα με τον A. Panebianco,⁹ ή σε κόμματα-καρτέλ σύμφωνα με τους R.S. Katz και P. Mair.¹⁰ Στα δύο μοντέλα η επαγγελματικοποίηση αποτελεί ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μεταλλαγής των κομμάτων: η μεταφορά του κέντρου βάρους από τα μέλη στους εκλογείς και η συνεπαγόμενη επικέντρωση του κόμματος στην προσέγγιση και κατάκτηση δυνητικών ψηφοφόρων, αλλά και η αντικατάσταση ενεργών μελών ενίσχυσαν τη χρησιμότητα επαγγελματιών με ειδικές δεξιότητες στα μέσα επικοινωνίας, τις δημόσιες σχέσεις, τις δημοσκοπήσεις και την πολιτική συμβουλευτική. Οι αλλαγές αυτές συνδέονται, μεταξύ άλλων, με τις χαλαρότερες οργανωτικές δομές όπου η συμβολή των παραδοσιακών τεχνοκρατών υποχωρεί μπροστά στους εξωτερικούς επαγγελματίες με ειδικές τεχνικές δεξιότητες που δεν ανήκουν αποκλειστικά στην πολιτική σφαίρα.¹¹ Ο Μ. Σπουρδαλάκης αναφέρει σχετικά με τα κόμματα-καρτέλ:

«η πολιτική πρακτική του νέου αυτού τύπου κόμματος στηρίζεται αποκλειστικά σε εκλογικές κινητοποιήσεις που διευθύνονται από την κεντρική διοίκηση του κόμματος και διακρίνονται από απόλυτο επαγγελματισμό [...] Ο πολιτικός και στρατηγικός σχεδιασμός ο οποίος, για τις προηγούμενες φάσεις του κομματικού φαινομένου, ήταν το αποτέλεσμα διαβου-

9. A. Panebianco, *Political parties. Organization and Power*, Cambridge University Press, Cambridge 1988.

10. R.S. Katz - P. Mair, «Changing models of party organization and party democracy: The emergence of the cartel party», *Party Politics*, τόμ. 1, τχ. 1, 1995, σ. 5-28.

11. P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», *ό.π.*, σ. 233.

λεύσεων των ηγετικών στελεχών καθίσταται σταδιακά αντικείμενο των τεχνοκρατών των διαφημιστικών εταιρειών». ¹²

Πρέπει να σημειώσουμε ότι μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που εισάγει την παράμετρο της επαγγελματοποίησης του τομέα της πολιτικής επικοινωνίας στα πολιτικά κόμματα, αφορά στις προεκλογικές εκστρατείες όπου, άλλωστε, πρωτοχρησιμοποιήθηκαν οι ειδικές υπηρεσίες πολιτικής διαφήμισης και πολιτικού μάρκετινγκ. Στην περιодολόγηση των προεκλογικών περιόδων οι «προνεωτερικές» προεκλογικές εκστρατείες (πριν από την έλευση της τηλεόρασης) της P. Norris¹³ ή οι εκστρατείες «εντάσεως εργασίας» του D. Farrell¹⁴ χαρακτηρίζονται από τον αποκεντρωμένο, τοπικό, διαπροσωπικό και ερασιτεχνικό χαρακτήρα των εκλογών όπου η εθελοντική συμμετοχή των μελών είναι υψηλή και τα μέσα επικοινωνίας περιορίζονται στις αφίσες, τα φυλλάδια, τις ραδιοφωνικές εκπομπές, τον κομματικό Τύπο και τις περιοδείες των υποψηφίων. Η κυριαρχία των μέσων ενημέρωσης αλλάζει τον χαρακτήρα των προεκλογικών εκστρατειών: η μαζική χρήση των επικοινωνιών, η εθνικοποίηση των εκλογών, η ισχυροποίηση του κεντρικού συντονισμού, η προσφυγή στις δημοσκοπήσεις και η σταθερά αυξανόμενη χρήση των εξωτερικών ειδικών στις δημοσκοπήσεις, στις δημόσιες σχέσεις και στη διαφήμιση που αναλαμβάνουν να οργανώσουν τις παραμέτρους της εκστρατείας, αντί των μη επαγγελματικών κομματικών μελών, χαρακτηρίζουν τις «νεωτερικές» ή «εντάσεως κεφαλαίου» εκστρατείες. Τέλος, στις «μετανεωτερικές» εκστρατείες, οι επαγγελματίες σύμβουλοι, δημοσκόποι, διαφημιστές και λοιποί κατέχουν μια πιο ισότιμη θέση με τους πολιτικούς αναλαμβάνοντας μέσα στην κυβέρνηση έναν ρόλο επιρροής στις «εκστρατείες διαρκείας».

Γίνεται φανερό ότι ο κυριαρχικός ρόλος των μέσων ενημέρωσης στη δημόσια σφαίρα οδήγησε στην εξύψωση της επικοινωνιακής λειτουργίας και του ρόλου των ειδικών στην επικοινωνία, συμβάλλοντας πιο ειδικά στην ενδυνάμωση του πολιτικού ρόλου των μέσων ενημέρωσης, αλλά και στην ενί-

12. Μ. Σπουρδαλάκης, «Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία», στο Δ. Τσάτσος - Ε. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 58.

13. P. Norris, «Campaign Communications», στο L. Le Duc - R. Niemi - P. Norris (επιμ.), *Comparing Democracies 2: New challenges in the study of elections and voting*, Sage, Λονδίνο 2002.

14. D.M. Farrell, «Campaign Strategies and Tactics», στο L. Le Duc - R. Niemi - P. Norris (επιμ.), *Comparing Democracies. Elections and Voting in Global Perspective*, Sage, Thousand Oaks CA 1996.

σχυση του επικοινωνιακού κεφαλαίου μέσα στο πολιτικό πεδίο. Καλούμαστε να ελέγξουμε τις παραπάνω υποθέσεις στο ελληνικό πλαίσιο, διερωτώμενοι για τις συνθήκες που ευνόησαν την επαγγελματικοποίηση του τομέα της πολιτικής επικοινωνίας στο εγχώριο κομματικό πεδίο.

β. Μετασχηματισμοί του πολιτικού πεδίου στην Ελλάδα

Η μεσοποίηση της δημόσιας σφαίρας προσδιορίζει ουσιαστικά τη διαδικασία της πολιτικής ενημέρωσης, ακόμα περισσότερο από τη στιγμή που η απελευθέρωση της ραδιοηλεκτρονικής ενίσχυσε την κηδεμονία του δημόσιου χώρου. Η αναμφισβήτητη κυριαρχία των μέσων στον τομέα της ενημέρωσης προκύπτει από τα ποσοστά καθημερινής χρήσης τους, με την τηλεόραση να κρατά τα σκήπτρα των προτιμήσεων¹⁵ και τις ενημερωτικές εκπομπές και, κυρίως, τα δελτία ειδήσεων να συγκεντρώνουν τις προτιμήσεις των τηλεθεατών. Ο κρίσιμος ρόλος της τηλεόρασης αφορά τη δυνατότητα απεύθυνσής της σε ένα διευρυμένο, *διαταξικό κοινό πολιτών*. Η σύνθεση του κοινού της και, πιο ειδικά εκείνου των δελτίων ειδήσεων, έτσι όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Β' Πανελληνίας Έρευνας Αναγνωστικής Συμπεριφοράς του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου, είναι γυναίκες και άνδρες που ανήκουν σε όλες τις επαγγελματικές και οικονομικές κατηγορίες, εκφράζονται σε όλη την κλίμακα των πολιτικών τοποθετήσεων και διαπερνούν τη μορφωτική κλίμακα. Είναι προφανές ότι η χρήση της τηλεόρασης με στόχο τη μεγαλύτερη δυνατή απεύθυνση αποτελεί πρόκληση για τα πολιτικά κόμματα. Η δυνατότητα μαζικής και διαταξικής απεύθυνσης στο κοινό των τηλεθεατών άλλαξε σε σημαντικό βαθμό τους όρους διεξαγωγής της πολιτικής επικοινωνίας των πολιτικών κομμάτων.

Παράλληλα, οι αλλαγές στην πολιτική συμπεριφορά των πολιτών, όπως η αύξηση του αριθμού των κυμαινόμενων ψηφοφόρων,¹⁶ τα αντι-κομματικά

15. Στη Β' Πανελλήνια Έρευνα Αναγνωστικής Συμπεριφοράς και Πολιτιστικών Πρακτικών του 2004, του Εθνικού Κέντρου Βιβλίου, αναφέρεται ότι το ποσοστό όσων παρακολουθούν τηλεόραση *καθημερινά* φτάνει στο 86,5%, ενώ 22,3% δηλώνουν ότι διαβάζουν εφημερίδα κάθε μέρα, 15,9% δύο με τρεις φορές την εβδομάδα και 39% δηλώνουν ότι δεν διαβάζουν εφημερίδα ποτέ. Εξάλλου, ανάμεσα «στα είδη τηλεοπτικών εκπομπών που παρακολουθούν περισσότερο», τα δελτία ειδήσεων κατέχουν τα πρωτεία στις προτιμήσεις, με ποσοστό 27,3%· βλ. www.ekebi.gr.

16. Σύμφωνα με ποσοστά που παρουσιάζει ο Γ. Μαυρής σε έρευνα της Public Issue υπολογίζεται ότι «το 23% του σημερινού εκλογικού σώματος (σχεδόν ο 1 στους 4 ψηφοφόρους που συμμετέχουν στις εκλογές) ποσοστό που αντιστοιχεί περίπου σε 1.700.000 άτομα, δηλώ-

αισθήματα και η δυσπιστία προς τα πολιτικά κόμματα¹⁷ είχαν σαν αποτέλεσμα τον προσανατολισμό στα μέσα ενημέρωσης για πολιτική καθοδήγηση και την ανάδειξη των πολιτικών επαγγελματιών,¹⁸ γεγονός που ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την πολιτική λειτουργία των μέσων ενημέρωσης και την πολιτική πίστη στην αποτελεσματικότητά τους.

Η ένταση της σχέσης ΜΜΕ και πολιτικών πρέπει να συνεκτιμηθεί με ορισμένες παραμέτρους εντός του κομματικού πεδίου οι οποίες ευνόησαν την εντονότερη χρήση της πολιτικής επικοινωνίας και την προσφυγή σε ειδικούς, με κυριότερη την απομάκρυνση των πολιτικών κομμάτων από την κομματική τους βάση και την περιθωριοποίηση της τελευταίας από τις διαδικασίες πολιτικής κινητοποίησης. Πιο ειδικά θα σημειώσουμε, από τη μία πλευρά, την αποδυνάμωση των κομματικών δικτύων βάσης, στο επίπεδο της παραγωγής «οικονομικών πόρων» (συνεισφορές), «ανθρώπινων πόρων» (μηχανισμοί εκλογικής κινητοποίησης) και «κοινωνικών πόρων» (κανάλια μεταβίβασης συγκροτημένων κοινωνικών αιτημάτων από κοινωνικές ομάδες

νει ότι έχει ψηφίσει την τελευταία 12ετία, τουλάχιστον από μία φορά, και τη Ν.Δ. και το ΠΑΣΟΚ. Εάν οι υποθέσεις της ανάλυσης είναι σωστές, τότε κατά την τελευταία 12ετία ένα ποσοτικά διόλου ευκαταφρόνητο τμήμα του ελληνικού εκλογικού σώματος μετακινήθηκε ως «εκκρεμές» μεταξύ των δύο κυβερνητικών επιλογών. Πρόκειται αναμφίβολα για κοινωνική κίνηση που υποδηλώνει μεγάλη ρευστότητα ψήφου...» βλ. Γ. Μαυρίης, «Το εκλογικό εκκρεμές και η επερχόμενη αναμέτρηση», *Καθημερινή της Κυριακής*, 26/10/2008.

17. Σε έρευνα της Public Issue για τον ελληνικό δείκτη εμπιστοσύνης στους θεσμούς τα πολιτικά κόμματα κατατάσσονται στην τελευταία θέση την περίοδο 2007-2008 και στην προτελευταία την περίοδο 2008-2009. Η αρνητική ποσοτική αποτίμηση των πολιτών για τα κόμματα εκφράζεται και σε άλλους θεσμούς, όπως οι κυβερνήσεις (τελευταία θέση το 2009), τα υπουργεία και η Βουλή. Μειωμένη παρουσιάζεται το 2009 και η εμπιστοσύνη στους δήμους και τις νομαρχίες. Ελάχιστοι είναι οι θεσμοί που απολαμβάνουν σχετικά υψηλά ποσοστά κοινωνικής εμπιστοσύνης –μεταξύ αυτών, η Εθνική Μετεωρολογική Υπηρεσία, η πυροσβεστική, ο στρατός και ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας· βλ. Γ. Μαυρίης, «Έχουν καταρρεύσει οι θεσμοί στην Ελλάδα;», *Καθημερινή της Κυριακής*, 21/12/2008 και του ίδιου, «Η βαθύτατη κρίση των αντιπροσωπευτικών θεσμών παραμένει», *Καθημερινή της Κυριακής*, 03/01/2010· βλ., επίσης, <http://www.publicissue.gr>.

18. Οι R. Negrine κ.ά. σημειώνουν ότι σε μία κατάσταση όπου οι πολίτες υποστηρίζουν λιγότερο τα πολιτικά κόμματα, εμπιστεύονται λιγότερο το πολιτικό σύστημα και είναι περισσότερο πιθανό να απέχουν, αυξάνει η πρόθεση χρήσης όσων είναι εκπαιδευμένοι στην επικοινωνία και το μάρκετινγκ προκειμένου να βοηθήσουν τα πολιτικά κόμματα να τοποθετηθούν στο μυαλό του πολίτη/ψηφοφόρου· R. Negrine - P. Mancini - C. Holtz-Bacha - S. Papathanassopoulos, *The professionalization of Political Communication, Changing Media, Changing Europe*, τόμ. 3, Intellect 2007, σ. 18.

συμφερόντων) και, από την άλλη πλευρά, την αυτονόμηση των ηγετικών ομάδων, σε επίπεδο «τεχνικών πόρων» (ειδικοί στην επικοινωνία και στις δημοσκοπήσεις), «οικονομικών πόρων» (κρατικές επιχορηγήσεις) και «διανοητικών πόρων» (εξειδίκευση των μελών και ίδρυση ινστιτούτων για την παραγωγή προγραμμάτων).

Η εξάρτηση των πολιτικών κομμάτων από τις κρατικές επιχορηγήσεις αποτελεί, εν μέρει, σημαντική παράμετρο αποκοπής από τις κομματικές ρίζες. Ο Λ. Κωτσονόπουλος¹⁹ σημειώνει ότι το 2000, το 88,3% των κομματικών εσόδων του ΠΑΣΟΚ και το 64,7% της Ν.Δ. προερχόταν από κρατικές επιχορηγήσεις, ενώ από συνεισφορές των μελών τους προερχόταν μόνο το 6,9% του ΠΑΣΟΚ και το 5,9% της Ν.Δ. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Χ. Βερναρδάκης, το 2001, το ποσοστό των κρατικών επιχορηγήσεων φτάνει για το ΠΑΣΟΚ στο 86,5% και για τη Ν.Δ. στο 82,25%, το 2006 στο 92,6% για το ΠΑΣΟΚ και στο 90,5% για τη Ν.Δ.,²⁰ ενώ το 2009 η κρατική επιχορήγηση καλύπτει το 75% των εσόδων της Ν.Δ. και το 80% των εσόδων του ΠΑΣΟΚ.²¹ Οι κομματικές εισφορές αποτελούσαν παραδοσιακή μορφή συμμετοχής των μελών στην εσωτερική ζωή των δύο κομμάτων εξουσίας, ενώ οι κρατικές επιχορηγήσεις είναι μέρος των κρατικών πόρων που, στη θέση, πλέον, των κοινωνικών πόρων, «διασφαλίζουν την προοπτική και την πολιτική αναπαραγωγή των πολιτικών κομμάτων».²²

Η υποβάθμιση της συμμετοχής²³ και της κινητοποίησης της κομματικής βάσης και η παράλληλη αυτονόμηση της κομματικής ηγεσίας διαμόρφωσαν

19. Λ. Κωτσονόπουλος, «Μεταβολές των δύο σημαντικότερων κομμάτων της μεταπολιτευτικής περιόδου», στο *Κοινωνική αλλαγή στη σύγχρονη Ελλάδα (1980-2001)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2004, σ. 114-131, εδώ σ. 129.

20. Χρ. Βερναρδάκης, «Τι αποκαλύπτει η χρηματοδότηση των κομμάτων», *Το Βήμα της Κυριακής*, 20/12/2009, σ. Α15.

21. Με βάση τους ισολογισμούς των κομμάτων, η κρατική επιχορήγηση καλύπτει το 80% των εσόδων του ΣΥΡΙΖΑ και το 50% του ΚΚΕ, το οποίο στηρίζεται σε εισφορές των μελών του. Σε αριθμούς, η επίσημη επιχορήγηση των κομμάτων είναι 24 εκατ. ευρώ για τη Ν.Δ., 22,6 για το ΠΑΣΟΚ, 7 για το ΚΚΕ, 5 για τον ΣΥΡΙΖΑ και 5 για τον ΛΑΟΣ· βλ. Β. Νέδος, «Το πολιτικό χρήμα υπονομεύει τη Δημοκρατία», *Καθημερινή της Κυριακής*, 23/08/2009.

22. Μ. Σπουρδαλάκης, «Το κομματικό φαινόμενο: εξέλιξη και συγκυρία», *ό.π.*, σ. 58.

23. Σε παρόμοιες διαπιστώσεις αποδυνάμωσης της κομματικής συμμετοχής προχωρούν και οι γάλλοι πολιτικοί επιστήμονες, οι οποίοι σημειώνουν τη σημαντική υποχώρηση της προσχώρησης στα πολιτικά κόμματα και τον περιορισμό των συνεισφορών των μελών ο οποίος οπανάως υπερβαίνει το 15% τη στιγμή που το ποσοστό της δημόσιας χρηματοδότησης αντιπροσωπεύει τουλάχιστον το 50%· βλ. J. Lagroye - B. François - F. Sawicki, *Η πολιτική κοινωνιολογία*, *ό.π.*, σ. 386.

τις συνθήκες επαγγελματοποίησης του μηχανισμού των δύο μεγάλων κομμάτων και, ενίσχυσαν, επομένως, την εξάρτηση από τους ειδικούς και τις τεχνικές της επικοινωνίας. Η περιθωριοποίηση της κομματικής βάσης ως μηχανισμού μελών έτοιμων να συμμετέχουν στην εκλογική κινητοποίηση του κόμματος και στη διάχυση των πολιτικών ιδεών συνιστά σημαντικό χαρακτηριστικό των δύο κομμάτων εξουσίας. Η μείωση κατά 65% των τοπικών κομματικών οργανώσεων του ΠΑΣΟΚ (από 3.285 το 1984 σε 1.157 το 2002) και κατά 36% εκείνων της Ν.Δ. (από 3.056 το 1987 σε 1.950 το 2002) αποτελεί ένα πρώτο δείγμα περιορισμού της κομματικής συμμετοχής.²⁴

Η περιθωριοποίηση της κομματικής βάσης²⁵ συνοδεύτηκε από την αυτόνομη των διευθυντικών ομάδων, οι οποίες ενισχύονται από τον έλεγχο των κρατικών επιχορηγήσεων και την εισαγωγή πρακτικών πολιτικού μάρκετινγκ, δημοσκοπήσεων και τεχνοκρατών στη διαμόρφωση της πολιτικής προσφοράς. Η «στρατολόγηση» των ειδικών, τόσο σε εκλογικές όσο και σε μη εκλογικές περιόδους, συντέινε σε σημαντικό βαθμό στην περαιτέρω περιθωριοποίηση της κομματικής βάσης καθώς η κινητοποίηση των κομματικών μελών ήταν σημαντική τόσο για τις «δραστηριότητες της βάσης» όπως η αφισκοκόλληση, όσο για τη μετάδοση των πολιτικών προγραμμάτων του κόμματος. Όπως σημειώνει ο Β. Βενιζέλος,

«το κόμμα ως εκλογικός και επικοινωνιακός μηχανισμός υποκαθίσταται, σε πολύ μεγάλο βαθμό, με την προσφυγή στις επαγγελματικές υπηρεσίες ειδικών της πολιτικής διαφήμισης και επικοινωνίας. Αλλά και για την εκτέλεση απλών, παραδοσιακών εργασιών όπως η αφισκοκόλληση ή η οργάνωση συγκεντρώσεων, απευθύνεται στις επαγγελματικές υπηρεσίες ειδικών».²⁶

Οι ειδικοί και οι τεχνικές που αυτοί εισάγουν αλλά και η σταδιακή ανάδειξη των ιδιωτικών ΜΜΕ σε παίκτες διευρυμένης ισχύος μετασηματίζουν τις προγραμματικές κινητοποιήσεις του κόμματος, και όχι μόνο τις προεκλο-

24. Λ. Κωτσονόπουλος, «Μεταβολές των δύο σημαντικότερων κομμάτων της μεταπολιτευτικής περιόδου», *ό.π.*, σ. 119.

25. Να σημειώσουμε εδώ την απόπειρα κομματικής ανασυγκρότησης του ΠΑΣΟΚ που επιχείρησε ο Γ. Παπανδρέου, θεμέλιο λίθο της οποίας συνιστά η δυνατότητα ελεύθερης και εθελοντικής συμμετοχής πολιτών. Ζητούμενα στην προσπάθεια αυτή ήταν η άρση της απόστασης ανάμεσα στο κόμμα και τον πολίτη και η διεύρυνση της έννοιας του κομματικού μέλους. Βλ. Α. Πανατζόπουλος, *Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα 2006.

26. Ε. Βενιζέλος, «Το “ανοιχτό κόμμα” ως απάντηση στην κρίση του κομματικού φαινομένου», στο Δ. Τοάτσος - Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), *Το μέλλον των πολιτικών κομμάτων*, *ό.π.*, σ. 15.

γικές, που στηρίζονταν στη συμμετοχή μεγάλου αριθμού κομματικών μελών. Επιπροσθέτως, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης έρχονται πλέον να υποκαταστήσουν τον κομματικό Τύπο ή ακόμα και τα εσωτερικά δελτία επικοινωνίας που γεφύρωναν το επικοινωνιακό χάσμα ανάμεσα στα μέλη και τις ηγετικές ομάδες.

Η χρήση από τα πολιτικά κόμματα των επικοινωνιακών τεχνικών και των ειδικών στην επικοινωνία καθιερώθηκε και στις ελληνικές προεκλογικές εκστρατείες. Η δεκαετία του 1990 είναι καθοριστική ως προς τη σταδιακή επικράτηση των νέων διαύλων πολιτικής επικοινωνίας, των ΜΜΕ, σε βάρος των παραδοσιακών μεθόδων πολιτικής κινητοποίησης. Αν και από τις εκλογές του 2000, τα χαρακτηριστικά της προεκλογικής πολιτικής επικοινωνίας παγιώνονται σε ό,τι αφορά τις πολιτικές διαφημίσεις, τις διαφημιστικές δαπάνες και την εντατικοποίηση στη χρήση επικοινωνιακών τεχνικών,²⁷ πρέπει να αναζητήσουμε ήδη από τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, την ανάπτυξη στο εσωτερικό των κομμάτων ενός ενδιάμεσου πόλου «ερασιτεχνών επικοινωνιολόγων» οι οποίοι είναι κομματικά μέλη με «αρμοδιότητα να παραλαμβάνουν τα βασικά σημεία του πολιτικού λόγου, να τα απλοποιούν και να τα προσαρμόζουν στις ανάγκες και τις επιθυμίες του αποδέκτη».²⁸ Εξάλλου, στο άρθρο του Σ. Πεσμαζόγλου για τις εκλογές του 1981 γίνεται λόγος για την είσοδο συστημάτων μάρκετινγκ στις προεκλογικές εκστρατείες και ειδικά των στρατηγικών επιμέλειας της πολιτικής εικόνας των ηγετών.²⁹

Προβάλλουν ωστόσο ορισμένες διαφορές μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής στο ζήτημα της επαγγελματισμού. Χαρακτηριστικό των ευρωπαϊκών κρατών, και της Ελλάδας όπως θα διαπιστώσουμε παρακάτω, είναι ότι ο πολιτικός επαγγελματισμός αναπτύσσεται πιο κοντά στην κομματική δομή, σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες όπου, εξαιτίας των αδύναμων δομών τους, τα κόμματα στηρίζονται ολοκληρωτικά στην εξωτερική αγορά των ειδικών για τις εκστρατείες, στις δεξαμενές σκέψης [think tanks] και σε άλλες επιστη-

27. Βλ., μεταξύ άλλων, Σ. Παπαθανασόπουλος, «Τηλεόραση και Εκλογές στην Ελλάδα τη δεκαετία 1990-2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2002 σ. 39-94, και Μ. Χαιρετάκης, «Η πολιτική διαφήμιση: Μία εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 95-140.

28. Τη χρήση αυτή παρατήρηση κάνει ο Β. Βαμβακάς στην ανάγνωση, του προδρομικού για την ελληνική πολιτική επικοινωνία, βιβλίου του Α-Ι.Δ. Μεταξά *Πολιτική Επικοινωνία* βλ. Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση: πολιτικότητα και θέμα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 72.

29. Στο ίδιο, σ. 81.

μονικές οργανώσεις για προτάσεις στις δημόσιες πολιτικές. Ο P. Mancini σημειώνει ότι, σε ορισμένα ευρωπαϊκά κράτη,

«οι γραφειοκράτες του κόμματος και οι ίδιοι οι πολιτικοί προσπαθούν να ελέγξουν τις νέες τεχνολογίες και να αναπτύξουν τις ικανότητες εκείνες που θα τους επιτρέψουν να λειτουργήσουν με επιτυχία στην ανταγωνιστική αρένα. Εν τω μεταξύ, αναζητούν την υποστήριξη των εξωτερικών τεχνικών για ειδικά καθήκοντα και σκοπούς».³⁰

Θα δούμε παρακάτω ότι οι επικοινωνιακές ομάδες εντός των πολιτικών κομμάτων αποτελούνται, σε μη εκλόγιμες περιόδους, από τα πολιτικά στελέχη των ίδιων των κομμάτων ενώ και ο Στ. Παπαθανασόπουλος υπογραμμίζει ότι η επικράτηση των επαγγελματιών στις προεκλογικές εκστρατείες, ήδη από τη δεκαετία του 1990, δεν συνοδεύτηκε από την αύξηση της δύναμής τους μέσα στα κόμματα. Ο ρόλος τους είναι συμπληρωματικός προς εκείνον του αρχηγού και της ομάδας του που ελέγχουν το κόμμα και έχουν την ευθύνη για την επικοινωνία και την πολιτική του στρατηγική.³¹

Ακολούθως θα εξετάσουμε πώς η χρήση επικοινωνιακών πόρων από τα κόμματα μετασχηματίζει τις λειτουργίες τους όχι μέσω της προσφυγής στους εξωτερικούς ειδικούς αλλά μέσω της ιδιοποίησης των επικοινωνιακών αξιών.

3. ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

Η ανάδειξη των επικοινωνιακών δεξιοτήτων σε μέγιστη πολιτική αξία εντός του κομματικού πεδίου επιφέρει παρενέργειες στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων. Εκτός από την προσφυγή σε επαγγελματίες της πολιτικής κατά τη

30. P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», *ό.π.*, σ. 243. Αυτό άλλωστε σημειώνουν και οι Frank Esser κ.ά. οι οποίοι τονίζουν ότι, αν στην Ευρώπη η πολιτική βιομηχανία των πολιτικών των πολιτικών επαγγελματιών δεν είναι τόσο ακμάζουσα όσο στην Αμερική, όπου αποτελεί μια κερδοσκοπική και ταχύτατα αναπτυσσόμενη βιομηχανία, είναι γιατί οι κομματικές οργανώσεις παραμένουν ισχυρές ενώ κατόρθωσαν να στήσουν την ειδική τεχνολογία και την εξειδίκευση στις εκστρατείες μέσα στις κομματικές μηχανές· βλ. Fr. Esser - C. Reinemann - D. Fan, «Spin Doctoring in British and German Election Campaigns: How the press is being confronted with a new quality of political PR», *European Journal of Communication*, τχ. 15, 2000, σ. 209-239, εδώ σ. 212.

31. St. Parathanasopoulos, «Political Communication and Professionalisation in Greece», στο R. Negrine κ.ά., *The Professionalization of Political Communication, Changing Media, Changing Europe*, *ό.π.*, σ. 130.

διάρκεια κυρίως των προεκλογικών εκστρατειών, τα πολιτικά κόμματα χρησιμοποιούν επικοινωνιακούς πόρους σε καθημερινή βάση με αποτέλεσμα τις επιμέρους επιπτώσεις σε οργανωτικό, στελεχικό και προγραμματικό επίπεδο. Το ζήτημα που προκύπτει είναι αν οι μετατοπίσεις αυτές είναι τόσο ισχυρές ώστε το κομματικό πεδίο να χάνει, έστω και μερικώς, την αυτονομία του ή τη λειτουργική αυτόρκειά του ή αν η ενσωμάτωση των επικοινωνιακών πόρων στα πολιτικά κόμματα αφήνει να διαφανούν στοιχεία μιας διαχειρίσιμης και επιλεκτικής, τελικά, εξάρτησης από τα μέσα ενημέρωσης. Με άλλα λόγια, υποτάσσεται τελικά η πολιτική στους μντιακούς κανόνες, όπως υποστηρίζουν οι θεωρίες μεσοποίησης, ή μήπως οι κανόνες των μέσων γίνονται πόροι σε μια πορεία ενσωμάτωσης ορισμένων όψεών τους από τα πολιτικά κόμματα;

Θα ξεκινήσουμε από δύο εισαγωγικές αποσαφηνίσεις: η πρώτη είναι ότι μιλώντας για επιδράσεις αναφερόμαστε σε εκείνες που προκύπτουν από τις ποικίλες πολιτικές χρήσεις των επικοινωνιακών πόρων στο κομματικό πεδίο. Η βιβλιογραφία έχει εκτεταμένα ασχοληθεί με τις επιδράσεις της μεσοποίησης στο πολιτικό πεδίο: μεταξύ άλλων μπορούμε να διακρίνουμε επιδράσεις στην πολιτική συμπεριφορά, στην πολιτική θεματολογία, στις πολιτικές αναπαραστάσεις και στην πολιτική δράση. Ο J. Gerstlé³² σημειώνει ότι οι κύριοι κίνδυνοι που προκύπτουν για την πολιτική δράση από τη μεσοποίηση είναι τρεις: πρώτα από όλα, η ταχύτητα κυκλοφορίας της πληροφορίας και ο εφήμερος χαρακτήρας της εμψυχούν στον λήπτη της απόφασης τη μέριμνα του σύντομου χρόνου. Έπειτα, οι απαιτήσεις της επικοινωνίας που έχουν στόχο να κάνουν ορατές και να νομιμοποιήσουν τις δράσεις των κυβερνώντων εκτοπίζουν τις αξιώσεις της διαχείρισης, κατά κανόνα λιγότερο θεαματικές. Και, τέλος, αυξάνεται η δυσκολία του πολιτικού να πάρει αντιλαϊκά μέτρα.

Σε ό,τι αφορά το κομματικό πεδίο εξετάσαμε, ήδη, μια σημαντική έκφανση της μεσοποίησης: την επαγγελματικοποίηση η οποία σηματοδότησε τη μεταφορά οργανωτικών και εκτελεστικών λειτουργιών από το εσωτερικό των κομμάτων στον εξωτερικό επαγγελματικό κόσμο.³³ Εδώ μας ενδιαφέρει να δούμε τι συνεπάγεται η μεσοποίηση για τις εσωτερικές λειτουργίες των ελληνικών πολιτικών κομμάτων. Θα ακολουθήσουμε, δηλαδή, μία αντίστροφη πορεία από τον εξωτερικό κόσμο των μέσων στον εσωτερικό των κομμάτων,

32. J. Gerstlé, *La communication politique*, ό.π., σ. 46.

33. Βλ. P. Mancini, «New Frontiers in Political Professionalism», ό.π., σ. 237-238. Επίσης Στ. Παπαθανασόπουλος, «Τα σύγχρονα μέσα και η πολιτική επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 16, 2000, σ. 11-33, εδw σ. 25.

αναζητώντας τις οργανωσιακές, στελεχιακές και προγραμματικές μεταποίσεις που οφείλονται σε εξωκομματικές επιρροές.

Ισχυριζόμαστε ότι οι επιρροές αυτές δεν οδηγούν σε ριζικότερη μεταβολή του κομματικού συστήματος, με την έννοια της λειτουργικής ανεπάρκειας των κομμάτων, δηλαδή την «ευρεία αντικατάσταση των κομμάτων ως φορέων διεκπεραίωσης σημαντικών λειτουργιών όπως η συνάρθρωση αιτημάτων, η διαμόρφωση πολιτικών, η στελέχωση ή ο έλεγχος της διαδικασίας λήψης αποφάσεων από άλλους πολιτικούς δρώντες όπως τα ΜΜΕ»,³⁴ όπως θα υπονοούσε η άποψη της media-driven republic που αναφέρθηκε παραπάνω. Θα δούμε ωστόσο –και αυτό είναι το ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε–, σε ποιον βαθμό προσβάλλεται η λειτουργική επάρκεια των κομμάτων από την ηγεμονία των μέσων ενημέρωσης.

Θα προσπαθήσουμε, λοιπόν, εδώ να παρακολουθήσουμε τις επιρροές της επικοινωνιακής έκρηξης στις λειτουργίες και τα οργανωτικά χαρακτηριστικά των ελληνικών πολιτικών κομμάτων, κυρίως των δύο κομμάτων εξουσίας, βασιζόμενοι σε συνεντεύξεις³⁵ που πραγματοποιήσαμε με πολιτικούς οι οποίοι συμμετέχουν στα επικοινωνιακά επιτελεία των κομμάτων τους, σε δευτερογενή στοιχεία που προκύπτουν από δημοσιογραφικά ρεπορτάζ, σε δημογραφικά στοιχεία των εκλεγμένων βουλευτών και, τέλος, στα περιεχόμενα τόσο των μέσων όσο και των προγραμματικών λόγων των κομμάτων.

α. Οργανωτικές αλλαγές στις κομματικές ιεραρχίες

Μία από τις «παρενέργειες» της συνύφανσης της πολιτικής και της επικοινωνίας αφορά την οργανωτική λειτουργία των κομμάτων. Η μετατροπή του πο-

34. Πρόκειται για το λειτουργικό μοντέλο το οποίο προσπαθεί να εξηγήσει τις μεταβολές του κομματικού συστήματος: βλ. Γ. Κωνσταντινίδης - Ν. Μαραντζίδης - Τ.Σ. Παπιάς, «Εισαγωγή», στο των ιδίων (επιμ.), *Κόμματα και Πολιτικά στην Ελλάδα: Οι σύγχρονες εξελίξεις*, εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2009, σ. 19.

35. Πρόκειται για συνεντεύξεις με πολιτικούς των τεσσάρων κοινοβουλευτικών κομμάτων (εξαιρείται ο ΛΑΟΣ) οι οποίοι ζήτησαν να τηρηθεί η ανωνυμία τους. Πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα και έχουν ως εξής: συνέντευξη με δύο μέλη της Γραμματείας Πολιτικού σχεδιασμού της Ν.Δ., 24/11/2004· συνέντευξη με πρώην υπουργό του ΠΑΣΟΚ, μέλος της ομάδας πολιτικής επικοινωνίας του κόμματος, 21/11/2004· συνέντευξη με πρώην υπουργό, μέλος της ομάδας πολιτικής επικοινωνίας του ΠΑΣΟΚ, 01/07/2004· συνέντευξη με τον υπεύθυνο του Γραφείου Τύπου του ΣΥΝ, 20/07/2004· και συνέντευξη με πρώην υπεύθυνο του Γραφείου Τύπου του ΚΚΕ, 18/11/2004. Από τις συνεντεύξεις αυτές αντλήσαμε στοιχεία σχετικά με τις ομάδες πολιτικής επικοινωνίας που δρουν εντός των κομματικών σχηματισμών.

λιτικού χρόνου σε «εκστρατείες διαρκείας» υπό την πίεση των μέσων ενημέρωσης οδήγησε, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 στην Ελλάδα, στην ανάπτυξη άτυπων ηγετικών ομάδων με βαρύνοντα πολιτικό ρόλο στη διαμόρφωση των καθημερινών μεσοπρόθεσμων επικοινωνιακών κομματικών στρατηγικών. Η εμφάνιση τέτοιων ομάδων αποτελεί παράγωγο τόσο της αυτονομίας των ηγετικών ομάδων όσο και του μετασχηματισμού των κομματικών λειτουργιών εφόσον οι συζητήσεις και οι ανταλλαγές απόψεων για τη σύνθεση της πολιτικής γραμμής του κόμματος δεν συντελούνται μεταξύ διευρυσμένων ομάδων μελών και υψηλόβαθμων στελεχών. Οι ομάδες αυτές λειτουργούν εντός των δομών των πολιτικών κομμάτων με τη συμμετοχή κυρίως υψηλόβαθμων κομματικών στελεχών και εξωτερικών πολιτικών συμβούλων.

Τα διακριτικά χαρακτηριστικά των εν λόγω ομάδων είναι η κανονικότητα των συναντήσεών τους, οι υψηλές θέσεις των μελών τους στην κομματική κλίμακα, η σημασία που αποδίδεται στο συντονιστικό έργο τους και η ενδοκομματική πρόσληψή τους ως ομάδων ισότιμων του υπουργικού συμβουλίου, του πολιτικού γραφείου ή άλλων θεομοθετημένων κομματικών ή κυβερνητικών οργάνων.

Στην πολιτική και δημοσιογραφική διάλεκτο, ο «πρωινός καφές» περιγράφει τις πρωινές συναντήσεις μικρών ομάδων με απώτερο στόχο την επισκόπηση της ειδησεογραφίας και τη χάραξη στρατηγικής. Ο όρος ανήκει στον Κ. Σημίτη που, όταν εξελέγη πρωθυπουργός και πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ, καθιέρωσε την πρωινή συνάντηση του πρωθυπουργού με ορισμένα μέλη της κυβέρνησης, του κόμματος και συμβούλους του. Η ομάδα συναντιόταν στις αρχές του 1996 κάθε μέρα και από το 1998 δύο φορές την εβδομάδα και παρέμεινε, μέχρι το 2004, ως ένα από τα κυρίαρχα κυβερνητικά όργανα, που αν και άτυπο, θεωρείται «από τα σημεία αναφοράς του Κ. Σημίτη».³⁶

Τις δύο τετραετίες της περιόδου 1996-2004 που το ΠΑΣΟΚ είναι κυβερνητικό κόμμα, ο ρόλος του «πρωινού καφέ»³⁷ έγκειται στη χάραξη της μεσοπρόθεσμης στρατηγικής και στη διαμόρφωση της ατζέντας του πρωθυπουργού: πιο ειδικά, η ομάδα αποφασίζει για τις «επισκέψεις και τις συναντήσεις του πρωθυπουργού, επιθεωρεί τον Τύπο και την επικαιρότητα και αποφασί-

36. Δ. Κρουστάλλη, «Ο ανιψιός μιμείται τον θείο. Η υποβάθμιση του Υπουργικού Συμβουλίου και ο κλειστός ηγετικός πυρήνας», *Το Βήμα*, 3/10/2004.

37. Τα πρόσωπα που συμμετέχουν στην ομάδα είναι: ο υπουργός Τύπου και Επικοινωνίας, ο σύμβουλος του πρωθυπουργού, ο γραμματέας του Γραφείου Τύπου του πρωθυπουργού, ο γραμματέας του Υπουργικού Συμβουλίου και, για τα τέσσερα πρώτα χρόνια, ένα μέλος του Εκτελεστικού Γραφείου του κόμματος.

ζει για τους τρόπους δράσης του κόμματος». ³⁸ Μια δεύτερη ομάδα, ³⁹ που συνέρχεται κάθε Δευτέρα στο γραφείο του υπουργού Τύπου και ΜΜΕ, θέτει σε εφαρμογή την αμιγώς επικοινωνιακή πολιτική. Σκοπός των συναντήσεων είναι ο συντονισμός της επικοινωνιακής πολιτικής της κυβέρνησης και η αναζήτηση τρόπων προώθησης των κυβερνητικών και κομματικών στόχων. Στις συναντήσεις τους οι δύο ομάδες δεν κρατούν πρακτικά ούτε και δημοσιεύουν τις αποφάσεις τους. Σύμφωνα με δημοσιεύματα των εφημερίδων, υπουργοί που δεν μετέχουν στα όργανα αυτά τα αμφισβητούν. Οι αντιδράσεις εστιάζουν στην ενασχόληση του «πρωινού καφέ» με την ατζέντα του υπουργικού συμβουλίου και, επομένως, στο γεγονός ότι σύμβουλοι του πρωθυπουργού έχουν τον πρώτο λόγο στη διαμόρφωσή της. ⁴⁰ Οι αντιδράσεις υπονοούν και απορρίπτουν, στην ουσία, την αντιστροφή της ιεραρχίας των κυβερνητικών και κομματικών οργάνων. ⁴¹

Οι συναντήσεις αυτές συνεχίζονται και μετά την αλλαγή ηγεσίας στο ΠΑΣΟΚ. Μια από τις πρώτες αποφάσεις του Γ. Παπανδρέου μετά την ήττα του κόμματος στις εκλογές του 2004 ήταν η καθιέρωση του «πρωινού καφέ» με συμμετέχοντες τους γραμματείς της Κεντρικής Επιτροπής και της κοινοβουλευτικής ομάδας και τον υπεύθυνο επικοινωνίας. Και σε αυτή την περίπτωση, η επιτελική αυτή ομάδα έχει ως στόχο την επόπτευση θεμάτων καθημερινής πολιτικής επικαιρότητας και την επεξεργασία των αντίστοιχων παρεμβάσεων από το κόμμα. ⁴² Η διαμόρφωση της επικοινωνιακής πολιτικής αποτελούσε μία από τις βασικές πολιτικές κινήσεις του προέδρου του ΠΑΣΟΚ τόσο μετά τις εκλογές του 2007 όσο και μετά τις εσωκομματικές εκλογές τον Νοέμβριο της ίδιας χρονιάς. Χαρακτηριστικό της ενδοκομματικής σημασίας που αποδίδεται στην επικοινωνιακή πολιτική είναι ότι, αφενός, οι αντιδρά-

38. Ν. Χασαπόπουλος, «Ιστορίες πρωινών καφέδων. Πέπλος σιωπής καλύπτει τα δράματα των καθημερινών συναντήσεων στο Μαξίμου», *Το Βήμα*, 25/01/1998.

39. Η ομάδα αποτελείται από τον υπουργό και τον γενικό γραμματέα Τύπου και ΜΜΕ, τον υπουργό ΠΕΧΩΔΕ Κ. Λαλιώτη, τον διευθυντή του Γραφείου Τύπου του πρωθυπουργού και κάποια από τα εξέχοντα στελέχη του σοσιαλιστικού κόμματος.

40. Ν. Χασαπόπουλος, «Ιστορίες πρωινών καφέδων. Πέπλος σιωπής καλύπτει τα δράματα των καθημερινών συναντήσεων στο Μαξίμου», *ό.π.*

41. Αυτή είναι η κριτική που ασκεί στην επικοινωνιακή ομάδα του ΠΑΣΟΚ ο Κ. Σκανδαλίδης λίγους μήνες μετά τη νίκη του κόμματος στις εκλογές του 2009: «Καλοί είναι οι "πρωινί καφέδες" αλλά προέχει η κυβέρνηση να αποκτήσει πραγματική κυβερνητική επιτροπή με θεσμοποιημένες εξουσίες και το κόμμα σπονδυλική στήλη» από σύνεντευξή του στο *Έθνος*, 19/02/2010.

42. Π. Σώκος, «Πρωινός καφές για αντιπολίτευση», *Ελευθεροτυπία*, 30/04/2004.

σεις πολλών στελεχών του κόμματος εστιάζουν στη μη ικανοποιητική λειτουργία του «πρωινού καφέ», στην έλλειψη δηλαδή επιτελικής ομάδας που παρακολουθεί και επεμβαίνει ανάλογα με την επικαιρότητα⁴³ και ότι, αφετέρου, η αντιπαράθεση για την ανάκαμψη από την κρίση που διέρχεται το ΠΑΣΟΚ μετά τις δύο εκλογικές ήττες, επικεντρώνεται κάθε φορά στην ενίσχυση και ανανέωση του επικοινωνιακού επιτελείου του κόμματος.⁴⁴ Επίσης, μεγάλη είναι η σημασία που αποδίδεται στη λειτουργία του «πρωινού καφέ» από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ που προέκυψε από τις εκλογές του Οκτωβρίου 2009. Σε αυτές τις καθημερινές συναντήσεις, από τις πρώτες που οργανώθηκαν στο νέο κυβερνητικό σχήμα, μετέχουν ο υπουργός Επικρατείας Χ. Παμπούκης, ο γραμματέας της κοινοβουλευτικής ομάδας και κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος Χρ. Παπουτσής, ο κυβερνητικός εκπρόσωπος Γ. Πεταλωτής, ο διευθυντής του Γραφείου του Πρωθυπουργού Ν. Αθανασάκης, ο υπεύθυνος Τύπου του Μαξίμου Γ. Ελενόπουλος, η διευθύντρια της Κ.Ο. του ΠΑΣΟΚ Ρεγγίνα Βάρτζελι και οι υπουργοί των οποίων τα θέματα βρίσκονται στην επικαιρότητα. Η βαρύτητα των άτυπων αυτών συναντήσεων παραμένει κεντρική για τη χάραξη της στρατηγικής στόχευσης και τη διαχείριση της επικαιρότητας και των κρίσεων· συχνά δε, κατά τη διάρκειά τους, λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις.⁴⁵

Στη Νέα Δημοκρατία λειτουργούσε «πρωινός καφές», τόσο όσο ήταν αντιπολίτευση, όσο και όταν ανήλθε στην εξουσία. Στην αντιπολιτευτική οκταετία 1996-2004, ο «πρωινός καφές» χαράσσει την κομματική γραμμή σχετικά με τα προβλήματα της περιόδου αλλά και τα μακροπρόθεσμα διακυβεύματα. Το άτυπο όργανο συνεδρίαζε κάθε πρωί στο γραφείο του προέδρου του κόμματος με συμμετέχοντες τον εκπρόσωπο Τύπου Θ. Ρουσόπουλο, τον διευθυντή του γραφείου Πολιτικού Σχεδιασμού, τον γραμματέα της κοι-

43. Διαβάζουμε στην *Ελευθεροτυπία*: «Στη συνεδρίαση του Πολιτικού Συμβουλίου ο Κ. Σκανδαλίδης μίλησε για την ανάγκη να δημιουργηθεί “πρωινός καφές” και η Άννα Διαμαντοπούλου εισιγήθηκε τη σύσταση ομάδας παρακολούθησης και παρέμβασης ανάλογα με την αιχμή της επικαιρότητας, όπου θα συμμετέχουν οι αρμόδιοι τομείς, οι πρώην κυβερνητικοί στους αντίστοιχους τομείς και η γραμματέας»· Τ. Παππάς, «Κάθε στέλεχος και το βιολό του», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 12/02/2006.

44. Διαβάζουμε στην *Ελευθεροτυπία*: «Κίνηση Νο 4: “Πρωινός καφές” κάθε μέρα με έμπειρα πολιτικά στελέχη και ειδικούς της επικοινωνίας θα “ρετουσάρι” τις αποφάσεις των πολιτικών οργάνων και της ηγετικής ομάδας και θα χαράζει τη “γραμμή”, την οποία και θα εκφράζει προς τα ΜΜΕ»· Κ. Μακρή, «Στοίχημα 90 ημερών», *Ελευθεροτυπία*, 18/11/2007.

45. Βλ. Φ. Γιωτάκη, «Σχέδιο εκτάκτου ανάγκης για το “σπριντ” των spreads», *Έθνος*, 30/01/2010.

νοβουλευτικής ομάδας και τον κοινοβουλευτικό εκπρόσωπο του κόμματος. Το 2001 η ομάδα διευρύνθηκε με τρία ακόμα κομματικά μέλη και με τον γραμματέα του κόμματος, που εκλέχθηκε για πρώτη φορά στο συνέδριο του 2001. Έκτοτε η ομάδα μετονομάστηκε σε «Ομάδα πολιτικής ανάλυσης» και συνεδρίαζε μία με δύο φορές την εβδομάδα ενώ, παράλληλα με το διευρυμένο αυτό όργανο, ο «πρωινός καφές» συνέχισε την κανονική του δραστηριότητα.

Στην κυβερνητική της περίοδο (2004-2008), οι «πρωινοί καφέδες» της Ν.Δ. παρουσιάζουν ένταση δραστηριοτήτων, μαρτυρώντας με αυτόν τον τρόπο την ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται από το κόμμα στον συντονισμό των επικοινωνιακών στρατηγικών. Η πυραμίδα των «πρωινών καφέδων» την περίοδο πριν από την παραίτηση του Θ. Ρουσόπουλου (2008) έχει ως εξής: η πρώτη συνάντηση λαμβάνει χώρα νωρίς το πρωί στο Ζάππειο μεταξύ των εκπροσώπων υπουργείων, του Γενικού Γραμματέα Ενημέρωσης και του αναπληρωτή κυβερνητικού εκπροσώπου. Η δεύτερη συνάντηση περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τους δύο τελευταίους (Π. Λειβαδά και Ευ. Αντώνιο), τον κυβερνητικό εκπρόσωπο Θ. Ρουσόπουλο, όπως και τον διευθυντή του Γραφείου Τύπου του πρωθυπουργού, Γ. Αδριανό. Ο τρίτος «πρωινός καφές» διενεργείται εντός του ιδιαίτερα στενού πρωθυπουργικού πλαισίου, στο Μαξίμου, μεταξύ του πρωθυπουργού, του υπουργού Επικρατείας και των δύο στενών συνεργατών του πρώτου, του διευθυντή του πολιτικού του γραφείου Γ. Αγγέλου και του Γ. Αδριανού.⁴⁶

Να σημειώσουμε ότι τόσο στον ΣΥΝ όσο και στον ΣΥΡΙΖΑ έχει συγκροτηθεί ομάδα ανάλυσης και στρατηγικής για τη διαχείριση της επικαιρότητας.⁴⁷ Στον Συνασπισμό, την περίοδο 2000-2004, συνεδρίαζε ένα άτυπο όργανο,

46. Βλ. Α. Ραβάνος, «Ο πόλεμος των πρωινάδικων της Ν.Δ. Τι γίνεται πίσω από τις κλειστές πόρτες στους πρωινούς καφέδες της Ρηγίλλης, του Μεγάλου Μαξίμου και της Ζαλοκώστα», *Το Βήμα*, 15/05/2005. Ενδεικτικό της σημασίας αυτών των καφέδων είναι το σχόλιο της εφημερίδας: «Πολλές φορές προσδόθηκε σε αυτές τις συσκέψεις, ειδικά στο Μέγαρο Μαξίμου, ανεξήγητη αίσγη και ένα παρασκήνιο που κεντρίζει την περιέργεια και την ανησυχία όλων των υπόλοιπων στελεχών. "Τι συζητούν σε αυτούς τους 'πρωινούς καφέδες';" και "μήπως έχουν εξελιχθεί σε ένα υπερ-όργανο αρμόδιο για τη λήψη σημαντικών κυβερνητικών αποφάσεων;" είναι τα συνηθέστερα ερωτήματα ανάμεσα στους υπουργούς και στους κυβερνητικούς βουλευτές, ενώ ορισμένοι υποψιάζονται ότι πολλές φορές κρίνεται το έργο τους».

47. Εδώ κρίνεται απαραίτητη μια σημείωση για την περίπτωση του ΚΚΕ. Σε συνέντευξή μας το 2004 με πρώην υπεύθυνο του Γραφείου Τύπου του κόμματος, αναφέρθηκε ότι και στην περίπτωση του ΚΚΕ λάμβανε χώρα μία εβδομαδιαία συνάντηση με τη γραμματέα του κόμματος, τον υπεύθυνο του Γραφείου Τύπου και τον υπεύθυνο των οργανώσεων. Στη συνάντηση αυτή αναλύονταν τα γεγονότα της επικαιρότητας και αποφαιζόνταν οι μεσοπρόθεσμες στρατηγικές όπως και η κομματική γραμμή στα καθημερινά θέματα.

το «διευθυντήριο της καθημερινότητας» στο οποίο μετείχαν ο πρόεδρος του κόμματος, ο υπεύθυνος του Γραφείου Τύπου και ο γραμματέας της Πολιτικής Γραμματείας. Οι συναντήσεις ήταν καθημερινές και στόχευαν στον προγραμματισμό των δράσεων και των ανακοινώσεων για τα θέματα της επικαιρότητας. Εξάλλου, και για τον τελευταίο πρόεδρο του Συνασπισμού, Αλέξη Τοίπρα, η ούσταση επιτελικής ομάδας με στόχο τη διαχείριση της επικαιρότητας αποτέλεσε βασική προτεραιότητα. Στον πρωινό καφέ μετέχουν ο πρόεδρος του κόμματος, ο γραμματέας της Κεντρικής Πολιτικής Επιτροπής Ν. Χουντής, ο εκπρόσωπος Τύπου Ανδρέας Καρίτζης, ο υπεύθυνος της οργανωτικής ανασυγκρότησης του ΣΥΝ Αν. Κορωνάκης και, ανάλογα με τα θέματα της επικαιρότητας, το αρμόδιο κομματικό στέλεχος.⁴⁸

Τα πολιτικά κόμματα οργανώνονται μέσα στην καθημερινότητα μέσω των άτυπων οργάνων επεξεργασίας των πολιτικών προϊόντων όπου συμμετέχουν κυρίως οι υπεύθυνοι των γραφείων Τύπου αλλά και πρωτοβάθμια κομματικά στελέχη. Ο ρόλος τους είναι καθοριστικός τόσο στη διαδικασία παραγωγής της πολιτικής προσφοράς, όσο και στους τρόπους εκφοράς της στις διευρυμένες αγορές των μέσων, καταδεικνύοντας τη σημασία την οποία οι πολιτικοί δρώντες αποδίδουν στις πολιτικές στρατηγικές τους που προορίζονται για τις μιντιακές αγορές. Η σημασία της επικοινωνιακής οργάνωσης στα πολιτικά κόμματα είναι το πρώτο σημείο που θα υπογραμμίσουμε. Το δεύτερο είναι ότι η ανάληψη τέτοιων δράσεων γίνεται εντός των πολιτικών κομμάτων με τη συμμετοχή επιφανών κομματικών στελεχών και τη συγκυριακή παρέμβαση εξωτερικών συμβούλων, μαρτυρώντας ότι η πολιτική εξειδίκευση αναπτύσσεται εντός της κομματικής δομής.

β. Ο ρόλος του επικοινωνιακού κεφαλαίου στην ανανέωση του πολιτικού προσωπικού

Υποστηρίζουμε ότι το επικοινωνιακό κεφάλαιο έχει αποκτήσει ιδιαίτερη αξία στο πολιτικό πεδίο. Η αναγνώριση της αξίας του απορρέει από τη σημασία που αποδίδεται στην ισχύ των μέσων και τις δυναμικές επιδράσεις των περιεχομένων τους. Φορείς αυτής της ισχύος είναι οι δημοσιογράφοι ή όσοι αποδεικνύουν επικοινωνιακές δεξιότητες.

Θα εξετάσουμε εδώ την αναγνώριση αυτού του κεφαλαίου από το πολιτικό πεδίο έτσι όπως διαμορφώνεται μέσα, πρώτον, από την αύξηση των δημοσιογράφων στα βουλευτικά έδρανα –εξέλιξη που αφορά κυρίως τα δύο

48. Βλ. «Ο πρωινός καφές του Αλέξη Τοίπρα», *Το Βήμα*, 18/05/2008.

κόμματα εξουσίας– και, δεύτερον, από την ανάδειξη δημοσιογράφων σε καίριες πολιτικές θέσεις.

Παρακολουθώντας την εξέλιξη των επαγγελματιών που αντιπροσωπεύονται στο κοινοβούλιο από τις εκλογές του 1974 έως τις εκλογές του 2009, παρατηρούμε σημαντική αύξηση των δημοσιογράφων κυρίως την τελευταία δεκαετία. Να σημειώσουμε, πάντως, ότι μια πρώτη σημαντική αύξηση των δημοσιογράφων παρατηρείται στις εκλογές του Ιουνίου 1989, όπου ο αριθμός τους υπερδιπλασιάζεται. Αξίζει, ωστόσο, να θυμίσουμε ότι η αύξηση αυτή συμπίπτει χρονικά με την απελευθέρωση της ραδιοτηλεόρασης στην Ελλάδα (v. 1866/1989), η οποία αποτέλεσε σημείο καμπής στην ενίσχυση του ρόλου των δημοσιογράφων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Εκλεγέντες βουλευτές στις εκλογές 1974, 1977, 1981, 1985, 1989 και 1990 που ασκούσαν ή ασκούν το επάγγελμα του δημοσιογράφου (αριθμός βουλευτών/ποσοστό στο σύνολο)

	1974	1977	1981	1985	6.1989	11.1989	4.1990
ΠΑΣΟΚ		1/1,1%	1/0,6%	2/1,2%	2/1,6%	3/2,3%	2/1,6%
Ν.Δ.	1/0,5%	1/0,6%	2/1,7%	1/0,8%	5/3,4%	2/1,4%	3/2,0%
ΣΥΝ	1/12,5%	1/7,7%		1/7,7%	4/14,3%	3/14,3%	3/14,3%
ΔΟΠΠΑ	3/4,9%					1/33,3%	
Σύνολο	5/1,7%	3/1,0%	3/1,0%	4/1,3%	11/3,7%	9/3,0%	8/2,7%

Πηγή: Μανώλης Γ. Δρεττάκης, Η ανατομία της Βουλής 1974-1990, Gutenberg, Αθήνα 1991, σ. 61-63.

Παρατηρούμε ότι με εξαίρεση τις εκλογές του 2000, οπότε τα ποσοστά του επαγγέλματος επανέρχονται στα επίπεδα των αρχών του 1990, τη δεκαετία 1996-2007, η αύξηση των ποσοστών παρουσίας των δημοσιογράφων στην ελληνική βουλή οφείλεται κυρίως στα δύο κόμματα εξουσίας: τη Ν.Δ. πρωτίτως και το ΠΑΣΟΚ δευτερευόντως. Να σημειώσουμε, εδώ, ότι στις εκλογές του 2007, το ποσοστό τους πλησιάζει εκείνο των καθηγητών ΑΕΙ, οι οποίοι εκλέγουν 22 συνολικά βουλευτές (ποσοστιαία συμμετοχή 7,3%), ενώ στις εκλογές του 2009, ο αριθμός των δημοσιογράφων παρουσιάζει τη μεγαλύτερη αύξηση στο σύνολο των εκλογικών αναμετρήσεων μεταπολιτευτικά, ο αριθμός τους ξεπερνά εκείνον των καθηγητών ΑΕΙ. Στις εκλογές του 1996, οι δημοσιογράφοι υπερισχύουν των υπαλλήλων, των καθηγητών

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εκλεγέντες βουλευτές στις εκλογές 1993, 1996, 2000, 2004, 2007, 2009
που ασκούσαν ή ασκούν το επάγγελμα του δημοσιογράφου
(αριθμός βουλευτών/ποσοστό στο σύνολο)

	1993	1996	2000	2004	2007	2009*
ΠΑΣΟΚ	3/1,8%	5/3,1%	4/2,5%	5/4,3%	7/6,9%	9/5,6%
Ν.Δ.	5/4,5%	5/4,6%	4/3,2%	10/6,1%	11/7,2%	9/9,9%
ΚΚΕ		1/9,1%	1/9,1%	1/8,3%	1/4,5%	1/4,7%
ΣΥΝ		2/20,0%				1/7,7%
ΠΟΛΑΝ						
ΔΗΚΚΙ		1/11,1%				
ΛΑΟΣ					2/20,0%	3/20,0%
Σύνολο	8/2,7%	14/5,0%	9/3,0%	16/5,3%	21/7,0%	23/7,6%

Πηγή: Μ. Γ. Δρεττάκης, *Βουλευτικές εκλογές 1996 και 2000*, Αθήνα 2000, σ. 113-114, *Βουλευτικές εκλογές και ευρωεκλογές 2004*, Αθήνα 2004, σ. 68-69, *Βουλευτικές εκλογές 2007*, Αθήνα 2007, σ. 42-43. *Ελευθεροτυπία, *Οι 300 της Βουλής*, ειδική έκδοση 2009. Επεξεργασία της γράφουσας.

πανεπιστημίου, των επιχειρηματιών και άλλων επαγγελματιών, ενώ έχουν μόνο έναν βουλευτή διαφορά με τους καθηγητές μέσης εκπαίδευσης οι οποίοι εκλέγουν 15 βουλευτές. Στις εκλογές του 2004 και του 2007 οι δημοσιογράφοι υπερσχύουν των καθηγητών μέσης εκπαίδευσης, των επιχειρηματιών και των ιδιωτικών υπαλλήλων (μόνο για τις τελευταίες).

Το δεύτερο σημείο στο οποίο επικεντρώνουμε το ενδιαφέρον μας είναι η αξιοποίηση δημοσιογράφων σε καίριες πολιτικές θέσεις, όπου η επικοινωνιακή τεχνογνωσία συντείνει στην ενίσχυση του πολιτικού και κομματικού κεφαλαίου. Από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις είναι ο τώως κυβερνητικός εκπρόσωπος και υπουργός Επικρατείας, Θεόδωρος Ρουσόπουλος, ένας από τους στενούς συνεργάτες του Κ. Καραμανλή. Η επιλογή αξιοποίησής του στη θέση αυτή έγινε με τεχνοκρατικά κριτήρια, αφού ο κυβερνητικός εκπρόσωπος δεν ήταν ενταγμένος στον κομματικό και ιδεολογικό χώρο της Ν.Δ. Επρόκειτο για δημοσιογράφο, αρχισυντάκτη του πολιτικού ρεπορτάζ στο ιδιωτικό κανάλι Mega Channel και, παλαιότερα, συντάκτη στην εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*. Το 2000, ο αρχηγός της τότε αξιωματικής αντιπολίτευσης, Κ. Καραμανλής, προτείνει στον Θ. Ρουσόπουλο τη θέση του εκπροσώπου Τύπου και εκείνος την αποδέχεται παρά τις αντιδράσεις που εξέφρασαν τα κομματικά μέλη απέναντι σε ένα πρόσωπο που, όχι μόνο δεν ήταν πο-

τέ μέλος του κόμματος αλλά ούτε είχε έστω εκφράσει την υποστήριξή του στη Νέα Δημοκρατία.⁴⁹

Για την «ευαίσθητη» αυτή θέση⁵⁰ χρησιμοποιείται ένας δημοσιογράφος του οποίου η πορεία δεν προσιδιάζει σε εκείνη των υπόλοιπων υψηλόβαθμων στελεχών του κόμματος. Αυτό καταδεικνύει δύο τουλάχιστον σημαντικά στοιχεία που αξίζει να προσέξουμε: από τη μία, τέτοια ανάθεση αποδεικνύει τη σημασία που αποδίδεται από τον αρχηγό του κόμματος στον ρόλο που δύναται να παίξει η επικοινωνία στη διαχείριση της πολιτικής. Από την άλλη, το γεγονός ότι ο δημοσιογράφος λειτουργεί έξω από τις κομματικές σχέσεις και δομές, ασκεί σημαντική επίδραση στη στρατηγική που υιοθετείται από το κόμμα. Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος μετέχει σε όλα τα άτυπα όργανα που περιγράψαμε παραπάνω και διατηρεί προνομιακή σχέση με τον αρχηγό. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα του Τύπου, συναντά πολλές φορές την ημέρα τον πρωθυπουργό, ενώ παίζει σημαντικό ρόλο στη λήψη αποφάσεων που συνδέονται με τις στρατηγικές του κόμματος στα γεγονότα της επικαιρότητας. Η επικράτηση του «δημοσιογραφικού ήθους» στο «κομματικό ήθος», επηρεάζει την καθημερινή παραγωγή και την επικοινωνία της πολιτικής ατζέντας του κόμματος. Ο δημοσιογράφος επιβάλλει διαφορετικό χρόνο στους κομματι-

49. Αξίζει εδώ να σημειώσουμε δύο αντίστοιχες περιπτώσεις. Στις εκλογές του 1997, στη Μεγάλη Βρετανία, όπου ο T. Blair σημείωσε τη μεγάλη νίκη του Τρίτου Δρόμου και στις εκλογές του 1998, στη Γερμανία, όπου κέρδισε τις εκλογές το SPD του Schroeder τα πρόσωπα κλειδιά των προεκλογικών εκστρατειών, που αξιοποιήθηκαν στη συνέχεια σε θέσεις-κλειδιά στις αντίστοιχες κυβερνήσεις, ήταν αντίστοιχα οι P. Mendelson και B. Hombach. Ο πρώτος υπήρξε δημοσιογράφος της τηλεόρασης, σχεδιαστής προεκλογικών εκστρατειών για το Labour Party από το 1987 και προσωπικός σύμβουλος του T. Blair ήδη από το 1994, όταν ο τελευταίος είχε διεκδικήσει την προεδρία του κόμματος, ενώ χαρακτηρίστηκε από μεγάλες αγγλικές εφημερίδες ως ο μεγαλύτερος spin doctor από την εποχή του Goebbels και ο δεύτερος ισχυρότερος άνδρας στη Μεγάλη Βρετανία. Ο B. Hombach έγινε ο προσωπικός σύμβουλος εκστρατείας του Schroeder, ενώ στη συνέχεια τέθηκε επικεφαλής του προσωπικού γραφείου του καγκελαρίου. Οι επαφές και η συνεργασία μεταξύ των δύο ήταν πυκνές, όπως πυκνές ήταν και οι συμπτώσεις που τους χαρακτήρισαν: αντιμετώπιστκαν με καχυποψία από τα κομματικά στελέχη, κυρίως τα αριστερόστροφα, των κομμάτων τους, ενώ έχασαν και οι δύο τις υψηλές υπουργικές τους θέσεις μετά τη δημοσιοποίηση από τον Τύπο οικονομικών ατασθاليών σχετικά με δάνεια που είχαν πάρει για τη χρηματοδότηση των κατοικιών τους· βλ. Frank Esser κ.ά., «Spin Doctoring in British and German Election Campaigns: How the press is being confronted with a new quality of political PR», *ό.π.*

50. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη θέση του Θ. Ρουσόπουλου μετά την παραίτησή του τον Οκτώβριο του 2008 ανέλαβε ο έως τότε αναπληρωτής κυβερνητικός εκπρόσωπος, επίσης δημοσιογράφος, Ευ. Αντώναρως. Επίσης, η νέα ηγεσία της Νέας Δημοκρατίας έχει αναθέσει στον δικηγόρο και δημοσιογράφο Π. Παναγιωτόπουλο τη θέση του εκπροσώπου Τύπου.

κούς δρώντες μέσα από την επικέντρωσή του στην επικαιρότητα και τη συγκυρία, αυξάνοντας την εξάρτηση του κόμματος από εξωτερικές νομιμοποιήσεις, από τα μέσα ενημέρωσης και τις δημοσκοπήσεις.

Να σημειώσουμε επίσης την περίπτωση του Π. Ευθυμίου, ο οποίος ανέλαβε εκπρόσωπος Τύπου και γραμματέας Επικοινωνίας του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 2006-2007, αν και διαφέρει από εκείνη του Θ. Ρουσόπουλου ως προς τη θέση που ο βουλευτής κατείχε στην κομματική ιεραρχία και το κομματικό του κεφάλαιο. Ο Π. Ευθυμίου υπήρξε μέλος του ΠΑΣΟΚ ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης του κόμματος, ενώ πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του ως εκπρόσωπος Τύπου είχε διατελέσει υπουργός Παιδείας, Παραμένει, βέβαια, στοιχείο σημαντικό η μακρόχρονη δημοσιογραφική του θητεία σε μεγάλης κυκλοφορίας εφημερίδα όπως και το πέρασμά του από την τηλεόραση. Πρόκειται για δεξιότητες που θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικές, ειδικά για τη θέση του εκπροσώπου Τύπου και γραμματέα επικοινωνίας.

Μια ακόμα αξιοσημείωτη περίπτωση είναι η βουλευτική εκλογή της Λιάνας Κανέλλη με το ΚΚΕ από τις εκλογές του 2000 στην Α΄ Περιφέρεια Αθηνών. Γνωστή δημοσιογράφος τόσο στην τηλεόραση όσο και στον Τύπο και από το 1997 εκδότρια περιοδικού, η Λ. Κανέλλη, δεν αποτελούσε στέλεχος ενταγμένο στον κομματικό και ιδεολογικό πυρήνα του ΚΚΕ. Η επιλογή της και το γεγονός ότι αναλαμβάνει, άτυπα, να εκπροσωπεί το κόμμα κυρίως στις τηλεοπτικές αντιπαραθέσεις, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα αξιοποίησης μιας επικοινωνιακής δεξιότητας στο πολιτικό πεδίο της αντιπαραθέσης.

Μπορούμε επίσης να σημειώσουμε την περίπτωση του αρχηγού του ΛΑΟΣ Γιώργου Καρατζαφέρη ο οποίος, ως δημοσιογράφος και ιδιοκτήτης τηλεοπτικού σταθμού, προώθησε μέσω των μέσων ενημέρωσης που του ανήκουν τόσο την αντιπολιτευτική τακτική του κόμματός του όσο και την προσωπική του εικόνα. Η χρήση επικοινωνιακών τεχνικών είναι εμφανής στις πολιτικές τοποθετήσεις του: λόγος εκλαϊκευμένος, σύντομος και συνθηματικός και χρήση στοιχείων τεχνητής αντιπαραθέσης αποτελούν εργαλεία που επιτρέπουν να «περνάει» η παρουσία του και η κομματική γραμμή στα μέσα ενημέρωσης.

Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε και σε εκείνους που εισάγονται στην πολιτική προερχόμενοι από τον χώρο του θεάματος (ηθοποιοί) ή από δραστηριότητες που έλκουν την προσοχή των μέσων (π.χ. αθλητές) και όχι αποκλειστικά από τη δημοσιογραφία. Η επιλογή τους από τα κόμματα είναι μία έκφραση μεσοποίησης της πολιτικής, με την έννοια της ενσωμάτωσης από τα κόμματα ενός μιντιακρατικού σχήματος σύμφωνα με το οποίο η προσοχή

των μέσων στα πρόσωπα αυτά θα προσελκύσει ψηφοφόρους έξω από τον αυστηρό κομματικό πυρήνα ενισχύοντας έτσι την πρόσβαση των κομμάτων σε ένα σώμα δυναμικών ψηφοφόρων (νέων, αναποφάσιστων κ.λπ.).

γ. Οι μετασχηματισμοί του προγραμματικού πολιτικού λόγου

Θα εξετάσουμε δύο επίπεδα χρήσης της επικοινωνίας στον προγραμματικό πολιτικό λόγο των πολιτικών κομμάτων: το πρώτο αφορά τη συνδρομή των επικοινωνιακών εργαλείων για τη νομιμοποίηση της κρατικής θεματολογίας και το δεύτερο την άμεση εμπλοκή των μέσων ενημέρωσης στην παραγωγή της πολιτικής ατζέντας. Στην πρώτη περίπτωση, η επικοινωνία αποτελεί εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης μιας ατζέντας τεχνοκρατικής και απο-ιδεολογικοποιημένης, άρρηκτα συνδεδεμένης με την περιχαράκωση των κομμάτων εξουσίας στη διαχείριση των κρατικών υποθέσεων και τη διασφάλιση της κρατικής αποτελεσματικότητας. Στη δεύτερη περίπτωση, το περιεχόμενο της πολιτικής ατζέντας εμπνέεται από τα περιεχόμενα των μέσων ενημέρωσης. Αναφερόμαστε στα θέματα που αναδεικνύονται από τα μέσα ενημέρωσης ασκώντας ιδιαίτερη επιρροή στη θεματολογία που προτάσσουν τα πολιτικά κόμματα, κυρίως τα δύο κόμματα εξουσίας. Ο προγραμματικός λόγος των κομμάτων εξουσίας μεταβάλλεται εμφανίζοντας τάσεις σύγκλισης γύρω από θέματα που έλκουν ταυτόχρονα το ενδιαφέρον των ΜΜΕ. Προβλήματα που άπτονται της καθημερινότητας των πολιτών αλλά και η εντεινόμενη πολιτική σκανδαλολογία αποτελούν όψεις μιας πολιτικής θεματολογίας που σε μεγάλο βαθμό συγκλίνει με τη θεματολογία που προτείνουν τα μέσα ενημέρωσης.

Ο Μ. Σπυρδαλάκης αναφέρεται στη δημιουργία ενός πολιτικού κλίματος που, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και λόγω της πίεσης που δημιουργούσε η αναγκαιότητα σύγκλισης με την Ε.Ε., «έδινε προβάδισμα σε απο-ιδεολογικοποιημένες, τεχνοκρατικές και αγοραίες λογικές».⁵¹ Η στροφή αυτή συνολικά του πολιτικού κλίματος στην Ελλάδα, σε συνδυασμό με τις οργανωτικές αλλαγές που εξετάσαμε παραπάνω, τον επαναπροσδιορισμό δηλαδή της σχέσης του κόμματος με την κομματική του βάση, επιφέρει αλλαγές στον πολιτικό λόγο των κομμάτων εξουσίας που επικεντρώνονται στη διατύπωση προτάσεων κυβερνητικής διαχείρισης. Η σταδιακή απομάκρυνση των κομμάτων εξουσίας από τα κοινωνικά αιτήματα και τους κοινωνικούς αντα-

51. Μ. Σπυρδαλάκης, «Από το Κίνημα Διαφαρτυρίας στο “Νέο ΠΑΣΟΚ”», στο του ιδίου (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα- Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998, σ. 69.

γωνισμούς αποτελεί για κάποιους, όπως για τον Χρ. Βερναρδάκη, την αιτία κρίσης των κομμάτων:

«η κρίση των κομμάτων συνίσταται στη σταδιακή, στην έρπουσα μετάλλαξη τους, από θεσμούς εκπροσώπησης κοινωνικών συμφερόντων σε θεσμούς (αποπολιτικοποιημένης) διαχείρισης και πολιτικής νομιμοποίησης».⁵²

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο απομάκρυνσης από τις κοινωνικές συντεταγμένες του προγραμματικού λόγου και επικέντρωσης στην κρατική αποτελεσματικότητα και διαχείριση,⁵³ η επικοινωνία αναδεικνύεται σε βασικό εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης.

Η χρήση της επικοινωνίας έγκειται ακριβώς, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω, στη δυνατότητα απεύθυνσης σε ένα πλειοψηφικό διαταξικό κοινό των «μέσων πολιτών» στο οποίο παρέχουν πρόσβαση τα μέσα ενημέρωσης. Η δυνατότητα αυτή συνδυάζεται με την ανάπτυξη στρατηγικών διαχείρισης της επικαιρότητας ώστε να επιτραπεί η εξασφάλιση της συναίνεσης. Η επιτυχία των στρατηγικών είναι συνάρτηση της θέσης του κυβερνώντος κόμματος στο πολιτικό σύστημα και των προνομίων που απολαμβάνει εξ αυτής⁵⁴ (πριμ ορατότητας λόγω της καθημερινής πρόσβασης στα μέσα).⁵⁵ Προς την κατεύθυνση αυτή σημαντικό ρόλο στον μιντιακό συντονισμό προς όφελος της κυ-

52. Χρ. Βερναρδάκης, «Το ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1990. Κοινωνικά, ιδεολογικά και πολιτικά χαρακτηριστικά της οργάνωσης του ΠΑΣΟΚ», στο Χρ. Βερναρδάκης (επιμ.), *Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα. Έρευνες-Δημοσκοπήσεις 1999-2000*, Λιβάνης, Αθήνα 1999, σ. 99-100.

53. Χαρακτηριστική είναι εδώ η ανάλυση του Χ. Λυριντζή σύμφωνα με την οποία «μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1990, τα δύο μεγάλα κόμματα είχαν αναπτύξει έναν μετριοπαθή, διαχειριστικό και μινιμαλιστικό πολιτικό λόγο, ο οποίος αντικατόπτριζε μια σαφή σύγκλιση μεταξύ των δύο διεκδικητών της εξουσίας»: βλ. Χ. Λυριντζής, «Το μεταβαλλόμενο κομματικό σύστημα: Σταθερή δημοκρατία, αμφισβητούμενος εκουγχρονισμός», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκουγχρονισμού*, εκδ. Οκτώ, Αθήνα, 2007, σ. 62.

54. Η εκτίμηση των κυβερνητικών πηγών δεν συνδέεται αποκλειστικά με το θεσμικό καθεστώς και τη διευρυμένη εκπροσώπηση της κυβέρνησης. Συνδέεται με τις δημοσιογραφικές ρουτίνες, τις δημοσιογραφικές πρακτικές (ελαχιστοποίηση του κόστους, περιορισμένος χρόνος) και με τον περιορισμό των εναλλακτικών πηγών αποτέλεσμα των οικονομικών δυσκολιών, κυρίως των ιδιοτικών επιχειρήσεων, και τις ελλείψεις στο προσωπικό που εργάζεται σε αυτές.

55. Η. Molotch - M. Lester, «L'usage stratégique des événements: la promotion et le montage des nouvelles», στο J. Padioleau (επιμ.), *L'opinion publique: examen critique, nouvelles directions*, Mouton, Παρίσι 1981, σ. 378. Άλλωστε η προνομαχία πρόσβαση των ισχυρών στην ημερήσια διάταξη είναι ένα γεγονός που έχουν επισημάνει ο Hall και οι συνεργάτες του ήδη από το 1978: βλ. St. Hall - Ch. Crtcher - T. Jefferson - J. Clarke - Br. Robert, *Policing the Crisis. Mugging the state and Law and Order*, Macmillan, Λονδίνο 1978.

βερνητικής ατζέντας παίζουν οι άμεσες και έμμεσες εξαρτήσεις πολιτικές ή οικονομικές (όπως η διαχείριση της κρατικής διαφήμισης) των συγκροτημάτων των μέσων. Όσο, επομένως, επικρατεί η λεγόμενη τεχνοκρατική ατζέντα στους κόλπους των πολιτικών κομμάτων, τόσο η νομιμοποίηση θα διασφαλίζεται περισσότερο από την προσφυγή στις τεχνικές της επικοινωνίας και λιγότερο στις κοινωνικές συμμαχίες.

Από την άλλη, η επικοινωνία δεν αποτελεί απλά ένα εργαλείο πολιτικής νομιμοποίησης, αλλά συμμετέχει ενεργά στην παραγωγή της πολιτικής θεματολογίας. Τα περιεχόμενα των ΜΜΕ αποτελούν για τα πολιτικά κόμματα πηγές άντλησης θεμάτων, οδηγώντας στη γένεση νέων πολιτικών κατηγοριών που τείνουν να δεσπόζουν στη δημόσια ατζέντα. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια διαδικασία διάδρασης μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των μέσων ενημέρωσης. Θα εστιάσουμε σε δύο κατηγορίες ειδήσεων: η ανάδειξη από την εμπορική κυρίως τηλεόραση καθημερινών προβλημάτων των πολιτών, αλλά και η ροπή του Τύπου και της τηλεόρασης στην αναζήτηση πολιτικών σκανδάλων επηρεάζουν την παραγωγή προγραμματικού πολιτικού λόγου προς τις δύο αυτές θεματικές κατευθύνσεις.

Σε ό,τι αφορά την πρώτη κατεύθυνση, η εμπορική, κυρίως, τηλεόραση έχει εντάξει, τόσο στις πρωινές ενημερωτικές εκπομπές της όσο και στο κυρίως σώμα των δελτίων ειδήσεων, ρεπορτάζ που αφορούν τα προβλήματα καθημερινότητας των πολιτών: γραφειοκρατία, προβλήματα δημοσίων υπηρεσιών (νοσοκομεία, συγκοινωνίες κ.λπ.), ακρίβεια. Ο πολίτης που διαμαρτύρεται και αγανακτεί μπροστά στις κάμερες είναι η βασική πηγή των ρεπορτάζ αυτών που αποτελούν σταθερή και σημαντική ποσοτικά κατηγορία στις ενημερωτικές εκπομπές της εμπορικής κυρίως τηλεόρασης. Αυτό άλλωστε μαρτυρούν οργανωτικά στοιχεία, όπως οι τηλεφωνικές γραμμές καταγγελιών ή τα καθημερινά ρεπορτάζ στις λαϊκές αγορές, στα σουπερ μάρκετ και τις δημόσιες υπηρεσίες, όπου ο απογυμνωμένος από κοινωνικοπολιτικές εντάξεις πολίτης εμφανίζεται να διατυπώνει μια καταγγελία έξω από τις συλλογικές μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας. Αναδεικνύεται έτσι ο α-πολίτικος πολίτης που εκπροσωπείται από τα μέσα ενημέρωσης και κυρίως την τηλεόραση μέσα από ένα πλαίσιο καταγγελτικής ηθικής και ατομικής κινητοποίησης η οποία δεν συνάδει με τη συλλογική κοινωνική εμπειρία διεκδίκησης.

Έχουμε αναπτύξει αλλού⁵⁶ πώς ο Κ. Καραμανλής εκμεταλλεύτηκε στη διάρ-

56. Σημειώνουμε ότι η πολιτική κατηγορία «καθημερινότητα του πολίτη» που κυριάρχησε στην πολιτική ατζέντα κατά την προεκλογική περίοδο του 2004 όχι μόνο αποτυπώθηκε στη «Χάρτα της Καθημερινότητας», που εξέδωσε παραμονές των εκλογών του 2004 η Νέα Δημο-

κεια της τετραετίας 2000-2004 τη σημαίνουσα ειδησεογραφία γύρω από τα προβλήματα καθημερινότητας ως πόρο ανάδειξης μιας πολιτικής κατηγορίας (την «καθημερινότητα του πολίτη») που έμελλε, για πολλούς αναλυτές αλλά και στελέχη του κόμματος, όπως ο Θ. Ρουσόπουλος, να παίξει καθοριστικό ρόλο στις εκλογές του 2004. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 2008, ο Γ. Παπανδρέου θα προτάξει και αυτός με τη σειρά του τα «προβλήματα της καθημερινότητας» προβαίνοντας σε μία σειρά από δράσεις, όπως οι αιφνιδιαστικές επισκέψεις σε νοσοκομεία, ενώ αντιτάσσει στην «ισχυρή Ελλάδα» της οκταετίας Σημίτη, το σύνθημα «ισχυρός πολίτης» ως βασικό σύνθημα του ΠΑΣΟΚ.⁵⁷ Τόσο στις ευρωεκλογές του Ιουνίου 2009 όσο και στις εθνικές εκλογές του Οκτωβρίου 2009, το βασικό σύνθημα της προεκλογικής εκστρατείας του ΠΑΣΟΚ ήταν «πρώτα ο πολίτης», ενώ τα θέματα της καθημερινότητας αποτέλεσαν βασικές προεκλογικές προγραμματικές αναφορές και των δύο κομμάτων εξουσίας,⁵⁸ αποδεικνύοντας έτσι ότι πρόκειται για καθιερωμένη πλέον πολιτική κατηγορία της δημόσιας θεματολογίας.

Ένα δεύτερο σώμα ειδήσεων αφορά τα προβλήματα διαφθοράς: στην κατηγορία αυτή μεταγράφεται όλη η ειδησεογραφία περί σκανδάλων, αξιοσημείωτης έντασης τα τελευταία χρόνια, που αναδεικνύεται ταυτόχρονα από το πολιτικό πεδίο και το πεδίο των μέσων. Από την πλευρά των πολιτικών κομμάτων πρόκειται για στρατηγική πόλωσης που συνίσταται σε συντονισμένες δράσεις με στόχο την ανάδειξη της «διαφθοράς» σε πολιτική κατηγορία η οποία θεμελιώνεται στην ηθικού τύπου αξιολόγηση των πολιτικών κομμάτων:

κρατία, αλλά αποτέλεσε και πρωταρχικό πολιτικό στόχο για το 2007, σύμφωνα με τις διακρίξεις του Κ. Καραμανλή: βλ. Φ. Κουντούρη, «Ο πολίτης θύμα – το κράτος πρόβλημα. Η δημοσιογραφική συμβολή στη σύσταση της πολιτικής κατηγορίας *Καθημερινότητα του πολίτη*», στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Κριτική Διεπιστημονικότητα*, τόμ. 3, Σαββάλας, Αθήνα 2008, σ. 74-93.

57. Κ. Παπαδόχος, «Νέα αντιπολιτευτική συνταγή Παπανδρέου», *Καθημερινή*, 22/09/2008.

58. Ο Γ. Παπανδρέου σε πολλές ομιλίες του κατά την προεκλογική περίοδο των ευρωεκλογών του 2009 αναφέρεται στην καθημερινότητα του πολίτη αναδεικνύοντάς τη σε βασική προτεραιότητα. Διαβάζουμε σε δημοσίευμα του Τύπου: «Στη συνεδρίαση του Πολιτικού Συμβουλίου ο Γ. Παπανδρέου αναφερόμενος στις προτεραιότητες του ΠΑΣΟΚ επισήμανε ότι θα επαναφέρει την πολιτική ατζέντα στην οικονομία, στην καθημερινότητα και στην ασφάλεια του πολίτη» βλ. «Σε διαρκή ετοιμότητα το ΠΑΣΟΚ», *Ελευθεροτυπία*, 12/06/2009. Αναπτύσσει μάλιστα τον δεκάλογο της βαρβαρότητας που, όπως επισημαίνει, κυριαρχεί σήμερα στην καθημερινότητα του πολίτη αναφέροντας μεταξύ άλλων «την αγωνία και την ταλαιπωρία στον συνταξιούχο και τον πολίτη που μπλέκει στα γρανάζια της γραφειοκρατίας και της υγείας» βλ. «Με δεκάλογο βαρβαρότητας», *Ελευθεροτυπία*, 25/05/2009.

η πολιτική σημασία της κατηγορίας συγκροτείται μέσα από τη σύνδεσή της με το δημόσιο συμφέρον ενώ προσδιορίζεται εννοιολογικά ως καταστρατήγηση των συλλογικών ηθικών αξιών και τελικά της δημοκρατίας.

Ως πολιτική κατηγορία επικρατεί στην πολιτική ατζέντα ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, επανέρχεται όμως στα τέλη της δεκαετίας όταν ο Κ. Καραμανλής, ως αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης την καθιστά κεντρικό διακύβευμα της προεκλογικής του εκστρατείας.⁵⁹ Η *διαφθορά* ως πολιτική κατηγορία ενισχύεται και από την τρέχουσα πολιτική ειδησεογραφία η οποία παρουσιάζει σημαντική ροπή στην προβολή τέτοιων ειδήσεων.

Η αποκάλυψη σκανδάλων, ως αντιπολιτευτική στρατηγική, στηρίζεται σε πολλαπλούς πόρους μέρος των οποίων είναι και τα μέσα ενημέρωσης που έλκονται από τέτοιου τύπου θέματα, αναδεικνύοντάς τα σε κυρίαρχα ζητήματα της επικαιρότητας και πιέζοντας έτσι το κυβερνητικό στρατόπεδο στην άμεση εξεύρεση λύσεων. Ο Α. Πανταζόπουλος σχολιάζοντας ένα παλιότερο «σκάνδαλο», την «υπόθεση Πάχτα», σημειώνει τη σύμπτωση της «μιντιακής κατάχρησης» του γεγονότος, με προεξάρχοντα τον ρόλο της τηλεόρασης, και της «ακαριαίας λυτρωτικής αντίδρασης» του Γ. Παπανδρέου ως μια «ηθικο-μεταπολιτική τροπή της δημοσιότητας».⁶⁰ Η παραίτηση Βουλγαράκη (Σεπτέμβριος 2008) είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της διαδικασίας: οι καταγγελίες βουλευτή του ΠΑΣΟΚ εις βάρος του υπουργού Εμπορικής Ναυτιλίας, που συγκαταλεγόταν στα βασικά στελέχη του Κ. Καραμανλή, αναδείχθηκαν σε κεντρικό θέμα της ειδησεογραφίας των μέσων ενημέρωσης τα οποία την ενίσχυσαν και με άλλες «αποκαλύψεις», με κατάληξη την παραίτησή του από το κυβερνητικό σχήμα.

Η καθημερινότητα και τα σκάνδαλα αποτελούν όψεις μιας πολλαπλώς συγκλίνουσας θεματολογίας, είτε μεταξύ των δύο κομμάτων εξουσίας είτε μεταξύ των πολιτικών κομμάτων και των μέσων ενημέρωσης. Η μιντιακή ανάδειξη των θεμάτων αυτών αποτελεί σαφώς έναν από τους βασικούς πόρους που διαθέτουν τα κόμματα στην πολιτική αξιοποίηση των εν λόγω προβλη-

59. Να σημειώσουμε ότι η Ν.Δ. κατόρθωσε να καθιερώσει την προγραμματική της αξιοπιστία σε θέματα διαφθοράς-διαφάνειας με σημαντική διαφορά έναντι του ΠΑΣΟΚ. Σύμφωνα με τις Τάσεις της MRB του Δεκεμβρίου 2006 ο βαθμός αξιοπιστίας της Ν.Δ. αγγίζει το 38,2% έναντι του 25,8% του ΠΑΣΟΚ, ενώ η διαφορά συρρικνώνεται σε 6 περίπου μονάδες το 2006: Τάσεις MRB, Ιούνιος 2006. Τα στοιχεία αναφέρονται στο Τ.Σ. Παππάς, «Γιατί το ΠΑΣΟΚ χάνει στις εκλογές: 4+1 ερμηνείες», στο Γ. Κωνσταντινίδης - Ν. Μαραντζίδης - Τ.Σ. Παππάς, (επιμ.), *Κόμματα και Πολιτική στην Ελλάδα: Οι σύγχρονες εξελίξεις*, ό.π., σ. 245.

60. Α. Πανταζόπουλος, *Με τους πολίτες κατά του λαού. Το ΠΑΣΟΚ της νέας εποχής*, ό.π., σ. 290-298.

μάτων. Να σημειώσουμε, πάντως, ότι οι παραπάνω διαπιστώσεις αφορούν τα δύο κόμματα που εναλλάσσονται στην εξουσία, ενώ παρόμοιες χρήσεις της επικαιρότητας μπορούμε να αποδώσουμε στο κόμμα του ΛΑΟΣ. Τα κόμματα της Αριστεράς εστιάζονται επιλεκτικά σε θέματα που είτε επιβεβαιώνουν το ιδεολογικό τους στίγμα είτε απευθύνονται σε ειδικές κοινωνικές ομάδες κάνοντας έτσι μια πιο περιορισμένη, σε σχέση με τα κόμματα εξουσίας, χρήση της θεματολογίας των ΜΜΕ.

4. ANTI EΠΙΛΟΓΟΥ

Σημειώσαμε τις αλλαγές που επέφερε η κατίσχυση των ΜΜΕ –και η συνακόλουθη πολιτική πίστη στη δύναμή τους– στις ίδιες τις δομές των κομμάτων. Μέσα από ένα φαύλο κύκλο επιδράσεων και επιρροών, που επέτεινε ακόμα περισσότερο την πίστη στη δύναμη των ΜΜΕ, η επικοινωνία τείνει να αναγορευθεί σε όργανο διαχείρισης των κοινωνικών συγκρούσεων και των κρίσεων και σε μέσο εφαρμογής των δημόσιων πολιτικών. Με καθαρά πολιτικούς όρους, η πολιτική επικοινωνία θεωρήθηκε ότι μπορεί να μετατραπεί από όργανο χάραξης μιας μακροπρόθεσμης πολιτικής στρατηγικής σε υποκατάστατο της ίδιας της πολιτικής. Η τάση αυτή ενδυναμώθηκε από τις μεταβολές των πολιτικών κομμάτων που ενίσχυσαν την προσφυγή σε επικοινωνιακά μέσα, είτε με τη μορφή των ειδικών ή των κομματικών επικοινωνιακών ομάδων είτε με τη μορφή του στελεχικού δυναμικού με αποδεδειγμένες επαγγελματικά επικοινωνιακές δεξιότητες είτε, τέλος, με τη μορφή υιοθέτησης θεμάτων που προβάλλονται από τα μέσα και έχουν διασφαλισμένη ορατότητα στον δημόσιο χώρο.

Επιχειρήσαμε να δείξουμε δύο διαδικασίες που προσδιορίζουν τη σχέση μέσων και πολιτικών κομμάτων, λαμβάνοντας υπόψη τις ευρύτερες συνθήκες μέσα στις οποίες η σχέση αυτή καλλιεργείται. Η πρώτη διαδικασία είναι εξωστρεφής: η ανάδειξη της τάξης των πολιτικών εμπειρογνομώνων, εξωτερικής στο πολιτικό πεδίο, επέφερε ανακατατάξεις στο εσωτερικό των πολιτικών κομμάτων, εφόσον υποκατέστησε, κυρίως σε προεκλογικές συνθήκες, ορισμένες βασικές οργανωτικές και εκτελεστικές λειτουργίες τους. Η διαδικασία αυτή συνδέεται, στην Ελλάδα, με την αποδυνάμωση της κομματικής βάσης και την αυτονόμηση των διευθυντικών ομάδων, συνθήκες στις οποίες αναφερθήκαμε. Η δεύτερη διαδικασία είναι εσωστρεφής: πρόκειται για τη μεταφορά λειτουργιών από τον εξωτερικό κόσμο των μέσων στον εσωτερικό

των πολιτικών κομμάτων. Παρακολουθήσαμε τη χρήση επικοινωνιακών δεξιοτήτων στη συγκρότηση κομματικών ομάδων για την επεξεργασία στρατηγικών διαχείρισης της επικοινωνίας, την αξιοποίηση δημοσιογράφων στο βασικό στελεχικό δυναμικό των κομμάτων και τη σύγκλιση των προγραμματικών πολιτικών περιεχομένων με τα περιεχόμενα των μέσων επικοινωνίας. Η αξιοποίηση επικοινωνιακών πόρων επιφέρει εσωκομματικές συνέπειες: νέες άτυπες ηγετικές ομάδες επικοινωνιακού χαρακτήρα επιβάλλονται σε άλλες πιο παραδοσιακές μορφές κομματικής οργάνωσης, δημοσιογράφοι που δεν διαθέτουν κομματικό κεφάλαιο αναδεικνύονται σε επιτελικές θέσεις, ενώ ψηλά στην κομματική ατζέντα εισάγονται θέματα που δεν αντανακλούν τις ιδεολογικές συντεταγμένες των πολιτικών κομμάτων.

Πρέπει, ωστόσο, να σημειώσουμε ότι ακόμα και αν διαπιστώσουμε την πολιτική πρόοδο σε επικοινωνιακές δεξιότητες και τη σχετική εξάρτηση από τα περιεχόμενα των μέσων, η διαδικασία αυτή δεν συνεπάγεται την υποκατάσταση των βασικών οργανωτικών και εκτελεστικών κομματικών λειτουργιών. Προκειμένου να ανταποκριθούν στις επιταγές των μέσων τα κόμματα εισάγουν στοιχεία από το εξωτερικό περιβάλλον ενσωματώνοντας τα στις ήδη υπάρχουσες κομματικές δομές και λειτουργίες και αξιοποιώντας τα μέσα στον πολιτικό ανταγωνισμό. Η διαδικασία αυτή ενσωμάτωσης στην κομματική δομή και ιδιοποίησης επικοινωνιακών πόρων και δεξιοτήτων μάς απομακρύνει από τη θεωρία της λειτουργικής ανεπάρκειας και της απώλειας της αυτονομίας των κομμάτων. Η αξιοποίηση πόρων από το εξωτερικό περιβάλλον δεν συνεπάγεται την απώλεια ιδίων κομματικών πόρων και η δύναμη των επικοινωνιακών κανόνων δεν συνεπάγεται την υποκατάσταση των πολιτικών κανόνων. Η τροφοδότηση του πολιτικού πεδίου με πόρους από το ισχυρό επικοινωνιακό περιβάλλον γίνεται μέσα από μια διαδικασία επιλεκτική και διαχειρίσιμη από τα πολιτικά κόμματα. Η επιλογή αυτή εξυπηρετεί τελικά στοχεύσεις που βρίσκουν την πραγμάτωσή τους μέσα στον πολιτικό ανταγωνισμό, περιχαρακώνοντας ουσιαστικά την αυτονομία του πολιτικού πεδίου.

ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΕΞΙΑ ΣΤΗ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ζηνοβία Λιαλιούτη*

Η αφομοίωση του αντιαμερικανικού λόγου από τον δεξιό πολιτικό χώρο εντάσσεται στις ιδεολογικές συνέπειες του τέλους του Ψυχρού Πολέμου. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και εξής, σημειώνεται μια ουσιαστική αποδυνάμωση της φιλοαμερικανικής παράδοσης της Δεξιάς, σε συνδυασμό με την εμπέδωση μιας φοβικής αντίληψης για τη θέση της Ελλάδας στο μεταδιπολικό σκηνικό. Η τάση αυτή συμβαδίζει με την προσπάθεια του δεξιού χώρου να προσεταιριστεί παραδοσιακά στοιχεία της αριστερής ταυτότητας, όπως ο αντιιμπεριαλισμός και η αρνητική στάση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση. Ωστόσο, η απουσία ενός συγκροτημένου και ενοποιητικού θεωρητικού υποβάθρου οδηγεί συχνά σε αντιφάσεις. Στο άρθρο αυτό, θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε την «αντανάκλαση» αυτών των εξελίξεων στο επίπεδο της μαζικής επικοινωνίας και του δημόσιου λόγου.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η τρομοκρατική επίθεση της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 και η διεθνής απομόνωση των ΗΠΑ μετά την εισβολή στο Ιράκ (2003) οδήγησαν, μεταξύ άλλων, στην αναζωπύρωση του ακαδημαϊκού ενδιαφέροντος γύρω από τη φύση και τα αίτια του αντιαμερικανισμού ανά την υφήλιο.¹ Κοινό σημείο αναφοράς στις περισσότερες μελέτες του είδους ήταν η συνειδητοποίηση ότι ο τρέχων αντιαμερικανισμός είναι σαφώς διαφοροποιημένος σε σχέση με τον αντιαμερικανισμό της ψυχροπολεμικής περιόδου (1947-1989), για τον ο-

* Υποψήφια διδάκτορας, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο. Ένα προσχέδιο του άρθρου παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου «Σύγχρονη Ελληνική Πολιτική», που διοργάνωσε το Κέντρο Πολιτικών Ερευνών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο στις 6-7 Δεκεμβρίου 2008.

1. Ενδεικτικά, Ρ. Katzenstein - R.O. Keohane (επιμ.), *Anti-Americanisms in World Politics*, Cornell University Press, Ithaca-Νέα Υόρκη 2006.

ποίο υπάρχει, εξάλλου, εκτενής βιβλιογραφία.²

Η προβληματική αυτή είναι αλληλένδετη και με μια γενικότερη διερεύνηση των βασικότερων ιδεολογικών μεταβολών και εννοιολογικών μετασχηματισμών της μεταψυχροπολεμικής περιόδου. Ένα σημείο στο οποίο φαίνεται να συγκλίνουν οι μελετητές είναι η αντικατάσταση της ψυχροπολεμικής μονοσημαντότητας από τη μεταψυχροπολεμική πολυπλοκότητα. Είναι ενδεικτική η νοσταλγική αναφορά του H.W. Brands στην «εννοιολογική απλότητα» του Ψυχρού Πολέμου.³ Κατεξοχήν πεδίο στο οποίο αποτυπώνεται η απώλεια αυτής της απλότητας είναι ο ορισμός και η πρόσληψη εχθρών και φίλων στη διεθνή σκηνή. Το τέλος του διπολισμού επιφέρει ένα είδος «γνωστικής και ηθικής» αμηχανίας.⁴ Όπως εξάλλου παρατηρεί ο Ronald Steel, η αποσάθρωση του ψυχροπολεμικού διεθνούς συστήματος επέφερε την άμβλυση της επιρροής και του κύρους και των δύο υπερδυνάμεων. Και παρότι η αλλαγή αυτή είναι προφανής στην περίπτωση της ΕΣΣΔ, λόγω και της τελικής διάλυσής της, ισχύει σε σημαντικό βαθμό και για τις ΗΠΑ. Σύμφωνα με τον Steel, η πολιτική επιρροή της Αμερικής πήγαζε, σε μεγάλο βαθμό, από την ψυχροπολεμική τάξη πραγμάτων και μοιραία ζημιώθηκε από την εξαφάνισή της.⁵

Ειδικότερα, όσον αφορά τη Δυτική Ευρώπη, η κατάρρευση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου κατέστησε την αμερικανική στρατιωτική προστασία έναντι της «κομμουνιστικής απειλής» άνευ αντικειμένου. Επιπλέον, η ανάδειξη των ΗΠΑ σε μοναδική υπερδύναμη οδήγησε στην ακόλουθη αντίφαση: αφενός, η ευρωπαϊκή κοινή γνώμη δυσανασχετεί με την αύξηση της ισχύος τους και, αφετέρου, τρέφει αυξημένες προσδοκίες για την ανάληψη από τις ΗΠΑ μιας σειράς ευθυνών και πρωτοβουλιών στις διεθνείς υποθέσεις.

Παράλληλα, στη μεταψυχροπολεμική εποχή, ο αντιαμερικανισμός λειτουργεί ως στοιχείο για τη διαμόρφωση και τον προσδιορισμό μιας κοινής ταυτότητας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέσα από την προβολή

2. Ενδεικτικά, A. Stephan (επιμ.), *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, Berghahn Books, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2007.

3. H.W. Brands, *The Devil We Knew: Americans and the Cold War*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993, σ. 218.

4. Δανειζόμαστε την έννοια της «γνωστικής και ηθικής αμηχανίας» από την ανάλυση του Ch. Krauthammer σχετικά με την κατάσταση στην οποία περιήλθε η Αμερική μετά την ήττα στο Βιετνάμ και την αποδυνάμωση των προγενέστερων ορισμών και στερεοτύπων περί του κομμουνιστικού κινδύνου· Ch. Krauthammer, «Beyond the Cold War», *New Republic*, 19/12/1988.

5. R. Steel, «The End and the Beginning», στο M.J. Hogan (επιμ.), *The End of the Cold War. Its Meaning and Implications*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, σ. 106.

των διαφορών της τελευταίας με τις ΗΠΑ. Έτσι, ο τρέχων ευρωπαϊκός αντιαμερικανισμός μπορεί να χαρακτηριστεί και ως «όχημα έκφρασης» μιας νέας ευρωπαϊκής ταυτότητας.⁶ Από την πλευρά του, ο Philippe Roger παρατηρεί πως μετά την αποδυνάμωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας και το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων, ο ευρωπαϊκός αντιαμερικανισμός παραμένει ακμαίος και λειτουργικός.⁷ Το τέλος του Ψυχρού Πολέμου είχε σαν αποτέλεσμα την αποσύνδεση του αντιαμερικανισμού από τον κομμουνισμό ο οποίος έθετε, κατά μία έννοια, όρια στην απήχηση του πρώτου.⁸

Στο πλαίσιο της παραπάνω περιόδου, ο ελληνικός αντιαμερικανισμός υπέστη μια σειρά μετασχηματισμών όσον αφορά τη φυσιογνωμία του· ο κυριότερος αφορά τη σημαντική διείσδυσή του στον χώρο της Κεντροδεξιάς και της Ακροδεξιάς. Την εξέλιξη αυτής της τάσης αποτυπώνουν οι έρευνες του ΕΚΚΕ (1990, 1996, 2004), που μας επιτρέπουν να υποστηρίξουμε ότι ο αντιαμερικανισμός, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά, αποτελεί στοιχείο της ιδεολογικής ταυτότητας μιας μεγάλης μερίδας οπαδών της Ν.Δ. και, πιο πρόσφατα, του ΛΑΟΣ.⁹

Η εξέλιξη αυτή χρήζει περαιτέρω διερεύνησης προκειμένου να αποσαφηνιστούν τα βασικά χαρακτηριστικά του μεταψυχροπολεμικού αντιαμερικανισμού της ελληνικής Δεξιάς και να ενταχθούν σε ένα ερμηνευτικό πλαίσιο. Εξάλλου, η ακαδημαϊκή έρευνα σε ό,τι αφορά την ιδεολογία και τον λόγο της ελληνικής Δεξιάς υπολείπεται σε όγκο συγκριτικά με εκείνη που αφορά την Αριστερά. Ειδικότερα, τα ερωτήματα που θα μας απασχολήσουν εδώ είναι τα ακόλουθα: κατά πόσο το τέλος του Ψυχρού Πολέμου συνιστά ένα ορόσημο για την αποδυνάμωση του μετεμφυλιακού φιλοαμερικανισμού της

6. R.A. Berman, *Anti-Americanism in Europe: A Cultural Problem*, Hoover Institution Press, Stanford, California 2004, σ. xi-xii, 9-10 και P. Hollander, «Introduction: The New Virulence and Popularity», στο, του ίδιου (επιμ.), *Understanding Anti-Americanism. Its Origins and Impact at Home and Abroad*, Ivan R. Dee, Σικάγο 2004, σ. 12-14.

7. Ph. Roger, *L'Ennemi Americain. Genealogie de l'Antiamericanisme Francais*, Seuil, Παρίσι 2002, σ. 584. Αλλά και ο J. Ceaser παρατηρεί ότι η κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού ήρθε να αναδείξει το «αληθινό βάθος» και τη «δύναμη» του αντιαμερικανισμού· J. Ceaser, «The Philosophical Origins of Anti-Americanism in Europe», στο P. Hollander (επιμ.), *Understanding Anti-Americanism. Its Origins and Impact at Home and Abroad*, ό.π., σ. 59.

8. J. Ceaser, «The Philosophical Origins of Anti-Americanism in Europe», ό.π., σ. 59.

9. Ζ. Λιαλιούτη, «Διαστάσεις του ελληνικού αντιαμερικανισμού, 1985-2004. Ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του φαινομένου», στο Γ. Κάλλας - Δ. Κονδύλη - Γ. Καραγιάννης (επιμ.), *Μεθοδολογικά ζητήματα και ερευνητικές υποδομές των κοινωνικών επιστημών*, Πανεπιστήμιο Αθηνών-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ποταμός, Αθήνα 2008, σ. 137-139.

ελληνικής Δεξιάς και για την αφομοίωση του αντιαμερικανικού λόγου από τον δεξιό χώρο; τι είδους συγκλίσεις ή αποκλίσεις καταγράφονται μεταξύ της Κεντροδεξιάς και της Ακροδεξιάς στο πεδίο αυτό; αν υφίσταται διαφορά στο επίπεδο των ελίτ και της κοινής γνώμης στην έκφραση του αντιαμερικανισμού; και τέλος, ποιες λειτουργίες επιτελεί η ανάδυση του αντιαμερικανισμού στην παράταξη της Δεξιάς;

Αφετηρία αυτής της μελέτης συνιστά το 1996 και η ελληνοτουρκική κρίση των Ιμίων. Το συμβατικό αυτό ορόσημο μας επιτρέπει να καταγράψουμε τις μεταβολές που έχουν επέλθει στον τρόπο με τον οποίο ο δεξιός πολιτικός χώρος προσλαμβάνει τον ρόλο των ΗΠΑ στον μεταδιπολικό κόσμο, λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Καταληκτικό σημείο, επίσης συμβατικό, είναι η πρόσφατη κρίση στον Καύκασο (Αύγουστος 2008), η οποία συμπίπτει ουσιαστικά και με το τέλος της προεδρίας Μπους, μιας προεδρίας που συνδέθηκε με στιγμές έξαρσης του αντιαμερικανισμού, όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και διεθνώς.¹⁰

Στο άρθρο αυτό, θα προσπαθήσουμε να αποτυπώσουμε την «αντανάκλαση» αυτής της τάσης στο επίπεδο του δημόσιου λόγου,¹¹ όπως αυτή εκφράζεται, κατά κύριο λόγο μέσα από έντυπα προσεκείμενα στον δέξιο χώρο. Για τον σκοπό αυτόν, επιλέξαμε τη συστηματική αποδελτίωση υλικού προερχόμενου από κομματικές περιοδικές εκδόσεις της Νέας Δημοκρατίας: τη *Μετεξέλιξη*, τη *Φιλελεύθερη Έμφαση* και τα *Επίκεντρα*, καθώς και από δύο σημαντικές εφημερίδες της κεντροδεξιάς παράταξης, σημαντικές τόσο λόγω της αναγνωσιμότητάς τους όσο και λόγω του ειδικού βάρους που κατέχουν: την *Καθημερινή* και τον *Ελεύθερο Τύπο*. Η πρώτη αντιπροσωπεύει μια ελιτίστικη παράδοση στο πλαίσιο του συντηρητικού χώρου, ενώ η δεύτερη έχει περισσότερο λαϊκιστική φυσιογνωμία. Όσον αφορά τον ΛΑΟΣ, χρησιμοποιούμε τα δημοσιεύματα της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Άλφα 1*. Παράλληλα, το υλικό συμπληρώνεται από ομιλίες και δηλώσεις στελεχών της Ν.Δ. και του

10. Pew Research Centre, *A Year After Iraq War. Mistrust of America in Europe Ever Higher, Muslim Anger Persists*, 16/3/2004· του ιδίου, *Views of a Changing World 2003. War With Iraq Further Divides Global Publics*, 3/6/2003· του ιδίου, *America's Image Further Erodes, Europeans Want Weaker Ties But Post-War Iraq Will Be Better Off, Most Say*, 18/3/2003.

11. Εδώ εστιάζουμε στα κόμματα του δεξιού χώρου που εκπροσωπούνται στη Βουλή την περίοδο 1996-2008, δηλαδή τη Νέα Δημοκρατία και τον ΛΑΟΣ. Ο ΛΑΟΣ ιδρύθηκε το 2000 από τον τότε βουλευτή της Ν.Δ., Γ. Καρατζαφέρη. Μετά την εκλογική αναμέτρηση του 2007 κατά την οποία απέσπασε το 3,8% των ψήφων, ο ΛΑΟΣ εκπροσωπούνταν στη Βουλή με δέκα βουλευτές.

ΛΑΟΣ, όπως καταγράφονται στις επίσημες ιστοσελίδες των δύο κομμάτων. Στο σημείο αυτό, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι κάθε έντυπο ή κάθε αρθρογράφος που μελετάται εδώ δεν έχει απαραίτητα συγκροτημένη αντιαμερικανική ταυτότητα, αλλά οι επιμέρους αντιαμερικανικές αναφορές λειτουργούν σωρευτικά σε ένα δεδομένο πλαίσιο.

Η αποδελτίωση του υλικού από τον Τύπο πραγματοποιήθηκε με άξονα μια σειρά γεγονότων που αφορούν είτε τις σχέσεις Ελλάδας-ΗΠΑ είτε αυτές καθεαυτές τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ειδικότερα, πρόκειται για τα ακόλουθα γεγονότα: ελληνοτουρκική κρίση των Ιμίων, σύλληψη Οτσαλάν, νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία, τρομοκρατική επίθεση στους Δίδυμους Πύργους και η αποτίμησή της, αμερικανική επίθεση στο Ιράκ, επανεκλογή του προέδρου Μπους και αναγνώριση της ΠΓΔΜ με το όνομα Μακεδονία, τυφώνας Κατρίνα και σύγκρουση Ρωσίας-Γεωργίας. Ο κατάλογος αυτός δεν παραπέμπει σε μια γεγονотоλογική οργάνωση της αφήγησης. Τα γεγονότα είναι το έναυσμα προκειμένου να αναδειχθούν οι έννοιες και τα σύμβολα τα οποία συγκροτούν την εικόνα της Αμερικής στη μεταψυχροπολεμική εποχή.

2. Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΧΕΣΗΣ ΑΝΤΙΑΜΕΡΙΚΑΝΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΕΞΙΑΣ

Η σχέση του δεξιού πολιτικού χώρου με το φαινόμενο του αντιαμερικανισμού στην Ελλάδα μπορεί να διακριθεί σχηματικά σε τρεις φάσεις: (α) περίοδος 1947-1967, (β) περίοδος 1974-1990, (γ) περίοδος 1990 και εξής.

α. Μετεμφυλιακή περίοδος

Η θεώρηση της Αμερικής από τη μεταπολεμική Δεξιά εντάσσεται στις ιδεολογικές συνέπειες του ελληνικού Εμφυλίου. Η αποδοχή των ΗΠΑ ως ηγέτιδας του ελεύθερου κόσμου αποτελεί κεντρικό στοιχείο για την ιδεολογία της εθνοφροσύνης.¹² Είναι ενδεικτική η ακόλουθη αναφορά της *Απογευματινής*:

«Η Ελλάδα ανήκει την Δύσιν, είναι μέλος του ΝΑΤΟ και συνδέεται διά συμμαχίας με τας Ηνωμένας Πολιτείας. Τούτο αποτελεί τον ακρογωνιαίον λίθον της εξωτερικής μας πολιτικής, η δε τοιαύτη τοποθέτησίς μας απορ-

12. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 178-182.

ρέει από την θέλπισίν μας να υπάρξωμεν ως ανεξάρτητον και ελεύθερον έθνος...». ¹³

Οστόσο, στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, ο φιλοαμερικανισμός είναι συχνά η άλλη όψη του αντικομμουνισμού, χωρίς βαθύτερο έρεισμα. Για πολλούς εκπροσώπους της εθνικοφροσύνης, η επίκληση της Αμερικής ως θετικού συμβόλου είναι επιφανειακή, καθώς εντάσσεται στους προπαγανδιστικούς και ρητορικούς σκοπούς του αντικομμουνισμού. Η τάση αυτή συνυπάρχει με έναν συντηρητικό και παραδοσιοκεντρικό λόγο που απορρίπτει την Αμερική ως έκφραση της νεωτερικότητας και τοποθετείται αμυντικά απέναντι στον λεγόμενο «αμερικάνικο τρόπο ζωής». ¹⁴

Οστόσο, η κυριότερη υπονόμηση του φιλοαμερικανισμού προέρχεται από τον εθνικισμό. Το Κυπριακό ζήτημα και οι ελληνοτουρκικές σχέσεις, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, οδηγούν σε αντιαμερικανικές εξάρσεις ακόμη και τα πλέον έγκυρα έντυπα της Δεξιάς, ενώ φέρνουν την εθνικοφροσύνη αντιμέτωπη με τις αντιφάσεις της μέσα από τη σύγκρουση εθνικισμού και φιλοαμερικανισμού ή φιλοατλαντισμού. ¹⁵ Για τον τρόπο και την έκταση που παίρνει η έκφραση αυτών των συγκρούσεων και αντιφάσεων δεν πρέπει να αγνοείται και ο αυταρχικός χαρακτήρας της μετεμφυλιακής δημόσιας σφαίρας. ¹⁶

13. *Απογευματινή*, 12/9/1957.

14. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελεί η ουσιαστική καταγγελία του «δυτικού» τρόπου ζωής από το περιοδικό *Εκκλησία*, επίσημο δελτίο της Ιεράς Συνόδου. Ενδεικτικά, *Εκκλησία*, αρ. 15, 1/8/1956, σ. 284· αρ. 6, 1/4/1957, σ. 98· αρ. 10, 1/5/1957, σ. 207-208· αρ. 5, 1/3/1958, σ. 107· αρ. 8, 15/4/1958, σ. 178· αρ. 9, 1/5/1958, σ. 209· αρ. 2, 16/3/1964, σ. 46· αρ. 3, 1/2/1964, σ. 76· αρ. 5, 1/3/1964, σ. 123. Επίσης, Ζ. Lialioti, «Challenging Americanism: the public debate about the “American way of life” in Cold War and Post Cold War Greece», στο Α. Mania - L. Wordliczek (επιμ.), *The United States and the World: from Imitation to Challenge*, Jagiellonian University Press (υπό έκδοση).

15. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 219-220. Και, της ίδιας, «Ο εθνικισμός των εθνικοφρόνων και το Κυπριακό», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 68-69-70, Ιούλιος 1998-Μάρτιος 1999, σ. 228-235. Ενδεικτικά βλ. και *Καθημερινή*, 10/12/1957. Επίσης, Ι.Δ. Stefanidis, *Stirring the Greek Nation. Political Culture, Irredentism and Anti-Americanism in Post-War Greece, 1945-1967*, Ashgate, Hampshire 2007. Ζ. Lialioti - Ph. Muehlenbeck, «Ethnic Nationalism in the Cold War Context: The Cyprus issue in the Greek and Greek-American public debate 1954-1989», στο Ph. Muehlenbeck (επιμ.), *Race, Ethnicity and the Cold War: A Global Perspective*, Vanderbilt University Press (υπό έκδοση).

16. Μ. Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα: μελέτη για τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Παναζήσης, Αθήνα 2001, σ. 63-67.

Στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού καθεστώτος, ο φιλοαμερικανισμός αποτελεί στοιχείο της επίσημης ιδεολογίας και η αμφισβήτησή του επιφέρει δυνητικά την απόδοση της ιδιότητας του εσωτερικού εχθρού. Καθώς απομακρυνόμαστε χρονικά από τον Εμφύλιο και με τη βαθμιαία προσέγγιση του εθνικόφρονος Κέντρου με την Αριστερά, ο αντιαμερικανισμός κάνει αισθητή την παρουσία του στη δημόσια σφαίρα.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι για την περίοδο που ορίζεται από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, η σχέση της Δεξιάς με τον αντιαμερικανισμό διαμορφώνεται ως εξής: οι ρητές ή άρρητες διαβεβαιώσεις περί ασυμβατότητας αντιαμερικανισμού-Δεξιάς καταστρατηγούνται ενίοτε εκ των πραγμάτων.

β. Μεταπολιτευτική περίοδος

Η επτάχρονη δικτατορία και η κυπριακή τραγωδία αποτελούν καταλυτικές εμπειρίες για την ανάπτυξη του αντιαμερικανισμού και στον δεξιό πολιτικό χώρο. Στην περίοδο της Μεταπολίτευσης, οι αλλαγές που υφίσταται τόσο ο αντιαμερικανισμός όσο και η ελληνική κοινωνία συνολικά, επηρεάζουν αναπόφευκτα και τη σχέση που έχει η ελληνική Δεξιά με αυτόν. Για τη νεοϊδρυθείσα Νέα Δημοκρατία,¹⁷ η εμπέδωση της ρήξης με την κληρονομιά της μετεμφυλιακής Δεξιάς είναι βασικό επικοινωνιακό μέλημα. Όσον αφορά τις δυσκολίες και τις αντιφάσεις στην οικοδόμηση της κομματικής και ιδεολογικής

17. Σχετικά με τη συγκρότηση, το ιδεολογικό στίγμα και την οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας, προτείνεται ενδεικτικά η εξής βιβλιογραφία: G. Mavrogordatos, «The Emerging Party System», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece in the 1980s*, Macmillan Press, Houndmills, Basingstoke, Hampshire και Λονδίνο 1985, σ. 74-77· Ι. Φίλανδρος, «Μετάβαση στη Δημοκρατία, 1974-1975: ανασυγκρότηση του κράτους και κομματική στρατηγική», στο Κ. Σβολόπουλος - Κ.Ε. Μπότσιου - Ευ. Χατζηρβασιλείου (επιμ.), *Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής στον Εικοστό Αιώνα*, Τόμος Α', Ίδρυμα Κωνσταντίνος Γ. Καραμανλής, Αθήνα 2008, σ. 295, 301-305. Για τα εκλογικά αποτελέσματα του 1974 και την εκλογική συμπεριφορά της Ν.Δ., βλ. J.C. Loulis, «New Democracy: The New Face of Conservatism», στο H.R. Penniman (επιμ.), *Greece at the Polls: The National Elections of 1974 and 1977*, Washington: American Enterprise for Public Policy Research 1981, σ. 49-83· R. Clogg, *Parties and Elections in Greece: The Search for Legitimacy*, Hurst and Co, Λονδίνο 1987, σ. 149-170· ΙΙ. Nicolakopoulos, «Elections and Voters, 1974-2004: Old Cleavages and New Issues», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, Μάρτιος 2005, σ. 260-278· Ευ. Παπαβλασόπουλος, «Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993», Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Νομικής, 2004.

ταυτότητάς της, ο Γ. Βούλγαρης επισημαίνει ότι, για προφανείς ιστορικούς και πολιτικούς λόγους, η Ν.Δ. ήταν υποχρεωμένη να προχωρήσει στην απόλυτη τομή με τις προδικτατορικές κομματικές εκφράσεις του δεξιού χώρου, γεγονός που καθιστούσε αναγκαία την «*παρασιώπηση της πρόσφατης ιστορίας*».¹⁸ Η προσπάθεια διαμόρφωσης μιας ελκυστικότερης φυσιογνωμίας επηρεάζει και τη σχέση της Κεντροδεξιάς με τον αντιαμερικανισμό, καθώς ο τελευταίος καθιερώνεται στο πλαίσιο της μεταπολιτευτικής πολιτικής κουλτούρας ως στοιχείο προοδευτικότητας. Η απαξίωση του αντικομμουνισμού και, ως έναν βαθμό, και του φιλοαμερικανισμού σαν συνέπεια των αδιεξόδων του μετεμφυλιακού καθεστώτος και της δικτατορίας, η πθική αίγλη της Αριστεράς κα-

18. Γ. Βούλγαρης, *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή δημοκρατία σημαδεμένη από τη μεταπολεμική ιστορία*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 57. Η προσπάθεια οικοδόμησης μιας προοδευτικότερης φυσιογνωμίας αποτυπώνεται στην ενσωμάτωση σε διακρικτικό και προγραμματικό επίπεδο ακόμη και σοσιαλδημοκρατικών στοιχείων. Εξάλλου, ο λόγος περί «*ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού*» εξέφραζε την ανάγκη συγκερασμού ενός φιλελεύθερου συντηρητισμού αλλά και την προβολή των φιλελεύθερων και κοινωνικών στοιχείων του κόμματος. Παράλληλα, στο πολιτικό λεξιλόγιο της Ν.Δ. ενσωματώνονται πλέον όροι όπως «*εθνική ανεξαρτησία*» και «*λαϊκή κυριαρχία*». Ενδεικτική για την προσπάθεια απόσχισης της ετικέτας του συντηρητισμού είναι η ακόλουθη αναφορά της *Καθημερινής*: «*Η "Νέα Δημοκρατία" εκπροσωπεί το αναλογικά μεγαλύτερο τμήμα του ελληνικού Λαού, που μπορεί να θεωρηθεί συντηρητικό από όσους στέκονται αριστερότερα, αλλά που δεν έδειξε τον παραμικρό συντηρητισμό στην αντίθεσή του προς την δικτατορία, στους αγώνες του εναντίον της, στα θύματα που πρόσφερε, στον πόθο του για δημοκρατία και ομαλότητα. Το τμήμα αυτό είναι – και θέλει να είναι – υπερήφανο γιατί έδωσε και στηρίζει την κυβέρνηση που ανέλαβε να επαναφέρει την Ελλάδα στον δρόμο της εθνικής υπερηφάνειας και προκοπής*», *Καθημερινή*, 22/12/1974. Επιπλέον, η ίδια εφημερίδα, αναπαράγοντας την επιχειρηματολογία του Γ. Ράλλη σύμφωνα με την οποία η ταύτιση της Νέας Δημοκρατίας με τη Δεξιά είναι μύθος, χαρακτηρίζει τον όρο «*Δεξιά*» ως «*μεταφυσική σύλληψη*», *Καθημερινή*, 23/10/1975 και «*Πολιτικοί μύθοι*», *Καθημερινή*, 24/10/1975. Την υπέρβαση των ιδεολογικών διαχωριστικών γραμμών προβέβει και η προγραμματική διακήρυξη της Ν.Δ. εν όψει των εκλογών του 1977: «*Επειδή, εκάθε περίπτωση, ως μοναδικό γνώρισμα της πολιτικής της έχει το συμφέρον του Έθνους, η Νέα Δημοκρατία τοποθετείται έξω και επάνω από τις δεσμευτικές και παραπλανητικές ετικέτες της Δεξιάς, του Κέντρου και της Αριστεράς*», *Απογευματινή*, 13/10/1977. Βλ., επίσης, S. Kalyvas, «*The Greek Right: between transitions and reform*», στο E.L. Wilson (επιμ.), *The European Center-Right at the End of the Twentieth Century*, St Martin's Press, Νέα Υόρκη 1998, σ. 102-103· Σ. Μακρής, *Προς ένα φιλελεύθερο πραγματισμό. Η περίπτωση της Νέας Δημοκρατίας. Ιδεολογικά χαρακτηριστικά στον 21ο αιώνα*, Σιδέρης, Αθήνα 2008, σ. 56· Ν. Γεννηματά, «*Η επανεμφάνιση της φιλελεύθερης ιδεολογίας στην πολιτική μας ζωή. Κοινωνικοπολιτικό έρεισμα της ιδεολογικής επιλογής της "Νέας Δημοκρατίας"*», *Καθημερινή*, 28/10/1980· *Ιδρυτική Διακήρυξη Νέας Δημοκρατίας*, 4/10/1974· αλλά και «*Το νόημα του αποτελέσματός*», *Καθημερινή*, 1/4/1975.

τά τη Μεταπολίτευση, αλλά και η «εθνική τραγωδία» του Κυπριακού ήταν οι κυριότεροι παράγοντες νομιμοποίησης του αντιαμερικανισμού.

Σχηματικά, θα λέγαμε ότι στη μεταπολιτευτική περίοδο η σχέση της Δεξιάς με τον αντιαμερικανισμό είναι μια σχέση αμήχανης συμπίεσης. Η έκταση και ο τρόπος έκφρασης αυτής της συμπίεσης επηρεάζεται καθοριστικά από τις εσωκομματικές εξελίξεις,¹⁹ την εγχώρια κομματική αντιπαράθεση αλλά και τη συγκυρία. Η αμηχανία που χαρακτηρίζει τις όποιες εκφράσεις αντιαμερικανισμού από τη μεταπολιτευτική Δεξιά έγκειται, μεταξύ άλλων, στο ότι το στοιχείο του αντικομμουνισμού και του αντισοβιετισμού²⁰ εξακολουθεί να υπάρχει,²¹ έστω και αν ο μεταπολιτευτικός αντικομμουνισμός επιλέγει πνιότερους και πιο έμμεσους τρόπους έκφρασης.²² Επιπλέον, η ελληνική Δεξιά στη φάση αυτή δεν διαθέτει μια συγκροτημένη, δομική θα μπορούσαμε να πούμε, ερμηνεία βάσει της οποίας να αιτιολογείται η εχθρότητα προς τις ΗΠΑ, κατ' αναλογία προς το αντιμπεριαλιστικό επιχείρημα που έχει ενσωματωθεί στην κουλτούρα της Αριστεράς και της Κεντροαριστεράς. Ως προς αυτούς τους δύο παράγοντες, η κατάρρευση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου επιδρούν καθοριστικά.

γ. Μεταψυχροπολεμική περίοδος

Στην τρέχουσα περίοδο που εγκαινιάζεται με την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, ο δεξιός χώρος, τόσο ως Κεντροδεξιά, στην περίπτωση της Ν.Δ., όσο και ως Ακροδεξιά, στην περίπτωση του ΛΑΟΣ, έχει αφομοιώσει τον αντιαμερικανισμό στον πολιτικό του λόγο, όπως θα καταδειχθεί και από την ανάλυση που ακολουθεί. Ακόμη περισσότερο, θα λέγαμε ότι έχουμε να κάνουμε με έναν νέο αντιαμερικανισμό και μια νέα Δεξιά. Ο δεξιός Τύπος αντιδιαστέλλει

19. Σχετικά με μια αποτίμηση των εσωκομματικών μεταβολών στη φυσιογνωμία και το ιδεολογικό στίγμα της Ν.Δ., βλ. Γ. Λούλης, *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα. Κερδισμένοι και χαμένοι*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Αθήνα 2001.

20. Ενδεικτική η αρθρογραφία του δεξιού Τύπου την περίοδο της κατάρριψης του νοτιοκορεατικού τζάμπο το 1983· βλ. *Απογευματινή*, 2/9/1983 και 3/9/1983.

21. «Η "ΝΔ" αντιτίθεται προς όλες τις μορφές ολοκληρωτισμού. Αντιτίθεται στον κομμουνισμό, γιατί σαν σύστημα αρνείται την ιερότητα της προσωπικότητας του ανθρώπου, αφού αρνείται τις πολιτικές και κοινωνικές ελευθερίες του», *Οι 6 ιδεολογικές αρχές της ΝΔ*, Προσυνέδριο Χαλκιδικής, 2/4/1977.

22. Σχετικά με τον «αμυντικό» και «εσωστρεφή» χαρακτήρα της μεταπολιτευτικής εθνικοφροσύνης, βλ. Ευ. Παπαβλασόπουλος, «Η ανασυγκρότηση του ελληνικού συντηρητισμού: Η οργάνωση της Νέας Δημοκρατίας 1974-1993», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ό.π.

αυτόν τον αντιαμερικανισμό νέου τύπου προς τον ψυχροπολεμικό αντιαμερικανισμό, τον οποίο θεωρεί εν πολλοίς δημιουργήμα ιδεολογικών προκαταλήψεων και της σοβιετικής προπαγάνδας. Ο νέος αντιαμερικανισμός προβάλλεται ως ποιοτικά ανώτερος σε σχέση με την ψυχροπολεμική εκδοχή του, επειδή είναι απαλλαγμένος από τον φιλοσοβιετισμό και, κατά συνέπεια, δεν είναι σχετικό μέγεθος αλλά απόλυτο.²³ Ο αντιαμερικανισμός της Δεξιάς στην περίοδο αυτή έχει μία πολιτική και μία πολιτισμική συνιστώσα, καθώς άλλοτε επικεντρώνεται σε πτυχές της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ, ενώ άλλοτε εκφράζει συνολικότερη κριτική προς το αμερικανικό κοινωνικοπολιτικό και πολιτισμικό μοντέλο, προς ό,τι αντιπροσωπεύει ο λεγόμενος «αμερικανισμός». Παράλληλα, όμως, εκφράζεται και μια αμηχανία στον δεξιό χώρο για τον διαπαραταξιακό χαρακτήρα του σύγχρονου αντιαμερικανικού φαινομένου και για το γεγονός ότι ο τελευταίος αποτελεί τον συνδυαστικό κρίκο σε ένα «ενιαίο μέτωπο» που εκτείνεται από τη Δεξιά μέχρι την Αριστερά.²⁴

Αν, όπως υποστηρίζεται, ο πολιτικός λόγος της Αριστεράς, στη μεταψυχροπολεμική εποχή, χαρακτηρίζεται από τη μετατόπιση από ένα διεθνιστικό σε ένα εθνοκεντρικό πλαίσιο αναφοράς,²⁵ από την άλλη πλευρά, ο πολιτικός λόγος της Δεξιάς, χαρακτηρίζεται από την αντίστροφη τάση, που συνεπάγεται τον εμπλουτισμό της εθνοκεντρικής οπτικής από μια διεθνιστική ρητορεία. Η εξέλιξη αυτή μπορεί να κατανοηθεί πληρέστερα αφού ληφθεί υπόψη και η διαμόρφωση της φυσιογνωμίας των κομμάτων του δεξιού χώρου στην παρούσα συγκυρία.

Από την πλευρά της Νέας Δημοκρατίας καταβάλλεται συστηματική προσπάθεια αποστασιοποίησης από το αντικομμουνιστικό και αυταρχικό παρελθόν²⁶

23. *Καθημερινή*, 30/3/2003.

24. «Ενιαίο Μέτωπο», *Καθημερινή*, 22/4/1999.

25. Αν. Στεργίου, «Ο λαϊκισμός στα εθνικά θέματα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, άνοιξη 2004, σ. 117.

26. Ενδεικτικά, βλ. ομιλία Κ. Καραμανλή σε εκδήλωση προς τιμήν του Λ. Κύρκου, 17/4/2008: «Στο πρόσωπο του Λεωνίδα Κύρκου τιμούμε τους πολλούς επώνυμους –αλλά και τους πολλούς περισσότερους ανώνυμους– Έλληνες, που με θυσίες, με κόστος μεγάλο για τους ίδιους και τις οικογένειές τους, αγωνίστηκαν για αξίες και ιδανικά. Για ελευθερία, για δημοκρατία, για αξιοπρέπεια. Τις Ελληνίδες και τους Έλληνες απ' όλους τους πολιτικούς χώρους που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εθνική συμφιλίωση και την παγίωση της Δημοκρατίας». Επίσης, ομιλία Κ. Καραμανλή στα εγκαίνια του Μουσείου Δημοκρατίας στον Άγιο Ευστάτιο, 30/11/2007 –πηγή: www.nd.gr. Και Αν. Πανταζόπουλος, «Ο λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις εκλογές», στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *VPRC: η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 162.

και άμβλυνσης των δεξιών χαρακτηριστικών του κόμματος με την υιοθέτηση, συχνά, μιας αριστερόστροφης ρητορικής. Οι αλλαγές στη φυσιογνωμία της Ν.Δ. συνδέονται και με την προβληματική περί της ανάγκης διεκδίκησης των κεντρικών ψηφοφόρων²⁷ ή, αλλιώς, με την προβληματική του περίφημου «μεσαίου χώρου».²⁸ Ο Α. Πανταζόπουλος, με αφορμή τις εκλογές του 2004, υποστηρίζει ότι έχει συντελεστεί μια διαδικασία μεταμόρφωσης που επέτρεψε στο κόμμα της συντηρητικής παράταξης να εμφανίζεται ως το νέο ΠΑΣΟΚ, στην παραδοσιακή εκδοχή του, διεκδικώντας μια «νέα κοινωνική νομιμοποίηση».²⁹

Παράλληλα, κάνει την εμφάνισή του, ο ΛΑΟΣ, ένα κόμμα με έντονη λαϊκιστική φυσιογνωμία,³⁰ το οποίο τοποθετείται στα δεξιά της Ν.Δ. και αποκτά κοινοβουλευτική εκπροσώπηση στις εκλογές του 2007.³¹ Ο ΛΑΟΣ επιστρατεύει έναν πολιτικό λόγο που συνδυάζει τον εθνικισμό και τον σοβινισμό με αντιαμερικανικά και αντιευρωπαϊκά προτάγματα,³² ενώ συχνά διατυπώνει αριστερών αποχρώσεων αιτήματα κοινωνικής προστασίας. Η ευρωπαϊκή εμπειρία μάς δείχνει, εξάλλου, ότι δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις ακροδεξιών κομμάτων που προωθούν αιτήματα κρατικού προστατευτισμού εις βάρος των νεοφιλελεύθερων προταγμάτων, τάση που σχετίζεται, μεταξύ άλλ-

27. Ευ. Μεϊμαράκης, «Το πολιτικό κέντρο ως παράγοντας κοινωνικής και πολιτικής μετεξέλιξης», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 2004, σ. 5-9.

28. Χ. Παυλίδης, «Η ώρα της ανασύνταξης», *Επίκεντρα*, τχ. 4, σ. 9-10· Χ. Χατζηγεμνοπούλου, «Ο μεσαίος χώρος», *Επίκεντρα*, τχ. 5, σ. 17-18· Χ. Παυλίδης, «Οι ψηφοφόροι και η Νέα Δημοκρατία», *Επίκεντρα*, τχ. 6, σ. 16-17 και Κ. Αρβανιτόπουλος, «Το σύγχρονο πολιτικό κέντρο», *Μετεξέλιξη*, τχ. 25, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 16.

29. Αν. Πανταζόπουλος, «Ο λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις εκλογές», *ό.π.*, σ. 146-152.

30. Για την περίπτωση κομμάτων της άκρας Δεξιάς, όπως το ΛΑΟΣ, έχει προταθεί ο όρος «ριζοσπαστικός δεξιός λαϊκισμός»: βλ. Β. Γεωργιάδου, «Το Πολιτικό Κράμα της Ακροδεξιάς», στο Ρ. Hainsworth, *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία, πολιτικά κόμματα*, εισ.-επιμ.: Β. Γεωργιάδου, μτφρ.: Θ. Αθανασίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004, σ. 18.

31. Σχετικά με τη σύνθεση της εκλογικής βάσης του ΛΑΟΣ, βλ. Γ. Κουκουράκης, «Ο Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός (ΛΑΟΣ) και ο χώρος της άκρας Δεξιάς στο ελληνικό πολιτικό σύστημα», στο Χ. Βερναρδάκης (επιμ.), *VPRC: η κοινή γνώμη στην Ελλάδα 2004. Εκλογές, κόμματα, ομάδες συμφερόντων, χώρος και κοινωνία*, *ό.π.*, σ. 128-140, και Β. Γεωργιάδου, «Η εκλογική κοινωνιολογία της ακροδεξιάς ψήφου», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, 2004, σ. 173-212. Σχετικά με το ιδεολογικο-πολιτικό προφίλ του ΛΑΟΣ και την ταυτότητα των ψηφοφόρων του, βλ. Β. Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την άκρα Δεξιά. Η εκλογική επιλογή του ΛΑΟΣ», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 19, 2008, σ. 243-255.

32. Β. Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την άκρα Δεξιά. Η εκλογική επιλογή του ΛΑΟΣ», *ό.π.*, σ. 247-249.

λων, και με τον «λαϊκό χαρακτήρα» της κοινωνικής τους βάσης.³³

Εδώ είναι χρήσιμο να αναφερθούμε σε ένα «γενετικό χαρακτηριστικό» των κομμάτων της σύγχρονης Άκρας Δεξιάς, έτσι όπως συγκροτούνται από τη δεκαετία του 1990 και μετά, το οποίο συνδέεται άμεσα τα παραπάνω. Πρόκειται για την ικανότητα και την τάση των κομμάτων αυτών να συναρθρώνουν, σε ιδεολογικό, πολιτικό και προγραμματικό επίπεδο, ετερόκλητα ή και αντιθετικά μεταξύ τους στοιχεία³⁴ πραγματώνοντας αυτό που ο P. Hainsworth αποκαλεί «πολύπλοκη αλχημεία».³⁵ Ωστόσο, όπως υποστηρίζει η Β. Γεωργιάδου, στην περίπτωση του ΛΑΟΣ, η μίξη αντιφατικών ιδεολογικών στοιχείων έχει περισσότερο τον χαρακτήρα του πολιτικού καιροσκοπισμού παρά μιας γνήσιας ιδεολογικοπολιτικής αμφισβησίας.³⁶

Με τα δεδομένα αυτά στη φυσιογνωμία της ελληνικής Κεντροδεξιάς και Ακροδεξιάς, μπορούμε να προχωρήσουμε στην παρουσίαση των βασικών εννοιών και ρηματικών τρόπων που υποστηρίζουν τον αντιαμερικανικό τους λόγο, στο πλαίσιο του μεταδιπολισμού.

3. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

α. Το τέλος του διπολισμού και το αίτημα μιας νέας ισορροπίας

Το 1989 καταγράφεται, στο πλαίσιο του δεξιού χώρου, ως αξιακή, ιδεολογική και πολιτική νίκη της Δύσης. Η νίκη αυτή αποδίδεται κατά κύριο λόγο στις ΗΠΑ οδηγώντας στη σκιαγράφηση της εικόνας μιας θριαμβεύουσας Αμερικής. Ωστόσο, η εικόνα αυτή αποδεικνύεται εύθραυστη και εφήμερη. Ήδη, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η αποτίμηση της μεταψυχροπολεμικής πραγματικότητας είναι αρνητική. Λίγα μόλις χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, διαπιστώνεται ότι ο μεταδιπολικός κόσμος χαρακτηρίζεται από έλλειμμα ορθολογισμού, νομιμότητας και, κυρίως, ισορροπίας.³⁷

Η τάση αυτή καταγράφεται και σε άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, όπως

33. Γ. Παπαδόπουλος, «Ο συντηρητικός εθνολαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη. Ένα αντιφατικό φαινόμενο», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, άνοιξη 2004, σ. 11-12.

34. Β. Γεωργιάδου, «Το Πολιτικό Κράμα της Ακροδεξιάς», *ό.π.*, σ. 9.

35. P. Hainsworth, *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία, πολιτικά, κόμματα*, *ό.π.*, σ. 47.

36. Β. Γεωργιάδου, «Ψηφίζοντας την άκρα Δεξιά. Η εκλογική επιλογή του ΛΑΟΣ», *ό.π.*, σ. 255.

37. «Ένας "διάλογος" χωρίς κανόνες», *Καθημερινή*, 1/2/2003· *Καθημερινή*, 18/3/2003.

η Γαλλία και η Γερμανία.³⁸ Με αφορμή την αντιαμερικανική στάση της γερμανικής κοινής γνώμης κατά τον πρώτο πόλεμο του Κόλπου (1991), ο Dan Diner παρατηρεί πως αυτή πρέπει να εξετάζεται στο πλαίσιο της «δραματικής μετάβασης από την τάξη του Ψυχρού Πολέμου σε έναν νέο, άγνωστο κόσμο...».³⁹ Συμπληρωματικά, αξίζει να αναφερθεί η αρνητική αξιολόγηση από την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη του ρόλου των ΗΠΑ στη διεθνή σκηνή σε μια σειρά ζητημάτων (π.χ. παγκόσμια ειρήνη, καταπολέμηση διεθνούς τρομοκρατίας, παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη), όπως καταγράφεται από τις έρευνες του Ευρωβαρόμετρου, καθώς και η σαφής βούληση των Ευρωπαίων για μια ισχυρότερη και περισσότερο ισότιμη παρουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στο διεθνές σύστημα.⁴⁰

38. Η αντίδραση απέναντι στον διαμορφούμενο μεταψυχροπολεμικό μονοπολιομό αναφέρεται σε διαφορετικά γεγονότα, ανάλογα με τη χώρα. Για παράδειγμα, στη Γερμανία, ο πρώτος πόλεμος του Κόλπου (1991) πυροδότησε την απουσία για την ανεξέλεγκτη αμερικανική ισχύ, ενώ έφερε στο προσκήνιο μια ανάγνωση της γερμανικής ιστορίας ως μια ιστορία θυματοποίησης από τη Δύση, που προωθεί την ταύτιση με τα τρέχοντα «θύματα» του αμερικανικού ιμπεριαλισμού· R.A. Bergman, *Anti-Americanism in Europe: A Cultural Problem*, ό.π., σ. 31-32. Ανάλογες τάσεις παρατηρούνται και στη Γαλλία, λίγα χρόνια μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ενώ η γαλλική κοινή γνώμη επιδοκίμαζε σε μεγάλο βαθμό τους αμερικανικούς χειρισμούς στην κρίση του Κοσόβου (1999) και τη νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία, παράλληλα, ο γαλλικός αντιαμερικανισμός βρισκόταν σε ανοδική τροχιά, ενώ τόσο η Δεξιά όσο και η Αριστερά αποδοκίμαζαν τον μονομερή τρόπο δράσης των ΗΠΑ στη διεθνή σκηνή. Ενδεικτικό είναι το ακόλουθο σχόλιο του περιοδικού *L'Evenement du Jeudi*, 1-6/4/1999: «Ο Κλίντον σκοπεύει να υπενθυμίσει στην Ευρώπη, που από οικονομική άποψη είναι γίγαντας αλλά από στρατιωτική νάνος, ότι η Αμερική παραμένει η μόνη (παγκόσμια) στρατιωτική δύναμη. Μια επίδειξη δύναμης που θα έπρεπε να προβληματίσει το Παρίσι, τη Ρώμη και τη Βόννη. Από δω και στο εξής, η Αμερική θα επεμβαίνει στην καρδιά της Ευρώπης με την ίδια άνεση που χαρακτήριζε τις εκστρατείες της στη Γρενάδα και τον Παναμά»· παρατίθεται στο R.J. Golsan, «From French Anti-Americanism and Americanization to the "American Enemy"», στο Al. Stephan (επιμ.), *The Americanization of Europe. Culture, Diplomacy, and Anti-Americanism after 1945*, ό.π., σ. 62. Βλ., επίσης, Ph. Roger, *L'ennemi américain*, ό.π., σ. 10, και P. Isernia, «Anti-Americanism in Europe during the Cold War», στο P.J. Katzenstein - R.O. Keohane (επιμ.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., σ. 90.

39. D. Diner, «Preface», στο D. Diner, *America in the Eyes of the Germans. An Essay on Anti-Americanism*, Markus Wiener Publishers, Princeton 1996, σ. ix.

40. Γ. Κωνσταντινίδης, «Το αίτημα της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για μια ισοβαρή σχέση με τις ΗΠΑ», στο, του ίδιου (επιμ.), *Η Ευρωπαϊκή Ένωση στο Διεθνές Σύστημα*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 7-19. Βλ., επίσης, Ζ. Λιαλιούτη, «Διαστάσεις του ελληνικού αντιαμερικανισμού, 1985-2004. Ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά του φαινομένου», ό.π., σ. 134-137. Ενδεικτικά, βλ. Ευρωβαρόμετρο 58, φθινόπωρο 2002· Ευρωβαρόμετρο 60, φθινόπωρο 2003· Ευρωβαρόμετρο 63, φθινόπωρο 2004.

Το αίτημα ισορροπίας, έστω και ισορροπίας του τρόμου, παραπέμπει ευθέως στις μνήμες του Ψυχρού Πολέμου, οι οποίες αξιολογούνται πλέον θετικά, σε επανειλημμένες περιπτώσεις.⁴¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι συνεπή έντυπα του δεξιού χώρου εκφράζουν τη νοσταλγία τους για την ψυχροπολεμική ισορροπία σε αντίθεση προς τη μεταψυχροπολεμική ανασφάλεια:

«Όταν τα σοβιετικά στρατεύματα στρατοπέδευαν στο Βερολίνο, μπορεί η μισή Ευρώπη να γνώρισε την καταπίεση, διαφύλαξαν όμως την ειρήνη. Τώρα η “μοναχική υπερδύναμη” οδηγεί τους λαούς στον πόλεμο και την αλληλοσφαγή».⁴²

Εκφράζεται, λοιπόν, μια αγωνιώδης αναζήτηση ενός δεύτερου πόλου που θα λειτουργεί εξισορροπτικά για την ισχύ των ΗΠΑ. Η έλλειψη μέτρου, που εντοπίζεται κυρίως στην πρωτοφανή συγκέντρωση ισχύος από πλευράς ΗΠΑ σε περισσότερους του ενός τομείς –στρατιωτικό, πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό–, αναγνωρίζεται ως η βασική πηγή αβεβαιότητας. Για να αποκατασταθεί ένα αίσθημα ασφάλειας θα πρέπει να εξισορροπηθεί η ασυμμετρία ισχύος.⁴³ Αυτή η αντίληψη δεν εμφανίζεται για πρώτη φορά στη μεταψυχροπολεμική εποχή, αλλά είχε ανιχνευθεί σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, σύμφωνα με τις έρευνες κοινής γνώμης. Σε μια σειρά δημοσκοπήσεων που διενεργήθηκαν από τη δεκαετία του 1960 και μέχρι τη δεκαετία του 1980, οι ερωτώμενοι στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εξέφραζαν την επιθυμία η ισχύς των ΗΠΑ να είναι ίση με εκείνη της ΕΣΣΔ και όχι υπέρτερη.⁴⁴

41. *Καθημερινή*, 23/3/2003.

42. «Ενιαίο Μέτωπο», *Καθημερινή*, 22/4/1999. Ανάλογη τοποθέτηση και στην Α1, 13/4/2008: «Και έτσι, ο θρίαμβος του 1991 ανέτρεψε τη διεθνή ισορροπία (“τρόμου-ξετρόμου”, ήταν τελικά ισορροπία...) και οδήγησε την άρρονα Δύση –υποχείριο των ΗΠΑ– στην αρχή της ήττας της...».

43. *Καθημερινή*, 30/3/2003.

44. B. Russett - D.R. DeLuca, «Theater Nuclear Forces: Public Opinion in Western Europe», *Political Science Quarterly*, τόμ. 98, τχ. 2, καλοκαίρι 1983, σ. 191-192. Η σχετική ερώτηση που αφορούσε σε κάθε χώρα ένα δείγμα από τις ελίτ και ένα δείγμα από την κοινή γνώμη είχε ως εξής: «Ανεξάρτητα από τι πραγματικά πιστεύετε ότι θα συμβεί, εσείς προσωπικά ποιος θα επιθυμούσατε να είναι πιο ισχυρός σε δέκα χρόνια από τώρα, οι ΗΠΑ, ή η ΕΣΣΔ, ή θα προτιμούσατε να είναι ισοδύναμοι;». Ενδεικτικά, στην έρευνα του 1974, τα ποσοστά της προτίμησης της ισοδυναμίας ήταν, όσον αφορά τις ελίτ, τα ακόλουθα: Βρετανία, 61%, Γαλλία, 62%, Γερμανία, 61%, Ιταλία, 60%. Τα αντίστοιχα ποσοστά για την κοινή γνώμη ήταν 47%, 62%, 51% και 54%. Εξάλλου, ο P. Isernia, υποστηρίζει ότι στην ύστερη φάση του Ψυχρού Πολέμου, ο αντιαμερικανισμός στη Δυτική Ευρώπη δεν είναι η άλλη όψη του φιλοσοβιετι-

Ενδεικτική της αρνητικής αξιολόγησης του διεθνούς ρόλου των ΗΠΑ, μετά την πτώση του Τείχους, είναι η χρήση του όρου «*χαμένη δεκαετία*» που αναφέρεται στην αποτυχία των ΗΠΑ να εξασφαλίσουν την οικονομική και κοινωνική ευημερία του πλανήτη και να αποδώσουν δικαιοσύνη στα καταπιεζόμενα έθνη. Συνοπτικά, υποστηρίζεται ότι η κατάρρευση του αντίπαλου δέους αντί να χροσιμεύσει ως αφετηρία για την προώθηση των «*παραδοσιακών αξιών*» της Δύσης, έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης προκειμένου η Δύση «να απαλλαγεί από κάθε ηθικό φραγμό». ⁴⁵ Επίσης, η απογοήτευση από την αδυναμία της Ευρωπαϊκής Ένωσης να αποτελέσει ανάχωμα απέναντι στην αμερικανική ηγεμονία αλλά και απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, η οποία προβάλλει ως μια ζοφερή όσο και ασαφής απειλή, εκφράζεται από παραδοσιακά στελέχη του δεξιού χώρου. ⁴⁶

Παράλληλα, διατυπώνεται συστηματικά ανησυχία για τον τρόπο με τον οποίο οι ΗΠΑ διαχειρίζονται την ισχύ τους και για τη διάθεση που επιδεικνύουν να αντικαταστήσουν παραδοσιακές συμμαχικές σχέσεις με σχέσεις υποτέλειας. ⁴⁷ Η αίσθηση της αστάθειας τροφοδοτείται από αυτό που προσλαμβάνεται ως αμερικανική διάθεση για αλλαγές, για ανατροπή των δεδομένων, με κατάληξη «έναν καινούργιο κόσμο, με νέες συμμαχίες και νέες διαιρέσεις». ⁴⁸ Ο νέος κόσμος, που επιδιώκουν να δημιουργήσουν οι Αμερικανοί, είναι ένας κόσμος όπου παραδοσιακές αξίες και κανόνες ανατρέπονται και όπου οι ΗΠΑ επιφυλάσσουν για τον εαυτό τους τον διπλό –και ασυμβίβαστο– ρόλο του δικαστή και του χωροφύλακα. ⁴⁹ Η αβεβαιότητα για τη μορφή αυτού του νέου κόσμου είναι η κυρίαρχη αίσθηση στη μεταψυχροπολεμική εποχή: «Παλαιοί σύμμαχοι αισθάνονται, αίφνης, αποξενωμένοι μεταξύ τους

ομού και το αντίστροφο, αλλά τόσο ο αντιοβιητισμός όσο και ο αντιαμερικανισμός εξελίσσονται παράλληλα και εκφράζουν από κοινού την ανησυχία της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης για την ισχύ των δύο υπερδυνάμεων» P. Isernia, «Anti-Americanism in Europe during the Cold War», *ό.π.*, σ. 90.

45. «Χαμένη δεκαετία», *Ελεύθερος Τύπος*, 16/9/2001.

46. Τ. Λαμπριάς, *Η Ευρώπη φάντασμα στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και του αμερικανικού ηγεμονισμού*, Ποταμός, Αθήνα 2000. Ανάλογες αντιλήψεις απηχεί και η βιβλιοκριτική για το έργο αυτό που φιλοξενείται στη *Φιλελεύθερη Έμφραση*, τχ. 5, καλοκαίρι 2000, σ. 114: «Η πολιτική ενοποίηση [...] είναι ίσως η μόνη διαφυγή από τον αποηνιχτικό κλοιό της παγκοσμιοποίησης και του ηγεμονισμού των ΗΠΑ [...]».

47. «Από την ανατροπή Σαντάμ στην PAX AMERICANA», *Καθημερινή*, 9/2/2003. «Στρατηγική προτεκτοράτων», *Ελεύθερος Τύπος*, 17/3/2003.

48. *Καθημερινή*, 23/2/2003, 2/3/2003.

49. *Καθημερινή*, 18/3/2003.

και εγγύτεροι προς μέχρι πρότινος πολεμίους τους. Πλανητικές βεβαιότητες ανατρέπονται». ⁵⁰

Τόσο η νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία (1999) όσο και η αμερικανική εισβολή στο Ιράκ (2003) θεωρήθηκαν εκδηλώσεις που επιβεβαιώνουν την επικινδυνότητα του μονοπολικού κόσμου. Και αν, στην πρώτη περίπτωση, η γεωγραφική εγγύτητα της Ελλάδας με την πληγείσα περιοχή καθιστά περισσότερο προφανή την ταύτιση με τα θύματα της επίθεσης, στην περίπτωση του Ιράκ παρατηρούμε την ενσωμάτωση στοιχείων διεθνιστικής αλληλεγγύης στην επιχειρηματολογία του δεξιού χώρου.

Το τελεσίγραφο του προέδρου Μπους προς τον Σαντάμ Χουσεΐν εκλαμβάνεται ως τελεσίγραφο απέναντι στη διεθνή τάξη συνολικά, όπως αυτή συγκροτήθηκε μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και ειδικότερα απέναντι στις αρχές και τα συμφέροντα της Ευρώπης. ⁵¹ Χαρακτηριστική η ακόλουθη αναφορά του *Ελεύθερου Τύπου*: «Η εποχή του καουμπόη καίσαρα άρχισε. Παγκόσμιος νόμος, ο νόμος της άγριας Δύσης... Κι αλίμονο αν αυτή είναι η εποχή που τελικά θα αντικαταστήσει την εποχή του Ψυχρού Πολέμου». ⁵² Η δημοφιλής και εκλαϊκευμένη μεταφορά της παρακμάζουσας και αλαζονικής Ρώμης ⁵³ θεωρείται κατάλληλη για να περιγράψει τον ρόλο των ΗΠΑ στον μονοπολικό κόσμο. ⁵⁴

Στις αναλύσεις του δεξιού Τύπου, ο μεταδιπολικός κόσμος προσλαμβάνεται ως ενιαίος, επειδή προσλαμβάνεται ως οικουμενική και η απειλή που ενσαρκώνουν οι ΗΠΑ. Η έννοια, λοιπόν, της κοινής απειλής στοιχειοθετεί την ενότητα του μεταψυχροπολεμικού κόσμου. Ιδωμένη υπ' αυτό το πρίσμα, η παγκοσμιοποίηση είναι παγκοσμιοποίηση του φόβου. Το ακόλουθο απόσπασμα, που αναφέρεται στις παγκόσμιες αντιδράσεις στον πόλεμο του Ιράκ είναι χαρακτηριστικό:

«Ένας ολόκληρος κόσμος από την Ινδονησία μέχρι το Μεξικό... και από την Αργεντινή μέχρι την Αυστραλία και τη Νότια Κορέα βρίσκεται καθημε-

50. «Ο νέος κόσμος», *Καθημερινή*, 9/3/2003· *Καθημερινή*, 16/3/2003· «Η Ελλάδα στον νέο κόσμο», *Καθημερινή*, 29/3/2003.

51. *Καθημερινή*, 18/3/2003· *Ελεύθερος Τύπος*, 26/3/2003.

52. *Ελεύθερος Τύπος*, 19/3/2003.

53. Σχετικά με τη χρήση του παραδείγματος της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως μεταφοράς από τους θιασώτες του αντιαμερικανισμού, βλ. Εμ. Τοντ, *Μετά την αυτοκρατορία. Δοκίμιο για την απουσία του αμερικάνικου συστήματος*, μτφρ. Ν. Βουλέλης, Κριτική, Αθήνα 2003, σ. 89-91.

54. *Καθημερινή*, 1/2/2003· *Μετεξέλιξη*, τχ. 19, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σ. 8-9.

ρινά στους δρόμους διαδηλώνοντας... Για την αλαζονεία της μοναδικής υπερδύναμης, που νομίζει ότι πλέον έχει το ελεύθερο να επιβάλλει την άποψή της... Όμως, περισσότερο κι από αυτό, οι διαδηλωτές κατεβαίνουν στους δρόμους για να εκφράσουν την πηγαία ανησυχία τους... Όχι μόνον για τον πόλεμο... αλλά γενικότερα για τη ζωή τους... Που σήμερα, περισσότερο από ποτέ, φαντάζει αβέβαιη... Το μέλλον είναι ρευστό... Ουδείς μπορεί να προβλέψει τις εξελίξεις... Και κανείς δεν αισθάνεται ασφαλής...».⁵⁵

Η επίμονη αναζήτηση ενός δεύτερου πόλου ισχύος αποτυπώθηκε στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάστηκε η κρίση στον Καύκασο και η σύγκρουση Ρωσίας-Γεωργίας. Πίσω από τις σχετικές αφηγήσεις, λανθάνει η ικανοποίηση για τη ρωσική επίδειξη ισχύος και για την έλλειψη αποφασιστικότητας εκ μέρους των ΗΠΑ.⁵⁶ Και παρότι ο δυτικός προσανατολισμός της χώρας δεν αμφισβητείται, υποδεικνύεται ότι ο προσεταιρισμός της Ρωσίας είναι αναγκαίος για τα εθνικά συμφέροντα.⁵⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται από την *Καθημερινή* σχετικά με την επιλογή στρατοπέδου ανάμεσα σε Ρωσία και ΗΠΑ:

«Σε άλλες εποχές η επιλογή θα ήταν αυτονόητη. Όμως, στη δεκαετία των αγώνων η συγκυρία είναι πιο πολύπλοκη... Οι Αμερικανοί μπορούν να ασκήσουν την επιρροή τους προς τα Σκόπια, για να λυθεί άμεσα το ζήτημα του ονόματος, και να εργασθούν για μια πιο ισορροπημένη λύση στην Κύπρο. Αν δεν το κάνουν, η Αθήνα δεν μπορεί να αγνοήσει την οικονομική, και όχι μόνο, συνεργασία με τη Μόσχα. Η ελληνική εξωτερική πολιτική βρίσκεται μπροστά σε μεγάλα διλήμματα και επιλογές με οφέλη και συνέπειες για τη χώρα, που ξεπερνούν κόμματα και ιδεολογίες».⁵⁸

Η τάση αυτή αποτυπώνεται εντονότερα στον λόγο του ΛΑΟΣ ο οποίος, στη σύγκρουση Ρωσίας-Γεωργίας, τοποθετείται υπέρ των Ρώσων, ενώ αποδίδει τις ενέργειες της γεωργιανής κυβέρνησης σε αμερικανική υποκίνηση.⁵⁹ Παράλληλα, θέτει με δημαγωγικό τρόπο το ζήτημα του διεθνούς προσανα-

55. *Καθημερινή*, 30/3/2003.

56. *Καθημερινή*, 17/8/2008.

57. «Ρώσικος άσος στο πόκερ με τις ΗΠΑ», *Ελεύθερος Τύπος*, 2/3/2008· *Ελεύθερος Τύπος*, 3/3/2008· «Η Οσsetία και η Ελλάδα», *Καθημερινή*, 17/8/2008.

58. *Καθημερινή*, 24/8/2008.

59. Ομιλία Γ. Καρτζαφέρη στη συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας και Εξωτερικών Υποθέσεων με θέμα την ενημέρωση των μελών της επιτροπής από την υπουργό Εξωτερικών, Ντ. Μπακογιάννη, για τις εξελίξεις στη Γεωργία, 28/8/2008. Και *Α1*, 17/8/2008, 24/8/2008.

τολισμού της χώρας, υποστηρίζοντας άλλοτε υπαινικτικά και άλλοτε ξεκάθαρα ότι η Ελλάδα θα πρέπει να στραφεί προς τη Ρωσία, σε αναζήτηση ισχυρού και αξιόπιστου συμμάχου, και να απαγκιστρωθεί οριστικά από την αμερικανική επιρροή, ακόμη και με αποχώρηση από το ΝΑΤΟ.⁶⁰ Εξάλλου, αναφέρεται στο ότι η ένταξη στην Ατλαντική Συμμαχία υπήρξε μια αναγκαιότητα του Ψυχρού Πολέμου η οποία στερείται νοήματος μετά το 1990 καθώς και στην εχθρική στάση των Αμερικανών προς τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα.⁶¹ Οι πολιτικοί που δεν συμμερίζονται την επιλογή αυτή χαρακτηρίζονται προδότες και υποχείρια των Αμερικανών. Η φιλορωσική ρητορεία του ΛΑΟΣ αποτυπώνεται εύγλωττα στην υπόθεση της κατασκευής του ρωσικού αγωγού φυσικού αερίου:

«Αυτός ο αγωγός είναι το οξυγόνο για την πατρίδα... η ενέργεια είναι κοντά μας, όπως είναι και η προστασία κοντά μας... είναι ένας αγωγός συμμάχιας, συν-λειτουργίας και συν-αντίληψης με τη μεγάλη Ρωσία».⁶²

Η αναγκαιότητα της συμμαχίας με τη Ρωσία προπαγανδίζεται, όπως και πλήθος άλλων θέσεων του ΛΑΟΣ, με βάση μια επιλεκτική, αν όχι διαστρεβλωμένη, και συχνά ανορθολογική επίκληση της ιστορικής εμπειρίας.

Ένα ακόμη σημείο που αναδεικνύει την ασυνέχεια στην πρόσληψη του ρόλου των ΗΠΑ και της ιδεολογίας του ατλαντισμού από την ελληνική Δεξιά, μετά την πώση του Τείχους, είναι η απαξίωση που καταγράφεται όσον αφορά το ΝΑΤΟ.⁶³ Η τάση αυτή εκδηλώθηκε έντονα την περίοδο της νατοϊκής επέμβασης στη Γιουγκοσλαβία, η οποία συνέπεσε με τον εορτασμό των 50 χρόνων από την ίδρυση της Ατλαντικής Συμμαχίας και τη διαμόρφωση

60. Ομιλία Γ. Καρατζαφέρη σε εκδήλωση για τα 8 χρόνια λειτουργίας του κόμματος και έναν χρόνο κοινοβουλευτικής δράσης, 15/9/2008. «Το εκκρεμές της Ιστορίας πηγαίνει ανατολικά», Α1, 26/1/2008.

61. Ομιλία Γ. Καρατζαφέρη στη συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Εθνικής Άμυνας και Εξωτερικών Υποθέσεων με θέμα την ενημέρωση των μελών της επιτροπής από την υπουργό Εξωτερικών, Ντ. Μπακογιάννη, για τις εξελίξεις στη Γεωργία, 28/8/2008.

62. Ομιλία Γ. Καρατζαφέρη, στη Διαρκή Επιτροπή Παραγωγής και Εμπορίου με θέμα την «Κύρωση της Συμφωνίας της Ελληνικής Δημοκρατίας και της Κυβέρνησης της Ρωσικής Ομοσπονδίας για τη συνεργασία κατά την κατασκευή και εκμετάλλευση αγωγού φυσικού αερίου στο έδαφος της Ελληνικής Δημοκρατίας», 28/8/2008.

63. «Ελεγείο στην Ατλαντική Συμμαχία», *Καθημερινή*, 28/3/1999· *Καθημερινή*, 30/3/1999· «Έτσι μας πουλούσατε προστασία;», *Ελεύθερος Τύπος*, 2/5/1999. Την πεποίθηση ότι η Ατλαντική Συμμαχία δεν έχει λόγο ύπαρξης στη μεταψυχροπολεμική εποχή ούτε διασφαλίζει τα συμφέροντα της Ελλάδας εκφράζει και ο κομματικός Τύπος του ΛΑΟΣ: Α1, 13/4/2008.

του νέου δόγματος λειτουργίας της. Ο δεξιός Τύπος σπλιτίευσε «τη μετατροπή του ΝΑΤΟ από αμυντική συμμαχία σε παγκόσμια ιδιωτική αστυνομία των μεγάλων και σκοτεινών συμφερόντων...».⁶⁴

β. Ο νέος φορέας του ολοκληρωτισμού

Μία σημαντική μεταβολή, που καταγράφεται σε σχέση με την ψυχροπολεμική περίοδο, είναι η ουσιαστική αποδυνάμωση της Αμερικής ως θετικού συμβόλου στον δεξιό χώρο. Όσοι εξακολουθούν να πρόσκεινται στη φιλοαμερικανική παράδοση αυτού του χώρου, μιλούν για «προδοσία» της Αμερικής από την ηγεσία της, για προδοσία της «καλής» Αμερικής από μια μη αυθεντική εκδοχή της.⁶⁵

Ενδεικτική του νέου ιδεολογικού κλίματος είναι η χρήση από τα δεξιά έντυπα μιας φορτισμένης στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου έννοιας, εκείνης του ολοκληρωτισμού, με κατεξοχήν αντικείμενο αναφοράς τις ΗΠΑ. Στον δεξιό λόγο, οι ΗΠΑ εμφανίζονταν ως ο κατεξοχήν πολέμιος του ολοκληρωτισμού.⁶⁶ Ωστόσο, στη μεταψυχροπολεμική περίοδο, η ανάμνηση αυτή δεν φαίνεται να έχει διασωθεί, τουλάχιστον όχι σε βαθμό τέτοιο ώστε να απαγορεύει την απόδοση χαρακτηριστικών ολοκληρωτικού εχθρού στις ΗΠΑ. Οι σχετικές αναφορές δεν είναι αποσπασματικές και τυχαίες, αλλά διακρίνονται από συστηματικότητα και συνεκτικότητα. Φυσικά, οι αναφορές αυτές δεν παραπέμπουν σε ένα συγκροτημένο θεωρητικό πλαίσιο, αλλά αξιοποιούν τον πολιτικό συμβολισμό και το ιδεολογικό φορτίο της έννοιας.⁶⁷

64. *Ελεύθερος Τύπος*, 31/3/1999. Στα σχετικά δημοσιεύματα χρησιμοποιείται στερεοτυπικά ο όρος «παγκόσμιος χωροφύλακας»: βλ. *Καθημερινή*, 26/3/1999, 24/4/1999, *Επίκεντρα*, τχ. 3, σ. 52. Επίσης, *Ελεύθερος Τύπος*, 10-11/4/1999: «Ίσως η κ. Ολμπράιτ θα έπρεπε να το σκεφτεί καλύτερα και να βάλει το ευρωατλαντικό αστέρι μαύρο: στο χρώμα της στολής της αμερικανικής αστυνομίας και των ταγμάτων ασφαλείας των απολυταρχικών καθεστώτων».

65. «Η προδοσία της Αμερικής», *Ελεύθερος Τύπος*, 17/4/1999.

66. Σχετικά με την προέλευση και τη χρήση της έννοιας ολοκληρωτισμός όσον αφορά την ελληνική και διεθνή πραγματικότητα, βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 177-207.

67. Μία παρεμφερής τάση εξίσωσης των ΗΠΑ με τον ναζισμό καταγράφεται στη (Δυτική) Γερμανία από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και εξής, με ορόσημο τον πόλεμο του Βιετνάμ. Φορείς αυτής της τάσης υπήρξαν οι μεταπολεμικές γενιές, που ταύτιζαν τα εγκλήματα της «γενιάς των πατέρων» με τις επιπτώσεις της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής. Μία ακόμη εκδήλωση αυτής της τάσης υπήρξε η υποκατάσταση του όρου ναζισμός από τον όρο φασισμός και η σύνδεση του τελευταίου με τις ΗΠΑ: D. Diner, *America in the Eyes of the Germans. An Essay on Anti-Americanism*, ό.π., σ. 118-130.

Τα χαρακτηριστικά που αποδίδονται στον νέο «ολοκληρωτικό» εχθρό είναι η συνύπαρξη μιας πρωτόγνωρης ισχύος με τον ανορθολογισμό στη χρήση της,⁶⁸ η έλλειψη ανθρωπισμού και η περιφρόνηση του δικαίου και της νομιμότητας στη διεθνή σκηνή⁶⁹ καθώς και η ύπαρξη σοβαρών δυσλειτουργιών στο πολιτικό και κοινωνικό σύστημα των ΗΠΑ. Στόχος αυτής της «ολοκληρωτικής» δύναμης είναι η παγκόσμια κυριαρχία και η οικοδόμηση ενός διεθνούς συστήματος αποστερημένου από ηθική⁷⁰ που θα στηρίζεται στον милитарισμό.⁷¹ Εξάλλου, μια σειρά αναφορών παραλληλίζουν τις ΗΠΑ με το κατεχοχίν ολοκληρωτικό καθεστώς, τη ναζιστική Γερμανία.⁷² Σε αυτές τις συνδηλώσεις παραπέμπουν και οι αρνητικά φορτισμένες αναφορές στη Νέα Τάξη Πραγμάτων.⁷³

Ο ΛΑΟΣ, από την πλευρά του, αναπαράγει τη συγκεκριμένη προβληματική, ενσωματώνοντας όμως σε αυτήν και έντονα στοιχεία ρατσισμού. Στο πλαίσιο αυτό, αποτυπώνονται παραδοσιακές τάσεις της Ακροδεξιάς, όπως η δαιμονοποίηση των πολιτισμικών διαφορών, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την επιμονή στην αρνητική επίδραση του προτεσταντισμού στην αμερικανική ιδεολογία,⁷⁴ αλλά και ο αντισημιτισμός, αφού ως πραγματικός κυρίαρχος της Νέας Τάξης αναφέρεται το ισραηλινό λόμπι των ΗΠΑ.⁷⁵

Ως κατεχοχίν σύμπτωμα ολοκληρωτισμού παρουσιάζεται η πολεμική τακτική των Αμερικανών, τόσο στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας όσο και του Ιράκ, ενώ οι σχετικές αναφορές παραπέμπουν ευθέως στον ναζισμό.⁷⁶ Η αμερικανική φονική ισχύς θεωρείται όμως ακόμη πιο προκλητική επειδή δεν είναι αναγκαία. Η Αμερική καταφεύγει σε μια περιττή και ανορθολογική βία: «σκοτώνει επειδή... μπορεί –χωρίς να το χρειάζεται»⁷⁷. Με βάση αυτές τις εμπειρίες, ο Τύπος κάνει λόγο για εμπέδωση ενός αξιακού «ρήγματος» ανάμεσα στην Αμερική και τη Δύση λόγω του τρόπου με τον οποίο η μοναδική υ-

68. *Καθημερινή*, 18/4/1999.

69. «Το δίκαιο κατά ΗΠΑ», *Καθημερινή*, 9/4/1999. Αν. Παπαληγούρας, «Μετά τη Γιουγκοσλαβία ποιος θα έχει σειρά;», *Ελεύθερος Τύπος*, 31/3/1999.

70. *Καθημερινή*, 14/4/1999.

71. *Ελεύθερος Τύπος*, 26/3/1999, 24/3/2003.

72. «Πίσω στο 1936», *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/1999. *Ελεύθερος Τύπος*, 28/5/1999.

73. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999. *Καθημερινή*, 18/4/1999. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999.

74. *Α1*, 13/4/2008.

75. *Α1*, 8/6/2008.

76. *Ελεύθερος Τύπος*, 1/4/1999, 27/3/1999, 2/4/1999, 15/5/1999.

77. «Ισχύς άμετρος», *Καθημερινή*, 23/3/2003.

περδύναμη μεταχειρίζεται τη βία. Η έννοια της αξιακής ασυμβατότητας⁷⁸ αποτυπώνεται στο ακόλουθο απόσπασμα:

«Σοκάρει αυτή η νέα εικόνα της ολοκληρωτικής επιβολής, προσβάλλει τον πολιτισμό και την κουλτούρα των σύγχρονων ανθρώπων, καθώς ξεπερνά όλα τα όρια. Δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή αυτή η μηχανή ολικής καταστροφής... Και αυτός ο πόλεμος, ο τρόπος που επιβλήθηκε και τα μέσα που χρησιμοποιούνται, προσβάλλουν ακριβώς το κεκτημένο του σύγχρονου πολιτισμού, που είναι ασύμβατο με τέτοιες μορφές ολοκληρωτικής και μη αντιμετώπισιμης βίας».⁷⁹

Το επιχείρημα περί αμερικάνικου ολοκληρωτισμού περιλαμβάνει και μια εσωτερική συνιστώσα, καθώς στηρίζεται σε μια συστηματική κριτική του αμερικανικού συστήματος, με έμφαση στα τρωτά σημεία της αμερικάνικης κοινωνίας, πολιτικής και κουλτούρας. Ο δεξιός Τύπος επισημαίνει ως μειονεκτήματα της αμερικάνικης δημοκρατίας την έλλειψη πλουραλισμού, την κυριαρχία των ΜΜΕ,⁸⁰ τα υψηλά ποσοστά αποχής από τις εκλογές, καθώς και την έλλειψη πολιτικοποίησης των αμερικανών πολιτών.⁸¹ Συνολικά, υποστηρίζεται ότι η αμερικάνικη δημοκρατία έχει διολισθησει στον αυταρχισμό.⁸² Ειδικότερα, όσον αφορά τα αμερικάνικα ΜΜΕ, δίνεται ιδιαίτερη φάση στον προπαγανδιστικό και εξουσιαστικό τους ρόλο και θεωρούνται αναπόσπαστο κομμάτι του αμερικάνικου ολοκληρωτισμού τόσο σε ό,τι αφορά το εσωτερικό των ΗΠΑ⁸³ όσο και ως όχημα του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού στο εξωτερικό.⁸⁴

«Φοβόμασταν τον “Μεγάλο Αδελφό” του υπαρκτού σοσιαλισμού, όμως ο ολοκληρωτικός έλεγχος των ΜΜΕ πραγματοποιείται στις ΗΠΑ... βρίσκεται σε εξέλιξη μια πρωτοφανής επιχείρηση αστυνόμευσης της αμερικανικής κοινής γνώμης... έχει κινητοποιήσει φοβερούς μηχανισμούς πλύσης εγκεφάλου».⁸⁵

78. «Για τις χαμένες αξίες», *Καθημερινή*, 16/3/2003. *Καθημερινή*, 19/3/2003.

79. *Καθημερινή*, 23/3/2003.

80. *Ελεύθερος Τύπος*, 1/4/1999.

81. *Καθημερινή*, 7/4/1999. «Το τέλος της ηθικής», *Ελεύθερος Τύπος*, 16/2/1999.

82. *Ελεύθερος Τύπος*, 28/3/1999.

83. *Ελεύθερος Τύπος*, 14/4/1999.

84. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999, 18/4/1999.

85. *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/1999.

Παράλληλα, σκιαγραφείται μια παρακμιακή και βαθιά αλλοτριωμένη εικόνα της αμερικανικής κοινωνίας, με έμφαση στην κυριαρχία του εγκλήματος, της βίας⁸⁶ και του ανορθολογισμού.⁸⁷ Υποστηρίζεται ότι υπάρχει άμεση συσχέτιση ανάμεσα στις επιλογές της αμερικανικής κυβέρνησης στην εξωτερική της πολιτική και τη λεγόμενη «*κουλτούρα των όπλων*» που χαρακτηρίζει την αμερικανική κοινωνία.⁸⁸ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτέλεσε η ειδοσηογραφική κάλυψη ενός τραγικού περιστατικού στο Κολοράντο, την περίοδο της νατοϊκής επέμβασης στη Γιουγκοσλαβία, όπου δύο έφηβοι μαθητές άνοιξαν πυρ στο σχολείο τους σκοτώνοντας δασκάλους και συμμαθητές χωρίς προφανή αιτία (Μάιος 1999). Η συμπεριφορά των νεαρών δολοφόνων καταγράφηκε ως τυπική εκδήλωση του αμερικανικού τρόπου ζωής,⁸⁹ που αναγορεύει την τρομοκρατία στη μόνη αληθινή εθνική ιδεολογία των ΗΠΑ.⁹⁰ Σύμφωνα με την οπτική αυτή, η διεθνής συμπεριφορά των Ηνωμένων Πολιτειών, όπως στην περίπτωση της Γιουγκοσλαβίας, δεν αποτελεί αντίφαση προς την παράδοση της αμερικανικής δημοκρατίας αλλά λογική συνέπιά της.⁹¹

Με βάση τα παραπάνω, εξαπολύεται σφοδρή κριτική στην ιμπεριαλιστική πολιτική των ΗΠΑ, με αναφορές που παραπέμπουν σε ανάλογου τύπου μαρξίζουσες κριτικές. Ωστόσο, η πρόσληψη της αμερικανικής επιθετικότητας από τον δεξιό Τύπο δεν ακολουθεί πάντα ένα ορθολογικό πρότυπο ανάλυσης και αποκτά μεταφυσικές αποχρώσεις, καθώς αναπαρίσταται ως δύναμη του κακού.⁹² Επιπλέον, προβάλλεται ως βεβαιότητα ότι βρίσκεται σε εξέλιξη ένα σχέδιο επιβολής της αμερικανικής ηγεμονίας, το οποίο συνδέεται και με τα μέτρα προώθησης της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.⁹³

γ. Απόρριψη της παγκοσμιοποίησης

Στην περίοδο που εξετάζουμε, σε ορισμένες συνιστώσες του δεξιού χώρου αναπτύσσεται ένας έντονα καταγγελτικός λόγος που απορρίπτει τις μεταβολές σε μια σειρά πεδίων τα οποία συνδέονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο,

86. «Βία και Τρόμος», *Καθημερινή*, 23/4/1999.

87. «1999 ή 1984;», *Καθημερινή*, 23/4/1999.

88. «Η τραγωδία του πολιτισμού», *Ελεύθερος Τύπος*, 2/4/1999.

89. *Ελεύθερος Τύπος*, 22/4/1999.

90. «Βία και Τρόμος», *Καθημερινή*, 23/4/1999.

91. Στο ίδιο, και «Κατά παράδοση», *Καθημερινή*, 28/4/1999.

92. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999, 30/4/1999.

93. «Οι επικυρίαρχοι», *Καθημερινή*, 25/4/1999.

με την παγκοσμιοποίηση, όπως το οικονομικό, το πολιτικό, το ιδεολογικό. Στο πλαίσιο αυτό, ο συντηρητισμός τροφοδοτεί έναν λόγο αντίστασης απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, η οποία εκλαμβάνεται εν πολλοίς ως ταύτωση με τις επιδιώξεις των ΗΠΑ:

«Η παγκοσμιοποίηση απειλεί να λειτουργήσει ισοπεδωτικά σε οικονομικό, πολιτικό, αλλά και πολιτιστικό επίπεδο, αλλοτριώνοντας την ελληνική και άλλες πολιτισμικές ιδιαιτερότητες προς δόξαν του αμερικανικού μοντέλου».⁹⁴

Ανάλογες αντιλήψεις απηχεί και το σχόλιο της Α1 περί «μαύρη[ς] τρύπα[ς] του αμερικανισμού» σχετικά με τις αλλοτριωτικές επιδράσεις του αμερικανικού μοντέλου και της παγκοσμιοποίησης.⁹⁵ Με βάση τις σχετικές αναφορές, η «πατρίδα» συντρίβεται στο «μεγάλο καζάνι της παγκοσμιοποίησης» σύμφωνα με τις επιταγές της «Νέας Τάξης Πραγμάτων»,⁹⁶ αν και εκφράζεται η πεποίθηση ότι οι Έλληνες, χάρη στις ιδιαίτερες αρετές τους, «θα ξεφύγουν από την κρεατομηχανή της Νέας Τάξης».⁹⁷

Έτσι, ο δεξιός αντιαμερικανισμός τροφοδοτείται και από μια φοβική στάση απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, η οποία όμως δεν είναι ενιαία, αλλά διακρίνεται από αντιφάσεις. Σημαντική συνιστώσα της αρνητικής στάσης απέναντι στην παγκοσμιοποίηση αφορά το πεδίο της οικονομίας και, ειδικότερα, την απελευθέρωση των αγορών σε βαθμό ώστε να υπονομεύονται, όπως υποστηρίζεται, τα θεμέλια του έθνους-κράτους. Τα κεντροαριστερά κόμματα σπληνιεύονται για τις μεταλλάξεις που υπέστησαν και που τους επέτρεψαν να εξελιχθούν σε «πιστά όργανα της “παγκοσμιοποίησης”», ενώ εκφράζεται διάθεση

94. Άγγ. Συρίγος, «Εθνικά συμφέροντα και η πολιτική του μεσοαίου χώρου στον 21ο αι.», *Επίκεντρα*, τχ.4, Ιανουάριος 2000, σ. 63· Π. Νούτσος, «Ποια είναι η Νέα Δεξιά», *Το Βήμα*, 23/7/2000, σ. Β4-Β5. Επίσης, Δ. Σκιαδάς, «Η ιδεολογική πρόκληση για τον κεντροδεξιό πολιτικό χώρο», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 6, χειμώνας 2001, σ. 81. Και Αν. Πανταζόπουλος, «Ο λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις εκλογές», *ό.π.*, σ. 153. Σχετικά με την ενσωμάτωση αιτημάτων κοινωνικής προστασίας στον λόγο της νέας Δεξιάς, ενδεικτικά παραθέτουμε το ακόλουθο απόσπασμα άρθρου του Κ. Καραμανλή περί της αναγκαιότητας μιας «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς», που συνδυάζει την ελεύθερη ιδιωτική επιχειρηματική πρωτοβουλία με την κοινωνική μέριμνα, την κοινωνική ευαισθησία και την κοινωνική αποτελεσματικότητα· Κ. Καραμανλής, «Περί φιλελευθερισμού», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 10, χειμώνας 2001-2002, σ. 8.

95. Α1, 13/4/2008.

96. «Η “Ελλάδα στους Έλληνες”! Τι απόμεινε όμως από Ελλάδα;», *Ελεύθερος Τύπος*, 24/3/1999· και Α1, 6/7/2008.

97. *Ελεύθερος Τύπος*, 17/9/2001.

αποστασιοποίησης από τον νεοφιλελευθερισμό.⁹⁸ Εκτός των άλλων, αυτού του είδους η επιχειρηματολογία συνιστούσε μέσο αντιπολίτευσης προς την τότε κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, αναδεικνύοντας τις πολλαπλές λειτουργίες του αντιαμερικανικού φαινομένου. Ανάλογη κριτική εξαπολύεται και από τον ΛΑΟΣ στο όνομα μιας αντικαπιταλιστικής ρητορικής.⁹⁹ Στο σημείο αυτό, έχει ενδιαφέρον η παρατήρηση του Russell Berman, σύμφωνα με την οποία η καταγγελία της παγκοσμιοποίησης έχει αναδειχθεί στην «πλέον εξέχουσα μορφή αντικαπιταλισμού» μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού.¹⁰⁰

Είναι χαρακτηριστικό ότι, με αφορμή τον πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία, ο δεξιός Τύπος σπληνιτεύει την ευρωπαϊκή και εγχώρια Κεντροαριστερά και αμφισβητεί τη γνησιότητα της ιδεολογικής της ταυτότητας επικαλούμενος την έλλειψη διαφοροποίησης απέναντι στους αμερικανικούς χειρισμούς στο θέμα του Κοσόβου, αλλά και την υιοθέτηση των προταγμάτων της παγκοσμιοποίησης στον οικονομικό τομέα. Τα δύο αυτά σημεία κριτικής ενοποιούνται και προβάλλονται ως οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος:

«Οι ευρωπαίοι σοσιαλιστές μετέχουν εδώ και μια δεκαετία περίπου στην υπόθεση της “συναίνεσης”, που βρίσκεται στη βάση της υπόθεσης “παγκοσμιοποιημένη” (με δυτικούς όρους) οικονομία... υπηρετούν την “παγκοσμιοποίηση” με πολιτικές τυπικώς “κεντροδεξιές” για κάποιες κυβερνήσεις, ουσιαστικώς δεξιές φιλελεύθερες. Και προϊστάμενοι σε αυτές τις πολιτικές είναι οι ισχυρότεροι μέτοχοι, δηλαδή οι ΗΠΑ. Πώς και γιατί λοιπόν να αρνηθεί σήμερα η κάποτε ευρωπαϊκή “Αριστερά” τον πόλεμο του ΝΑΤΟ (της) στη Γιουγκοσλαβία;».¹⁰¹

98. Π. Λειβαδάς, «Χαμένες ευκαιρίες, νέες προοπτικές», *Επίκεντρα*, τχ. 4, 1/2000, σ. 32.

99. «Η παγκόσμια ηγεσία των καπιταλιστών παγίδευσε και την ελληνική Αριστερά», *Α1*, 20/4/2008. «Νεοφιλελευθερισμός και νεοταξική “αριστερά”: παιδιά της ίδιας μήτρας, του “ψυχρού” διαφωτισμού», *Α1*, 4/5/2008. Ο P. Hainsworth επισημαίνει ότι ορισμένα ακροδεξιά κόμματα, όπως το Εθνικό Μέτωπο (FN) στη Γαλλία, αν και σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να χαρακτηριστούν αντικαπιταλιστικά, ωστόσο, εμφανίζονται να αντιτίθενται στο παγκοσμιοποιημένο ελεύθερο εμπόριο, στον βαθμό που αυτό θα μπορούσε να υπονομεύει την υπόσταση του έθνους-κράτους και προτάσσουν έναν αμυντικό πατριωτικό λόγο απέναντι στις οικονομικές συνέπειες της παγκοσμιοποίησης: P. Hainsworth, «Το Εθνικό Μέτωπο: από την άνοδο στον κατακερματισμό της γαλλικής Ακροδεξιάς», στο, του ίδιου, *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία, πολιτική, κόμματα*, ό.π., σ. 62, 78.

100. R. A. Berman, *Anti-Americanism in Europe: A Cultural Problem*, ό.π., σ. xvi.

101. «Μια “Αριστερά” που δεν υπάρχει», *Καθημερινή*, 15/4/1999. Και «Οι υπάλληλοι της Νέας Τάξης. Η στάση των πλαστικών ηγετών της Ευρωπαϊκής Κεντροαριστεράς», *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999.

Η αντίσταση απέναντι στη νέα τάξη πραγμάτων θεμελιώνει, μεταξύ άλλων, την ηθική και πολιτική υπεροχή, όπως αναφέρεται, της Κεντροδεξιάς έναντι της Κεντροαριστεράς. Η υπεροχή της Κεντροδεξιάς αποδίδεται στη «μεγαλύτερη πατριωτική ευαισθησία και την επιλογή μιας ευρωπαϊκής στρατηγικής, που θα είναι απαλλαγμένη από την ατλαντική υπονόμηση».¹⁰² Στο πλαίσιο αυτό, οι κινηματικές πρακτικές, όπως για παράδειγμα οι αντιαμερικανικές αντιπολεμικές διαδηλώσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, αποκτούν θετικό αξιακό φορτίο και η λεγόμενη «νέα συλλογική ευαισθησία» αντιπαράθεται στη «μονοδιάστατη σκέψη» του μεταψυχροπολεμικού κόσμου.¹⁰³

Αλλά και στον ακροδεξιό λόγο, η καταγγελία της νέας τάξης πραγμάτων και η ανάγκη αντίστασης στις μεθοδεύσεις της αποτελεί προσφιλές θέμα με ρητορικά σχήματα που στηρίζονται σε ανορθολογικές αναφορές, όπως λ.χ. η ταύτιση της παγκοσμιοποίησης με τις «δυνάμεις του κακού».¹⁰⁴ Ο αντιαμερικανισμός επενδυμένος με εθνικιστική, αλλά και διεθνιστική ρητορεία, λειτουργεί ως πρόσχημα για τη διατύπωση ρατσιστικών και ξενοφοβικών θέσεων:

«Αυτή είναι η πλεκτάνη σε βάρος του Ελληνισμού που έχουν σχεδιάσει οι κοσμοκράτορες... Οι Έλληνες καλούνται στα πλαίσια του πολυπολιτισμού να οβήσουν την εθνική τους συνείδηση και να γίνουν δημογραφικά, πολιτισμικά και πολιτικά θλιβερή μειονότητα άνευ δικαιωμάτων και αυτονόπτων προνομίων στην ίδια τους τη χώρα! Η απάντηση είναι μονόδρομος: Ο εθνικός και ο διεθνιστικός αλληλέγγυος αγώνας των λαών ενάντια στην ιμπεριαλιστική παγκοσμιοποίηση και την νέα τάξη πραγμάτων. Να επιστρέψουν οι μετανάστες στην χώρα καταγωγής τους και να ανατρέψουν τους δυνάστες που τους έδωξαν από αυτές...».¹⁰⁵

Επιπλέον, επισημαίνεται ότι τα ιδιαίτερα δημοφιλή και στην Ελλάδα, πολιτιστικά και καταναλωτικά αγαθά αμερικάνικης προέλευσης συνιστούν μέρος του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού και αντιμετωπίζονται ως απειλή.¹⁰⁶ Ο δεξιός λόγος ενσωματώνει τα επιχειρήματα περί πολιτιστικού ιμπεριαλισμού, που αποτελούσε προνομιακό πεδίο για τον αντιιμπεριαλιστικό λόγο της Αριστεράς,

102. «Η χαμένη τιμή της Κεντροαριστεράς», *Ελεύθερος Τύπος*, 4/4/1999.

103. *Ελεύθερος Τύπος*, 28/3/2003.

104. Ομιλία Γ. Καρατζαφέρη σε εκδήλωση για τα 8 χρόνια λειτουργίας του κόμματος και ένα χρόνο κοινοβουλευτικής δράσης, 15/9/2008.

105. «Για τους "εισαγόμενους" εποίκους. Μειονοτικός εθνικισμός!», *Α1*, 6/7/2008.

106. «Επικυρίαρχος πολιτισμός», *Ελεύθερος Τύπος*, 16/4/1999. *Ελεύθερος Τύπος*, 10/6/1999, 25/4/1999.

στο όνομα της διαφύλαξης της ελληνικής ταυτότητας και ιδιαιτερότητας.¹⁰⁷ Το συντηρητικό αυτό επιχείρημα επενδύεται με ένα πρόταγμα αντίστασης στην επέλαση της παγκοσμιοποίησης και της αμερικάνικης ηγεμονίας.¹⁰⁸

4. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΨΥΧΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣ ΤΩΝ ΗΠΑ ΣΤΗ ΔΙΕΘΝΗ ΣΚΗΝΗ

Ο μεταψυχροπολεμικός αντιαμερικανισμός τον οποίο επικαλείται η Δεξιά παρουσιάζεται ως μια «δικαιολογημένη» αντίδραση, μια αναπόφευκτη συνέπεια της πολιτικής των ΗΠΑ, σε τελική ανάλυση ένα «υγιές φαινόμενο».¹⁰⁹ Σύμφωνα με μια άλλη διατύπωση, ο αντιαμερικανισμός εμφανίζεται ως νομιμοποιημένη και αναπόφευκτη απάντηση στον αμερικάνικο ολοκληρωτισμό: «Σήμερα... δεν μιλάμε πια για απλό ηγεμονισμό, αλλά για ολοκληρωτισμό. Ένα ολοκληρωτισμό που ωθεί, πλατιά στρώματα πλέον, σε έναν κατάφωρο αντιαμερικανισμό».¹¹⁰ Από τις σχετικές αναφορές πολιτικών προσώπων και εντύπων, είμαστε σε θέση να σκιαγραφήσουμε την έννοια του «αμερικανού εχθρού», όπως παγιώνεται στον δεξιό πολιτικό χώρο. Πρόκειται για μια έννοια που στηρίζεται τόσο σε εθνικές όσο και σε διεθνικές αναφορές.

α. Η περίπτωση του Κοσόβου: οι εχθροί και τα θύματα της νέας εποχής

Η νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία σηματοδοτεί μια περίοδο έξαρσης του ελληνικού αντιαμερικανισμού.¹¹¹ Ο δεξιός Τύπος αναγνωρίζει την επέμβαση αυτή ως το τέλος της μεταβατικής πρώτης μεταψυχροπολεμικής περιό-

107. Ενδεικτικά, Β. Πολύδωρας, «Σκέψεις για τον πολιτισμό», *Επίκεντρα*, τχ. 6, Μάρτιος 2000, σ. 64: «Στους καιρούς μας, ο πολιτισμός είναι το έσχατο ανάχωμα για την σωτηρία του έθνους-κράτους. Προπαντός του παλαιού έθνους-κράτους, που είναι το ελληνικό».

108. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999.

109. «Ο νέος αντιαμερικανισμός», *Ελεύθερος Τύπος*, 28/3/1999. *Καθημερινή*, 16/4/1999.

110. *Καθημερινή*, 2/4/1999.

111. Οι δημοσκοπήσεις που διενεργούνται την περίοδο αυτή καταγράφουν την αντίθεση της ελληνικής κοινής γνώμης στη νατοϊκή επέμβαση και τους αμερικανικούς χειρισμούς. Ενδεικτικά, σύμφωνα με έρευνα της Alco το 98,6% ήταν αντίθετο στον βομβαρδισμό της Γιουγκοσλαβίας, *Ελεύθερος Τύπος*, 18/4/1999. Ανάλογο ποσοστό προέκυπε και από έρευνα της VPRC (96,2%), *Τα Νέα*, 17/4/1999. Σχετικά με μια βιβλιογραφική αποτίμηση της νατοϊκής επέμβασης στο Κόσοβο, βλ. Σ. Πεσμαζόγλου, *Κόσοβο: Η διττή ύβρις. Επιτήρηση και τιμωρία*, Πατάκης, Αθήνα 2000. Χ. Γιαλλουρίδης - Β. Κεφαλά - Δ. Τσαύτσος, *Κόσοβο: Η εικόνα του πολέμου. Όψεις σύγχρονου милитарιστικού ανθρωπισμού*, Σιδέρης, Αθήνα 2001.

δου, που εγκαινιάστηκε με την πτώση του Τείχους το 1989. Αυτό που διαφοροποιεί τη νέα φάση που εγκαινιάζεται με την επέμβαση είναι το τέλος της «ανοχής» για τη μονομερή επιβολή της ισχύος των ΗΠΑ.¹¹² Όσον αφορά την υπόθεση του Κοσόβου καθεαυτή, το επιχείρημα των Ηνωμένων Πολιτειών περί ανάγκης προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων απορρίπτεται ως προσηλιακό,¹¹³ ενώ ασκείται συστηματική κριτική στο έλλειμμα νομιμότητας της συγκεκριμένης επέμβασης.¹¹⁴

Η ηγεσία της Ν.Δ., παρά τις κατά καιρούς επιθέσεις στην κυβέρνηση Σημίτη για υποχωρητικότητα έναντι των ΗΠΑ,¹¹⁵ τήρησε μετριοπαθή στάση και υπήρξε προσεκτική στις δημόσιες τοποθετήσεις της.¹¹⁶ Από την πλευρά του, ο δεξιός Τύπος εξαπέλυσε σφοδρή κριτική στην κυβέρνηση για υποτέλεια έναντι των Αμερικανών,¹¹⁷ κάνοντας λόγο για καθεστώς «περιορισμένης κυριαρχίας».¹¹⁸ Επιπλέον, ζητούσε εντονότερη διαφοροποίηση από τους κυβερνητικούς και νατοϊκούς χειρισμούς και την υιοθέτηση ενός αντιαμερικανικού λόγου.¹¹⁹ Η ένταση που προέκυπε και από τις προσδοκίες των ψηφοφόρων του κόμματος¹²⁰ οδήγησε σε μια ριζοσπαστικότερη προσέγγιση, η οποία εκφράστηκε ως επί το πλείστον από στελέχη του κόμματος και όχι τό-

112. *Καθημερινή*, 26/3/1999, 10-11/4/1999.

113. «Τα «ανθρώπινα δικαιώματα», *Καθημερινή*, 30/3/1999. Αυτό το πνεύμα απηχεί και το ειρωνικό σχόλιο του τότε προέδρου της Δημοκρατίας, Κ. Στεφανόπουλου: «Με ικανοποίησε η δήλωση των ισχυρών της Γης, ότι ένας από τους στόχους που κίνησαν την επιχείρηση αυτή ήταν ο ανθρωπιστικός στόχος –θα υπενθυμίσω μόνο ότι υπάρχουν και άλλες περιοχές της γης, όπου ενδεχομένως χρειάζεται αυτοί οι ανθρωπιστικοί στόχοι να επιτευχθούν και να υπηρετηθούν έτσι και με άλλες μεθόδους– δεν ισχυρίζομαι με τις ίδιες»· παρατίθεται στην *Καθημερινή*, 26/3/1999.

114. Π. Παυλόπουλος, «Ισχύς και Δίκαιο μιας υπερδύναμης», *Καθημερινή*, 10-11/4/1999. Για έλλειψη ηθικής και νομικής νομιμοποίησης των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας κάνει λόγο και η Ντ. Μπακογιάννη σε συνέντευξή της στον *Ελεύθερο Τύπο*, 10-11/4/1999. Επίσης, βλ. Ηλ. Κουκουβέλης, «Ο πόλεμος της “νέας τάξης”», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 4, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1999, σ. 71-80.

115. Ενδεικτικά η δήλωση του τότε εκπροσώπου της Ν.Δ., Α. Σπλιωτόπουλου, για απόλυτη ταύτιση της ελληνικής κυβέρνησης με την πολιτική των ΗΠΑ παρά τον κίνδυνο αποσταθεροποίησης της ευρύτερης περιοχής· *Ελεύθερος Τύπος*, 27/5/1999.

116. Σχετικά με τις δυσκολίες όσον αφορά την επικοινωνιακή διαχείριση της κρίσης του Κοσόβου από τη Ν.Δ., βλ. Γ. Λούλης, *Τα είκοσι χρόνια που άλλαξαν την Ελλάδα. Κερδισμένοι και χαμένοι*, ό.π., σ. 326-327.

117. *Ελεύθερος Τύπος*, 27/3/1999, 19/4/1999.

118. *Ελεύθερος Τύπος*, 31/3/1999.

119. *Ελεύθερος Τύπος*, 4/4/1999.

120. «Η ΝΔ βρήκε την... αριστερή ταυτότητά της», *Καθημερινή*, 25/4/1999.

σο από τον ίδιο τον πρόεδρο Κ. Καραμανλή,¹²¹ και κυρίως από τα στελέχη της λεγόμενης λαϊκής Δεξιάς.

Επιπλέον, τα έντυπα αυτά και, κυρίως, όσα πρόσκεινται στη λαϊκή Δεξιά επιφύλαξαν ιδιαίτερα θετική προβολή στις δημόσιες παρεμβάσεις του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου με τις οποίες καταδίκασε τη νατοϊκή επέμβαση.¹²² Η προβολή αυτή φθάνει μέχρι την αναγόρευση του τότε Αρχιεπισκόπου σε γνήσιο εκφραστή της λαϊκής βούλησης και στη νομιμοποίηση της άσκησης πολιτικής από πλευράς του:¹²³

«...Ο Αρχιεπίσκοπος εκφράζει με τον καλύτερο τρόπο την αγωνία του απλού πολίτη και παρουσιάζει το ηθικό αδιέξοδο του σύγχρονου “πολιτισμού”... για πολλούς είναι και θα παραμείνει ο εκφραστής μιας ηθικής και πνευματικής ανάτασης και κοινωνικών και πατριωτικών ευαισθησιών που κάνουν τους κυρίαρχους της πολιτικής να αισθάνονται απελπιστικά μόνοι».¹²⁴

Ο Αρχιεπίσκοπος ενσωμάτωνε στις συχνές δημόσιες παρεμβάσεις του έντονα εθνικιστικά και λαϊκιστικά στοιχεία¹²⁵ ερμηνεύοντας τη νατοϊκή επέμβαση στη Γιουγκοσλαβία ως συνωμοσία με απώτερο στόχο την Ορθοδοξία:

«Ακούνε ορθόδοξος και τους σπκώνεται η τρίχα ... Μισούν την ορθοδο-

121. Ο Κ. Καραμανλής προτιμά να υποδεικνύει την Ευρωπαϊκή Ένωση ως τον ενδεδειγμένο προσανατολισμό για την εξωτερική πολιτική της χώρας αντί για μια σαφή αντιαμερικανική τοποθέτηση. Ωστόσο, υιοθετεί τις κατηγορίες περί υποτέλειας της κυβέρνησης Σημίτη στους Αμερικανούς. Σε ομιλία του στις Σέρρες αναφέρει: «Να έχουμε σωστές θέσεις κι ως ενοχληθεί το ΝΑΤΟ» –παρατίθεται στον *Ελεύθερο Τύπο*, 19/4/1999, ενώ σε συνεδρίαση της Βουλής για την εξωτερική πολιτική κατηγορεί τον Κ. Σημίτη για ενδοτικότητα: «Πρέπει να εξηγήσει ο πρωθυπουργός γιατί είναι τόσο φιλονατοϊκός. Είπαμε, αλλά εσείς το παρακάνατε! Να λέμε και κανένα όχι! Ή είμαστε “γιες μαν” ή “πάμε σε ρίξη”!», *Ελεύθερος Τύπος*, 4/5/1999. Σε ομιλία του στον Εύσομο κάνει λόγο για απεριόριστη εμπλοκή της Ατλαντικής Συμμαχίας στον πόλεμο κατά της Γιουγκοσλαβίας και για επιλεκτικό σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, βλ. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/5/1999.

122. *Ελεύθερος Τύπος*, 26/3/1999, 29/3/1999.

123. «Επικίνδυνο κενό», *Ελεύθερος Τύπος*, 13/4/1999: «Η Εκκλησία καλύπτει με τις παρεμβάσεις της το επικίνδυνο κενό που δημιουργούν η πλήρης προσαρμογή της κυβέρνησης στις αμερικανονατοϊκές υποδείξεις και η χλιαρή αντιπολίτευση που ασκεί η ΝΔ».

124. «Η δύναμη του Χριστόδουλου», *Ελεύθερος Τύπος*, 23/4/1999.

125. Σχετικά με τον λαϊκισμό στον λόγο του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου, με αφορμή την υπόθεση των ταυτοτήτων, και με θεωρητικό υπόβαθρο το έργο του Laclau, βλ. Γ. Σταυρακάκης, «Αντινομίες του φορμαλισμού: η κατά Laclau θεώρηση του λαϊκισμού και ο ελληνικός θρησκευτικός λαϊκισμός», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τχ. 12, άνοιξη 2004, σ. 159-163.

ξία... Γιατί εμείς, οι ορθόδοξοι, δεν είμαστε εύκολοι στο να υποτασώμαστε σε ξένες κυβερνήσεις και δυνάμεις».¹²⁶

Ωστόσο, παρά την έκφραση εθνικιστικών και φιλοσερβικών αντανάκλαστικών, ο φόβος της θυματοποίησης και ο αντιαμερικανισμός φαίνεται να υπερπερουν στις σχετικές αναλύσεις σε σχέση με τον φιλοσερβισμό.¹²⁷ Εξάλλου, μερίδα των αρθρογράφων του δεξιού Τύπου αρνείται να συστηματικά να αναγνωρίσει την ορθοδοξία ως στοιχείο ταύτισης με τη Σερβία,¹²⁸ καθώς και τους ιστορικούς, πολιτιστικούς δεσμούς με αυτή.¹²⁹

Η αρθρογραφία του δεξιού χώρου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το διακύβευμα του πολέμου στο Κόσοβο είναι η επιβολή της αμερικανικής ηγεμονίας,¹³⁰ ενώ δηλώνεται ότι μετά την εξαφάνιση της κομμουνιστικής απειλής, οι αλλοτινοί σύμμαχοι εξελίσσονται σε εχθρούς.¹³¹ Ακόμη, διατυπώνονται φόβοι ότι έχει τεθεί σε εφαρμογή ένα ευρύτερο σχέδιο αποσταθεροποίησης των Βαλκανίων και ότι η Ελλάδα δεν θα είναι από τους ευνοημένους αυτού του σχεδίου,¹³² καθώς θεωρείται δεδομένο ότι οι ΗΠΑ ευνο-

126. *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/1999. Σε ανάλογες δηλώσεις προέβη ο αρχιεπίσκοπος καθόλη τη διάρκεια των νατοϊκών επιχειρήσεων. Ενδεικτικά, *Ελεύθερος Τύπος*, 15/4/1999, 17/4/1999, 20/4/1999.

127. *Καθημερινή*, 30/4/1999, 16/4/1999. «Στο πλευρό της Νέας Γιουγκοσλαβίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 31/3/1999: «Δίκαιος είναι ο αγώνας της Νέας Γιουγκοσλαβίας, παρά τις απαράδεκτες επιλογές της ηγεσίας της [...] αυτά που συμβαίνουν στη Νέα Γιουγκοσλαβία θεωρούνται από τους Έλληνες μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου για τα Βαλκάνια, το οποίο θα είναι προσαρμοσμένο στις στρατηγικές επιδιώξεις των ΗΠΑ [...] οι Έλληνες δεν δέχονται τη μετατροπή της μετακομμουνιστικής Νέας Τάξης σε παράδεισο των επιχειρηματικών "λόμπι" και της βιομηχανίας οπλικών συστημάτων [...] Η συμπαράσταση της ελληνικής κοινής γνώμης προς τη δοκιμαζόμενη Νέα Γιουγκοσλαβία είναι πράξη δημοκρατικής αλληλεγγύης και πολιτική διαμαρτυρία για όσα σχεδιάζει η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια!». Επίσης, *Ελεύθερος Τύπος*, 21/4/1999: «Η Σερβία γονατίζει μαρτυρικά, έρχεται μήπως η σειρά μας», *Ελεύθερος Τύπος*, 4/6/1999.

128. «Περί Ορθοδοξίας», *Καθημερινή*, 3/4/1999.

129. *Καθημερινή*, 8/4/1999: «[...] Κραυγάζουμε για τους αδερφικούς μας δεσμούς με τους Σέρβους, χωρίς να έχουμε σκεφτεί, από το τέλος του Εμφυλίου έως σήμερα σε τι (και αν) μας έχουν χροσιμεύσει [...]». Ανάλογο επιχειρήμα επιστρατεύει ο *Ελεύθερος Τύπος*, 18/5/1999, επικαλούμενος το γεγονός ότι οι «συμμορφίτες» την περίοδο του Εμφυλίου είχαν ορμητήριο τη Γιουγκοσλαβία: «Όλοι εναντίον των Σέρβων. Και απέλιπε μόνο η Ελλάδα, η οποία στο κάτω-κάτω είναι και η μόνη που την έχουν βλάψει οι Σέρβοι. Ναι, την έχουν βλάψει. Και μην ακούω τις ανοησίες περί ομοδόξου έθνους και δεν συμμαζεύεται [...]».

130. *Καθημερινή*, 25/4/1999.

131. *Καθημερινή*, 25/3/1999.

132. Στο ίδιο: *Ελεύθερος Τύπος*, 1/4/1999: «Επόμενος στόχος η Θράκη», *Ελεύθερος Τύπος*, 28/3/1999.

ούν τον αλβανικό και τον τουρκικό εθνικισμό.¹³³

Εξάλλου, και οι ακαδημαϊκοί αναλυτές του χώρου επισημαίνουν ότι η εμπλοκή των ΗΠΑ στον χώρο των Βαλκανίων εντάσσεται στο πλαίσιο ενός ευρύτερου γεωπολιτικού σχεδιασμού για τον έλεγχο της «Ευρασίας» με όχημα το δόγμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, το οποίο θεωρείται ότι θα έχει αποσταθεροποιητικές συνέπειες για την ευρύτερη περιοχή.¹³⁴ Αρνητικά αξιολογείται η προώθηση του δόγματος αυτού στην περίπτωση εθνοτικών ομάδων όσον αφορά τη σταθερότητα της περιοχής. Εξίσου αποσταθεροποιητικός θεωρείται και ο ρόλος του ΝΑΤΟ ως του «κυρίαρχου εργαλείου επιβολής των αμερικανικών στόχων».¹³⁵ Τέλος, το νέο διεθνές σύστημα το οποίο προωθούν οι ΗΠΑ επικρίνεται τόσο για το διαφαινόμενο έλλειμμα νομιμότητας όσο και για τα μέσα με τα οποία ζητά να επιβληθεί.¹³⁶

Επιπλέον, σαν αποτέλεσμα της εκλαίκευσης της θεωρίας του Huntington περί σύγκρουσης των πολιτισμών, εκφράζεται ο φόβος ότι στην επιλογή της Σερβίας ως στόχου από πλευράς ΗΠΑ ενυπάρχει το πολιτιστικό στοιχείο, γεγονός που εγκυμονεί κινδύνους και για την Ελλάδα. Η Σερβία θεωρείται πολιτιστικός στόχος λόγω του θρησκευματός της, του καθεστώτος της και των ιστορικών δεσμών της με τη Ρωσία.¹³⁷ Στο πλαίσιο αυτό, οι πολιτισμικές διαφορές απολυτοποιούνται και επιστρατεύονται ως στοιχείο ερμηνείας. Η ποιοτική διαφορά των βαλκανικών λαών τεκμηριώνεται με το επιχείρημα ότι είναι «λαοί με ψυχή και παρελθόν» και η «Ιστορία είναι καταγεγραμμένη στο DNA» τους, και άρα είναι σαφώς ανώτεροι από τους Αμερικανούς που δεν διαθέτουν ανάλογες ιστορικές περγαμνές, και γι' αυτό εν τέλει αποτελούν και στόχο τους.¹³⁸ Με βάση τα παραπάνω, εμπεδώνεται μια διάχυτη αίσθηση απειλής.¹³⁹ Η απειλή αυτή δεν προκύπτει ορθολογικά, αλλά τροφοδοτείται από την ανασφάλεια, καθώς δεν είναι σαφή τα κριτήρια με τα οποία οι ΗΠΑ επιλέγουν τα θύματά τους.¹⁴⁰

133. *Καθημερινή*, 15/4/1999. *Ελεύθερος Τύπος*, 24/3/1999, 3/6/1999.

134. Κ. Αρβανιτόπουλος, «Η αμερικανική πολιτική στα Βαλκάνια», *Φιλελεύθερη Έμφραση*, τχ. 34, Ιανουάριος-Μάρτιος 2008, σ. 6-8.

135. Στο ίδιο.

136. Ηλ. Κουσοκουβέλης, «Ο πόλεμος της “νέας τάξης”», *Φιλελεύθερη Έμφραση*, τχ. 4, Οκτώβρης-Δεκέμβρης 1999, σ. 80. Είναι χαρακτηριστικό ότι η κριτική στη λεγόμενη «νέα τάξη πραγμάτων» από τον δεξιό χώρο θυμίζει εν πολλοίς την αντίστοιχη επιχειρηματολογία του ΚΚΕ την επαύριο της κατάρρευσης της ΕΣΣΔ. Ενδεικτικά, *Ριζοσπάστες*, 28/12/1991.

137. *Καθημερινή*, 26/3/1999, 10-11/4/1999, 14/4/1999.

138. *Ελεύθερος Τύπος*, 28/3/1999.

139. *Καθημερινή*, 17/4/1999.

140. *Καθημερινή*, 26/3/1999.

β. ΗΠΑ και «εθνικά θέματα»

Η αντιαμερικανική στροφή της δεξιάς παράταξης συμπίπτει με μια περίοδο κατά την οποία ασκεί τον ρόλο της αντιπολίτευσης (1996-2004). Η περίοδος αυτή είναι ενδεικτική της λειτουργικότητας και της προσαρμοστικότητας του αντιαμερικανισμού στο πλαίσιο της πολιτικής αντιπαράθεσης. Οι αντιαμερικανικές αιχμές και η κριτική προς τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ για έλλειψη ανεξαρτησίας έναντι των ΗΠΑ εντάσσονται στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής τακτικής, ιδιαίτερα κατά την περίοδο της προεδρίας του Μιλτιάδη Έβερτ. Για την αντιπολιτευόμενη Νέα Δημοκρατία, ο αντιαμερικανισμός είναι ένα πρόσφορο πεδίο άσκησης καταγγελτικού λόγου έναντι της κυβέρνησης Σημίτη.

Αιχμή αποτελούν τα λεγόμενα εθνικά θέματα, και κυρίως αυτά που άπτονται των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Παρουσιάζεται μια αλυσίδα γεγονότων η οποία στοιχειοθετεί την ενδοτικότητα της κυβέρνησης Σημίτη στις μεθοδεύσεις των ΗΠΑ:¹⁴¹ τα Ίμια, η υπογραφή της ελληνοτουρκικής συμφωνίας στη Μαδρίτη, η υπόθεση της εγκατάστασης των πυραύλων S-300 και η σύλληψη του Οτσαλάν είναι τα ορατά κομβικά σημεία του αμερικάνικου σχεδιασμού.¹⁴²

Ειδικότερα, τον Ιανουάριο του 1996, η κρίση των Ιμίων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, συνιστά γλαφυρό παράδειγμα για τη «νέα» αντίληψη του ρόλου των Αμερικανών στα εθνικά θέματα. Σε μια θυελλώδη συζήτηση στη Βουλή, οι ευχαριστίες του πρωθυπουργού Κ. Σημίτη προς την κυβέρνηση των ΗΠΑ για τη μεσολάβησή τους προκαλούν την οργισμένη αντίδραση των βουλευτών της Ν.Δ. και της Πολιτικής Άνοιξης.¹⁴³ Ο παραταξιακός Τύπος αποκρυσώνει αυτό το «ευχαριστώ» ως πλήγμα κατά της εθνικής φιλοτιμίας:

«Σε καμία περίπτωση ευχαριστιών –ακόμα κι εκείνης του Θ. Σοφούλη– δεν υπήρξε τόσο μεγάλη αντίθεση με τα αισθήματα του ελληνικού λαού και της Βουλής. Με συνέπεια να διαμαρτυρηθεί ακόμα και η συντηρητική-φιλελεύθερη παράταξη, όπως συνέβη προχθές με τη ΝΔ για τους λιβα-

141. Π. Μολυβιάτης, «Οι συνέπειες της κυβερνητικής πολιτικής στα ελληνοτουρκικά», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 10, χειμώνας 2001-2002, σ. 38-39. Δ. Σιούφας, «Οι διαφορές που μετρούν», *Επίκεντρα*, τχ. 1, σ. 10. Αγγ. Φίλιππίδης, «Το “καλό παιδί”», *Επίκεντρα*, τχ. 3, σ. 4.

142. *Ελεύθερος Τύπος*, 21/2/1999, 25/2/1999.

143. Η σχετική αποστροφή της ομιλίας Σημίτη συνοδεύεται από τις κραυγές «αίσχος», ενώ οι Μ. Έβερτ και Α. Σαμαράς απέσυραν τους βουλευτές τους από τη συζήτηση των προγραμματικών δηλώσεων» *Ελεύθερος Τύπος*, 1/2/1996. Το επόμενο διάστημα, μέλη της ΠΟΛΑΝ πραγματοποίησαν συγκέντρωση διαμαρτυρίας έξω από το αμερικανικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη όπου επέδωσαν ψήφισμα καταδικάζοντας τη «φιλοτουρκική» στάση των ΗΠΑ. *Ελεύθερος Τύπος*, 3/2/1996.

νωτούς αυτούς του κ. Σημίτη ... Πρόκειται για νοοτροπία “εποχής Πιουριφόι”, που δεν είναι μόνο ανιστόρητη, αλλά και εθνικά βλαπτική”.¹⁴⁴

Παράλληλα, καταγγέλλει την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ για υποταγή στην αμερικανική κηδεμονία και εγκατάλειψη της καραμανλικής στρατηγικής, η οποία συνίστατο στην περιφρούρηση της εθνικής ανεξαρτησίας έναντι των ΗΠΑ και στην επιλογή του ευρωπαϊκού προσανατολισμού.¹⁴⁵ Πέρα όμως από τις ευθύνες που καταλογίζονται στην κυβέρνηση Σημίτη, η «εθνική ταπείνωση» των Ιμίων αποδίδεται κατεξοχήν στις Ηνωμένες Πολιτείες.¹⁴⁶

Ανάλογος είναι και ο αντίκτυπος της υπόθεσης Οτσαλάν. Η ελληνική κυβέρνηση εμφανίζεται ως έρμαιο των αμερικανικών μεθοδεύσεων, οι οποίες στρέφονται συστηματικά όχι μόνο κατά των ελληνικών θέσεων, αλλά και κατά του δικαίου, στην αφηρημένη ελληνοκεντρική εκδοχή του.¹⁴⁷ Και στις δύο αυτές αφηγήσεις, παγιώνεται στον δεξιό λόγο η εικόνα των ΗΠΑ ως παντοδύναμου, κυνικού εχθρού.

Αυτή η αντιαμερικανική ρητορική δημιουργεί ένα είδος «κληρονομιάς» για το κόμμα της Ν.Δ., η οποία διατηρείται και κατά τη μετάβασή του από την αξιωματική αντιπολίτευση στη διακυβέρνηση της χώρας. Ως κυβερνών κόμμα, η Νέα Δημοκρατία καταφεύγει σε έναν λαϊκιστικό αντιαμερικανισμό στο πλαίσιο της κομματικής αντιπαράθεσης με το ΠΑΣΟΚ εγκλωβίζοντας το για αλλοίωση της φυσιογνωμίας του όσον αφορά τη συνιστώσα του αντιαμερικανισμού. Ο φιλικός προς τη Ν.Δ. Τύπος κατηγορεί τον Γ. Παπανδρέου, ως αρχηγό του ΠΑΣΟΚ, για «ένοχη σιωπή και απαράδεκτο ενδοτισμό» όσον αφορά τον διεθνή ρόλο των ΗΠΑ επί προεδρίας Μπους. Στο πλαίσιο αυτό, αναρωτιέται αν το προσφιλές στο ΠΑΣΟΚ της δεκαετίας του 1980 σύνθημα «*φρονιάδες των λαών Αμερικάνοι*» αποτελούσε «*κάλπη*» ρητορεία όπως και άλλες ιδρυτικές διακηρύξεις του.¹⁴⁸ Αν και σε ηγετικό επίπεδο αποφεύγονται αντιαμερικανικές εξάρσεις, επισημαίνεται έμμεσα η αμερικανική εχθρότητα σε επιμέρους ελληνικές ενέργειες και υποδεικνύεται μια ανεξάρτητη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Η τακτική αυτή θυμίζει εν πολλοίς τη χρήση του αντιαμερικαν-

144. *Ελεύθερος Τύπος*, 2/2/1996.

145. *Ελεύθερος Τύπος*, 4/2/1996, 24/2/1999.

146. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/2/1996.

147. *Ελεύθερος Τύπος*, 17/2/1999, 18/2/1999, 28/2/1999.

148. *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/2005. Ανάλογες κριτικές για την άμβλυση των αντιαμερικανικών αντανακλαστικών του ΠΑΣΟΚ είχαν διατυπωθεί και κατά την περίοδο του πολέμου στο Ιράκ. Βλ., ενδεικτικά, Γ. Σούρλας, «Ο πόλεμος και τα πολλά πρόσωπα του ΠΑΣΟΚ», *Ελεύθερος Τύπος*, 29/3/2003 και «Οι “οβιδιακές” μεταλλάξεις του ΠΑΣΟΚ», *Ελεύθερος Τύπος*, 30/3/2003.

νισμού από τον Α. Παπανδρέου και το ΠΑΣΟΚ κατά τη δεκαετία του 1980.

Εξάλλου, υπάρχει διαρκής ανατροφοδότηση ανάμεσα στο διεθνές επίπεδο και το εθνικό. Γεγονότα εθνικού ενδιαφέροντος φορτίζουν το κλίμα και αντανακλούν στην εικόνα των ΗΠΑ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η αναγνώριση από τις Ηνωμένες Πολιτείες της FYROM με το όνομα «Δημοκρατία της Μακεδονίας», αμέσως μετά την επανεκλογή Μπους, η οποία ούτως ή άλλως είχε αξιολογηθεί αρνητικά.¹⁴⁹ Η αντίδραση των στελεχών της Ν.Δ. υπήρξε έντονη. Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής έκανε λόγο για «άστοχη, ατυχή και εοφραμμένη ενέργεια» τονίζοντας ότι διαφωνεί «τόσο με την ουσία όσο και με τον τρόπο που εκδηλώθηκε»¹⁵⁰ ενώ με μια ελευθεριάζουσα διατύπωση ο Μ. Έβερτ μίλησε για «καουμπόδες που θέλουν να πουλήσουν νταβατζιλίκι στον κόσμο».¹⁵¹ Με αυτήν την αφορμή, η Ελλάδα εμφανίζεται άμεσος στόχος των ζοφερών σχεδιασμών της κυβέρνησης Μπους στη νέα της θητεία και ως θύμα της αμερικανικής εκδικητικότητας μετά την απόρριψη του σχεδίου Ανάν από την ελληνοκυπριακή πλευρά.¹⁵² Ο δεξιός Τύπος κάνει λόγο για αμερικανική προδοσία,¹⁵³ ενώ υποστηρίζει ότι η αμερικανική εχθρότητα προκλήθηκε από την επίδειξη ανεξαρτησίας της κυβέρνησης Καραμανλή έναντι των ΗΠΑ, σε σχέση με την προκάτοχό της.¹⁵⁴ Παράλληλα, επισημαίνει ότι τέτοιου τύπου ενέργειες της αμερικανικής κυβέρνησης εντείνουν τον αντιαμερικανισμό της Δεξιάς.¹⁵⁵

Αρνητικά σκιαγραφήθηκε η στάση των ΗΠΑ στο Μακεδονικό και κατά τη σύνοδο Κορυφής του ΝΑΤΟ στο Βουκουρέστι (Μάρτιος 2005), ενώ εγκωμιαστικές αναφορές έγιναν στη στάση του Κ. Καραμανλή και την επιλογή της άσκησης βέτο.¹⁵⁶ Εξάλλου, και σε προγενέστερη φάση, οι επαφές του Κ. Καραμανλή με τον ρώσο πρόεδρο Πούτιν¹⁵⁷ και η υπογραφή της συμφωνίας

149. *Ελεύθερος Τύπος*, 4/11/2004.

150. *Ελεύθερος Τύπος*, 6/11/2004.

151. *Καθημερινή*, 7/11/2004. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/11/2004.

152. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/11/2004, 7/11/2004.

153. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/11/2004.

154. *Ελεύθερος Τύπος*, 7/11/2004.

155. Στο ίδιο.

156. *Καθημερινή*, 2/3/2008. Για επιβεβλημένη ενέργεια, όσον αφορά το βέτο, λόγω της «ξεδιάντροπης» πολιτικής των ΗΠΑ στο Μακεδονικό έκανε λόγο η ΑΙ, 6/4/2008.

157. «Σύμμαχος η Ρωσία στο Κυπριακό. Τάχθηκε υπέρ των ελληνικών θέσεων κατά τη συνάντηση με Καραμανλή», *Ελεύθερος Τύπος*, 9/9/2005. Σχετικά με την επιθυμία ενδυνάμωσης των ελληνορωσικών σχέσεων ενδεικτική είναι και η τοποθέτηση του Κ. Καραμανλή στην προ ημερησίας διατάξεως συζήτηση στη Βουλή για την εξωτερική πολιτική, 2/11/2006, πηγή: www.nd.gr

για τον αγωγό φυσικού αερίου South Stream (29/4/2008) είχαν παρουσιαστεί ως κινήσεις προς την κατεύθυνση της ανεξαρτησίας της χώρας έναντι των ΗΠΑ.¹⁵⁸

«Η αυτονομία πολιτικής της κυβέρνησης Καραμανλή όντως τους ξάφνιασε κάπως (τους Αμερικανούς) ... Δεν είναι τίποτε, θα συνηθίσουμε κι εμείς κι εκείνοι. Κι αν νιώθουν ότι “χάνουν λίγο”, στο χέρι τους είναι να μας ξανακερδίσουν. Όχι με φοβέρες. Αλλά με περισσότερη κατανόηση στις ανάγκες και τις ευαισθησίες μας. Που τις είχαν γράψει στα παλαιότερα των υποδημάτων τους».¹⁵⁹

Ιδιαίτερα επικριτική για τον ρόλο των ΗΠΑ στα εθνικά θέματα, όπως οι εξελίξεις στο Μακεδονικό, το Κυπριακό και τις ελληνοτουρκικές σχέσεις, είναι και η στάση του ΛΑΟΣ.¹⁶⁰ Μάλιστα, επιστρατεύει τον αντιαμερικανισμό ως μέσο αντιπολίτευσης προς τη Ν.Δ., κατηγορώντας τη για έλλειψη πατριωτισμού και υποτέλεια έναντι των ΗΠΑ,¹⁶¹ αλλά και προς το ΠΑΣΟΚ και τα κόμματα της Αριστεράς διεκδικώντας για τον εαυτό του τον ρόλο του γνήσιου εκφραστή αντιαμερικανικών αισθημάτων.¹⁶² Επιχειρεί επίσης να εμφανίσει τον αντιαμερικανισμό ως κομμάτι της γνήσιας δεξιάς παράδοσης, την οποία υποτίθεται ότι συνεχίζει πλέον το ίδιο, υποστηρίζοντας ότι ο Κων/νος Καραμανλής ήταν «σφόδρα αντιαμερικανός».¹⁶³ Επιπλέον, η Ελλάδα παρουσιάζεται σταθερά ως επικείμενο θύμα του σχεδιασμού των ΗΠΑ για την εδραίωση της ηγεμονίας τους στα Βαλκάνια, του λεγόμενου «αμερικανικού Ράιχ», μέσα από την ενίσχυση της επιθετικότητας Αλβανών και Τούρκων.¹⁶⁴ Τα εθνικά θέματα και η απειλή της θυματοποίησης προσφέρουν ένα προνομιακό πεδίο για τη διατύπωση πλήθους συνωμοσιολογικών θεωριών, με κοινό παρονομαστή τον ανθελληνικό τους χαρακτήρα.

158. *Καθημερινή*, 30/4/2008, 2/5/2008, 4/5/2008. *Ελεύθερος Τύπος*, 30/4/2008.

159. «Ενπλικίωση – όχι “στροφή”», *Ελεύθερος Τύπος*, 2/5/2008.

160. *Α1*, 13/4/2008, 8/6/2008.

161. *Α1*, 30/3/2008.

162. *Α1*, 20/4/2008.

163. *Α1*, 22/6/2008.

164. *Α1*, 20/4/2008, 20/7/2008.

5. Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΜΠΟΥΣ

α. Η Αμερική της 11ης Σεπτεμβρίου: θύτης ή θύμα;

Παρά την καταδίκη της τρομοκρατικής επίθεσης από ηγετικά στελέχη της αξιωματικής αντιπολίτευσης και προοκείμενα στη Νέα Δημοκρατία έντυπα, στο εσωτερικό του κόμματος, όπως και στην κοινή γνώμη, διατυπώνονται ακραίες σκέψεις που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμφανίζουν την επίθεση ως δικαιολογημένη.¹⁶⁵ Είναι, εξάλλου, χαρακτηριστική, η αρχική τοποθέτηση του αρχιεπισκόπου Χριστόδουλου για τους «ισχυρούς που επέσυραν την οργή του Θεού»,¹⁶⁶ έστω και αν η στάση του τροποποιήθηκε στη συνέχεια. Ακόμα και η «πολιτικά ορθή» *Καθημερινή* επισομαίνει τις παλαιότερες διασυνδέσεις των ΗΠΑ με τον Μπιν Λάντεν χαρακτηρίζοντας τις ως «κανονική φωλιά, κανονικό “αυγό των φιδιών”».¹⁶⁷ Παράλληλα, επιρρίπτει ευθύνες στην αμερικανική βιομηχανία του θεάματος γιατί δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη «σκηνοθεσία» της επίθεσης, αλλά και για τον εθισμό του κοινού σε τέτοιες ακραίες εικόνες βίας.¹⁶⁸ Εξάλλου, η πρόσληψη της τρομοκρατικής επίθεσης στους Δίδυμους Πύργους ως δικαιολογημένης ενέργειας δεν είναι κάτι που χαρακτηρίζει μόνο τον δεξιό πολιτικό χώρο, αλλά αποτελεί πεποίθηση που τέμνει το ιδεολογικό φάσμα.¹⁶⁹

Παράλληλα, λοιπόν, με την καταδίκη της επίθεσης, διατυπώνεται και η επιθυμία το τραγικό αυτό περιστατικό να αποτελέσει αφετηρία ευαισθητοποίησης για τους Αμερικανούς στη βάση πλέον μιας νέας εμπειρίας, κοινής για

165. *Καθημερινή*, 15/9/2001. Η δήλωση του επιτίμου προέδρου της Ν.Δ. Κ. Μητσοτάκη που επαναλάμβανε την εμβληματική διατύπωση της *Le Monde* «Είμαστε όλοι Αμερικανοί», *Ελεύθερος Τύπος*, 16/9/2001, μάλλον εξέφραζε μια μειοψηφική τάση.

166. *Καθημερινή*, 15/9/2001.

167. Στο ίδιο.

168. Στο ίδιο.

169. Σύμφωνα με έρευνα της Opinion που διενεργήθηκε μετά την 11η Σεπτεμβρίου, 30% των ερωτώμενων θεωρεί την τρομοκρατική επίθεση ως «πράξη αντίδρασης στην πολιτική της Αμερικής», ενώ 1 στους 4 απαντά ότι ένιωσε «δικαίωση» ή «ικανοποίηση». Είναι χαρακτηριστικό ότι τελευταία αυτή κατηγορία απαντήσεων προέρχεται από ολόκληρο το κομματικό φάσμα: 19,2% των ψηφοφόρων της Ν.Δ., 25,2% του ΠΑΣΟΚ, 34,6% του Συνασπισμού και 36,5% του ΚΚΕ. Τ. Καφέτζης, «Οργή αλλά με σκέψη», *Ελευθεροτυπία*, 16/9/2001. Παρά τη διατυπώθεισα άποψη ότι η έκφραση ικανοποίησης για την επίθεση της 11/9 παραπέμπει σε αντιαμερικανισμό ισλαμικού-φονταμενταλιστικού τύπου, ανάλογες αντιδράσεις καταγράφονται και στον ευρωπαϊκό χώρο, όπως για παράδειγμα στη Γαλλία: An. Levy-Willard, «Paris, le 11 septembre 2001», *South Central Review*, τόμ. 19, αρ. 2/3, καλοκαίρι-φθινόπωρο 2002, σ. 73-74.

τους άλλους λαούς, πρωτόγνωρης όμως για τους ίδιους, της φρίκης και του φόβου.¹⁷⁰ Εξάλλου, το γεγονός της επίθεσης καθαυτό, εγείρει προβληματισμούς για την πραγματική ισχύ των ΗΠΑ, αλλά και για τη «*δραματική ασάθεια*» του μεταψυχροπολεμικού κόσμου.¹⁷¹

Μπορούμε επίσης να πούμε ότι, παρά την πολιτική ορθότητα –περισσότερο ή λιγότερο ειλικρινή– που διακρίνει τις περισσότερες διατυπώσεις, λανθάνει σαφέστατα η πεποίθηση ότι η τρομοκρατική επίθεση συνιστά ένα είδος δικαιοσύνης. Αυτή η έννοια της δικαιοσύνης δεν αναφέρεται μόνο στις συνέπειες του αμερικάνικου ιμπεριαλισμού,¹⁷² αλλά και στην εξισωτική λειτουργία της τρομοκρατίας, που αναίρει την αμερικανική μακαριότητα. Έτσι, η Αμερική «γνωρίζει κι αυτή τον πόνο που προκαλεί το θέαμα των αθών θυμάτων», αλλά και ο αμερικανικός λαός που έχει συνήθεισει «στους ρυθμούς της οικονομικής και υπερκαταναλωτικής ευδαιμονίας, βέβαιος ότι αυτό δεν θα τέλειωνε ποτέ, γιατί αυτός ήταν ο εκλεκτός του Θεού» μπορεί πλέον να συνειδητοποιήσει ότι «οι πάντες είναι ευάλωτοι και όλοι κινδυνεύουν –ακόμη κι αν πίνουν μπίρες και τρώνε χάμπουργκερ σε κάποιο απομακρυσμένο βενζινάδικο κάποιας αμερικανικής ερήμου».¹⁷³

Η 11η Σεπτεμβρίου δίνει επίσης την ευκαιρία για να αναδειχθούν οι αδυναμίες της αμερικάνικης δημοκρατίας, με έμφαση στο λεγόμενο ηθικό και δημοκρατικό έλλειμμα. Σε αυτό το έλλειμμα εντοπίζεται η αχίλλειος πτέρνα που καθιστά ευάλωτες τις ΗΠΑ.¹⁷⁴ Παράλληλα, υποδεικνύονται τα λάθη της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής ως υπαίτια για την ανάπτυξη της μαζικής τρομοκρατίας,¹⁷⁵ ενώ η συγκεκριμένη επίθεση εκλαμβάνεται ως απόδειξη της αποτυχίας των Ηνωμένων Πολιτειών να διαχειριστούν τη μεταψυχροπολεμική τάξη πραγμάτων.¹⁷⁶ Εξάλλου, ως γενεσιουργός αιτία της τρομοκρατίας, που έπληξε και τις ΗΠΑ, υποδεικνύονται ρητά η φτώχεια και η εξαθλίωση σε πλανητικό επίπεδο.¹⁷⁷ Η κριτική αυτή επιτρέπει τη ρητορική συνύπαρξη παραδοσιακών προοδευτικών αιτημάτων κατά του ιμπεριαλισμού και της εκμετάλλευσης του Τρίτου Κόσμου, αλλά και την προβολή κλασικών συντηρη-

170. *Καθημερινή*, 13/9/2001.

171. *Καθημερινή*, 12/9/2001.

172. *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/2001.

173. Στο ίδιο.

174. *Ελεύθερος Τύπος*, 13/9/2001.

175. *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/2001, 13/9/2001. «Η εκδίκηση της Ιστορίας», *Ελεύθερος Τύπος*, 17/9/2001.

176. *Ελεύθερος Τύπος*, 16/9/2001, 13/9/2001, 23/9/2001.

177. *Ελεύθερος Τύπος*, 16/9/2001.

τικών προταγμάτων, όπως ο σεβασμός των παραδοσιακών αξιών και της ιδιαιτερότητας της πολιτιστικής φυσιογνωμίας των λαών.

Επιπλέον, η αποτίμηση των συνεπειών της 11ης Σεπτεμβρίου τροφοδοτεί και διάφορες θεωρίες συνωμοσίας σύμφωνα με τις οποίες η τρομοκρατική επίθεση διευκόλυνε την αμερικανική ηγεσία, η οποία ίσως την ανέμενε ή την επιθυμούσε, προκειμένου να υλοποιήσει την «κρυφή επιθυμία της Νέας Τάξης Πραγμάτων», που είναι η περιστολή των δημοκρατικών δικαιωμάτων και ελευθεριών σε πλανητικό επίπεδο.¹⁷⁸

Τέλος, το όποιο κεφάλαιο συμπάθειας που προκαλείται από τις επιθέσεις αυτές εξανεμίζεται γρήγορα, καθώς οι αντιδράσεις της κυβέρνησης Μπους αξιολογούνται αρνητικά. Ως σημείο καμπής προβάλλεται το διάγγελμά του με τον περίφημο αφορισμό «ή μαζί μας ή εναντίον μας». Ο Τύπος κάνει λόγο για νεομακαρθρισμό και για μια μορφή τρομοκρατίας «πολύ πιο απειλητικής και επικίνδυνης απ' ό,τι του γραφικού Μπιν Λάντεν».¹⁷⁹ Οι επιπτώσεις αυτών των πολιτικών επιλογών στο εσωτερικό των ΗΠΑ εντείνουν την κριτική προς την αμερικανική δημοκρατία.¹⁸⁰ Τελικά, η 11η Σεπτεμβρίου αντιμετωπίζεται πολύ λιγότερο ως τραγωδία και περισσότερο ως άλλοθι για τις μεθοδεύσεις της αμερικανικής κυβέρνησης,¹⁸¹ ενώ ιδιαίτερα αρνητικά αξιολογείται η κληρονομιά της τόσο όσον αφορά την ποιότητα της δημοκρατίας στο εσωτερικό των ΗΠΑ¹⁸² όσο και στις διεθνείς εξελίξεις.¹⁸³ Δύο χρόνια μετά την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους, ο δεξιός Τύπος αποφαίνεται ότι «δεν είμαστε όλοι Αμερικανοί».¹⁸⁴ Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι η πολύνεκρη τρομοκρατική επίθεση δεν στάθηκε επαρκής ώστε να τροποποιηθεί η εικόνα των ΗΠΑ ως θύτη.¹⁸⁵ Ακόμη και όταν, πρόσκαιρα, σκιαγραφείται ως θύμα, επισημαίνεται ότι πρόκειται για ένα ένοχο θύμα.

178. *Ελεύθερος Τύπος*, 16/9/2001, 23/9/2001, 11/9/2002.

179. «Ανάμεσα στην τρομοκρατία και τον νεομακαρθρισμό», *Καθημερινή*, 23/9/2001. *Ελεύθερος Τύπος*, 23/9/2001.

180. «Δεν είναι άσπρο-μαύρο», *Καθημερινή*, 23/9/2001.

181. «Από την ανατροπή Σαντάμ στην PAX AMERICANA», *Καθημερινή*, 23/2/2003.

182. *Καθημερινή*, 12/9/2003.

183. «Ένας κόσμος πιο ζοφερός και πιο επικίνδυνος», *Καθημερινή*, 12/9/2004. *Μετεξέλιξη*, Μάιος 2006, σ. 3 και Σεπτέμβριος 2006, σ. 8.

184. «Απομεινάρια μιας μέρας», *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/2003. *Καθημερινή*, 16/3/2003, 19/3/2003.

185. Σχετικά με τη μετάπτωση των ΗΠΑ από την εικόνα του θύματος στην εικόνα του θύτη σε διεθνές επίπεδο, είναι χαρακτηριστικό το σχετικό αφιέρωμα της *Le Monde* στις 25/11/2001 –ενδεικτικά, βλ. Al. Frachon, «L'Amérique mal aimée», *Le Monde*, 25/11/2001.

β. Η προεδρία Μπους ως σημείο αναφοράς του αντιαμερικανικού λόγου

Η συστηματική και έντονη κριτική στην κυβέρνηση Μπους συμπυκνώνει ένα μεγάλο μέρος του δεξιού αντιαμερικανικού λόγου. Εξάλλου, η προεδρία αυτή αποτέλεσε στόχο εντονότατης κριτικής σε ευρωπαϊκό επίπεδο, ακόμα και από τον συντηρητικό χώρο.¹⁸⁶ Σημαντικός δε παράγοντας αυτής της κριτικής αναδεικνύεται η ιδεολογία. Το σύστημα Μπους θεωρείται η πιο αρνητική όψη της Αμερικής, ενώ οι υγιείς της δυνάμεις είναι όσες αντιτίθενται σε αυτό.¹⁸⁷ Η συγκεκριμένη προεδρία εκλαμβάνεται ως φορέας ακραίων τάσεων στο επίπεδο της ιδεολογίας, αλλά και των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹⁸⁸ και περιγράφεται ως ο «πιο εκτρωματικό(ς) συνασπισμό(ς) στην ιστορία της αμερικανικής Δεξιάς».¹⁸⁹ Ο Γ. Λούλης, στη μελέτη του για την «επικίνδυνη υπερδύναμη», χαρακτηρίζει «εκρηκτικό μείγμα» τη συνύπαρξη αλαζονείας, μεσοσιανισμού και μιας ασυναγώνιστης ισχύος,¹⁹⁰ ενώ και ο Τύπος εμμένει στον συνδυασμό επιθετικότητας προς το εξωτερικό και αυταρχικότητας στο εσωτερικό τον οποίο εκφράζει η συγκεκριμένη κυβέρνηση.¹⁹¹

Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι και οι ελίτ του χώρου αυτού εκφράζουν επανειλημμένα τον προβληματισμό τους για τον ρόλο των ΗΠΑ βάσει των επιλογών της κυβέρνησης Μπους. Συγκεκριμένα, επισημαίνεται ότι η τάση «ηγεμονισμού» από πλευράς των Ηνωμένων Πολιτειών, ιδιαίτερα μετά την

186. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις έρευνες κοινής γνώμης του Pew Research Center που καταγράφουν τη σημαντική μείωση του φιλοαμερικανισμού στην Ευρώπη, ενώ καταδεικνύουν ότι η πολιτική του Μπους συνδέεται άμεσα με την ενίσχυση των αρνητικών στάσεων έναντι των ΗΠΑ. Π.χ. η θετική στάση έναντι των ΗΠΑ στη Γερμανία μειώνεται από 61% το 2002 σε 25% το 2003, ενώ τα αντίστοιχα ποσοστά για τη Γαλλία μεταβάλλονται από 63 σε 31%· Pew Research Center, *A Year After Iraq War*, March 16, 2004· του ίδιου, *Bush Unpopular in Europe Seen as Unilateralist*, August 15, 2001. Βλ., επίσης, P. Katzenstein - R.O. Keohane, «Varieties of Anti-Americanism: A framework for analysis», στο P. Katzenstein - R.O. Keohane (επιμ.), *Anti-Americanisms in World Politics*, ό.π., σ. 24-28.

187. «Το Δόγμα του προέδρου Μπους», *Καθημερινή*, 2/3/2003. «Ο θρίαμβος των συντηρητικών», *Καθημερινή*, 4/11/2004. *Μετεξέλιξη*, Σεπτέμβριος 2006, σ. 8.

188. «Φονταμενταλισμός Prime Time», *Καθημερινή*, 9/3/2003. «Οι φονταμενταλιστές του "Καλού" στον Λ. Οίκο», *Καθημερινή*, 30/3/2003.

189. Στο ίδιο. Και *Καθημερινή*, 1/4/2003. Είναι ενδεικτική η δήλωση του τότε βουλευτή της Ν.Δ., Αλ. Λυκουρέζου, σύμφωνα με την οποία «πρέπει καθημερινά να καταγράφουμε την αντίθεσή μας προς το νεοσυντηρητικό, φονταμενταλιστικό και αλαζονικό παραλήρημα της ηγεσίας των ΗΠΑ» -παράτιθεται στον *Ελεύθερο Τύπο*, 1/4/2003.

190. Γ. Λούλης, *Η επικίνδυνη υπερδύναμη: η Αμερική του Bush και ο πόλεμος στο Ιράκ*, Λιβάνης, Αθήνα 2003, σ. 23-24.

191. *Ελεύθερος Τύπος*, 12/9/2005.

11η Σεπτεμβρίου, αποτελεί δύναμει πηγή αποσταθεροποίησης για το διεθνές σύστημα. Οι τάσεις αυτές αποδίδονται στη λεγόμενη «χομοιοανή» Αμερική, που προκρίνει τη στρατιωτική ισχύ ως μέσο επίλυσης των διεθνών διαφορών, σε αντιδιαστολή προς την «καντιανή» Ευρώπη, που δίνει έμφαση στο διεθνές δίκαιο και τον σεβασμό του θεσμικού πλαισίου.¹⁹² Ιδιαίτερη κριτική ασκείται στο δόγμα του «προληπτικού πολέμου» στο πλαίσιο της εκστρατείας της αμερικανικής κυβέρνησης κατά της τρομοκρατίας.¹⁹³ Οι επιλογές αυτές του Λευκού Οίκου θεωρείται ότι σηματοδοτούν «το τέλος της ηρωικής και υπερβολικά αισιόδοξης φάσης της μεταψυχροπολεμικής εποχής».¹⁹⁴

Η κριτική γίνεται φροδρότερη μετά την απόφαση της κυβέρνησης Μπους για εισβολή στο Ιράκ.¹⁹⁵ Ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής επέλεξε μια ήπια κριτική των αμερικανικών χειρισμών δίνοντας έμφαση στην επιλεκτική εφαρμογή της νομιμότητας και υποστήριξε την ανάγκη ενιαίας ευρωπαϊκής στάσης απέναντι στην κρίση επικρίνοντας έμμεσα τη διαφοροποίηση Ισπανίας και Βρετανίας.¹⁹⁶ Ωστόσο, στο επίπεδο της μαζικής επικοινωνίας, ο πόλεμος στο Ιράκ εκλαμβάνεται ως ένα ακόμη βήμα στο σχέδιο για αμερικανική ηγεμονία και ως διέξοδος για τα προβλήματα της αμερικανικής οικονομίας,¹⁹⁷ ενώ τα αμερικανικά επιχειρήματα για τη δικαιολόγηση αυτής της επιλογής απορρίπτονται συνολικά.¹⁹⁸

Εξάλλου, η Αμερική ως σύμβολο δημοκρατίας, όπως λειτούργησε κατά κόρον στο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, έχει πλέον αποδυναμωθεί σημαντικά και στον δεξιό χώρο. Το παρακάτω απόσπασμα κάνει λόγο για «την πλήρη απομυθοποίηση της Αμερικανικής Δημοκρατίας, την περίοδο της υποτιθέμενης παντοδυναμίας της». Και προσθέτει: «Μια χώρα στην οποία το ποσοστό συμμετοχής στις προεδρικές εκλογές είναι σταθερά κάτω από 50% και η κοινή γνώμη μετατρέπεται σκόπιμα σε απολιτική... δεν μπορεί να χα-

192. Κ. Αρβανιτόπουλος, «Το μέλλον των ευρωαμερικανικών σχέσεων», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 15, Απρίλιος-Ιούνιος 2003, σ. 20-22.

193. Κ. Αρβανιτόπουλος, «Από το δόγμα της ανάσχεσης στο δόγμα του προληπτικού πολέμου», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 14, Ιανουάριος-Μάρτιος 2003, σ. 6. Και Μ. Γιαννάκου, «Τα δύο επίπεδα του πολέμου», *Ελεύθερος Τύπος*, 24/3/2003.

194. Σ. Μακρής, «Οι εθνικές ιδεολογικές κοινότητες και η αμερικανική θεωρητική ηγεμονία», *Φιλελεύθερη Έμφαση*, τχ. 17, Οκτώβρης-Νοέμβριος 2003, σ. 152.

195. *Ελεύθερος Τύπος*, 17/3/2003, 23/3/2003, 29/3/2003.

196. *Καθημερινή*, 18/3/2003.

197. *Καθημερινή*, 2/2/2003. *Ελεύθερος Τύπος*, 19/3/2003. *Μετεξέλιξη*, τχ. 19, Μάρτιος-Απρίλιος 2003, σ. 3 και τχ. 22, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2003, σ. 10.

198. *Καθημερινή*, 9/2/2003, 18/3/2003.

ρακτηριστεί δημοκρατική». ¹⁹⁹ Παράλληλα, αποδυναμωμένη εμφανίζεται και η αίγλη του «αμερικάνικου ονείρου», ²⁰⁰ του αμερικάνικου κοινωνικοοικονομικού μοντέλου συνολικά. Ενδεικτική αυτών των τάσεων υπήρξε η ειδοσεογραφική κάλυψη του τυφώνα Κατρίνα. Ο τρόπος με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός των ΗΠΑ αντιμετώπισε το φαινόμενο χαρακτηρίστηκε τριτοκοσμικός. ²⁰¹ Η τραγωδία της Νέας Ορλεάνης παραλληλίζεται με την τραγωδία της Νέας Υόρκης, με κοινό παρονομαστή την κατάρρευση των ψευδαισθήσεων όσον αφορά την παντοδυναμία και την ηθική ανωτερότητα της υπερδύναμης, καθώς αδυνατεί να προστατεύσει τους πολίτες της ακόμα και ενός των συνόρων της. ²⁰²

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με βάση τις αρχικές υποθέσεις εργασίας, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το τέλος του Ψυχρού Πολέμου συνιστά ένα σημείο καμπής για τη σχέση της ελληνικής Δεξιάς με τον αντιαμερικανισμό. Ειδικότερα, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή από το τέλος του Εμφυλίου μέχρι τις μέρες μας, παρατηρούμε τη σταδιακή αποδυνάμωση του φιλοαμερικανισμού στον δεξιό χώρο. Ωστόσο, το 1989 αποτελεί ορόσημο για μια σειρά ποσοτικών και ποιοτικών μεταβολών όσον αφορά τη διείσδυση του αντιαμερικανισμού στην πολιτική κουλτούρα του συγκεκριμένου πολιτικού χώρου. Σχηματικά, μπορούμε να πούμε ότι αν ο φιλοαμερικανισμός της ελληνικής Δεξιάς εντάσσεται στις ιδεολογικές συνέπειες του Εμφυλίου και, κατ' επέκταση, του Ψυχρού Πολέμου, ο αντιαμερικανισμός της εντάσσεται στις ιδεολογικές συνέπειες του τέλους του.

Παράλληλα, διαπιστώνουμε την εμπέδωση μιας φοβικής αντίληψης για τη θέση της Ελλάδας στο μεταδιπολικό σκηνικό και μια αμυντική στάση απέναντι στις διεργασίες της παγκοσμιοποίησης. Κάτω από την επίδραση του λαϊκισμού της λεγόμενης νέας Δεξιάς και την παράλληλη εκδίωξη συντηρητικών και εθνικιστικών αντανακλαστικών, ο δεξιός λόγος τείνει να παρουσιάσει την Ελλάδα ως δύναμη θύμα των αμερικανικών μεθοδεύσεων.

199. «Το τέλος της ηθικής», *Ελεύθερος Τύπος*, 16/2/1999.

200. *Καθημερινή*, 18/3/2003.

201. *Καθημερινή*, 4/9/2005. *Ελεύθερος Τύπος*, 5/9/2005, 8/9/2005.

202. «Η παντοδυναμία στις λάσπες», *Ελεύθερος Τύπος*, 11/9/2005. *Μετεξέλιξη*, τχ. 31, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2005, σ. 22-23.

Η έκφραση του αντιαμερικανισμού από τον δεξιό χώρο εντάσσεται, αφενός, στο πλαίσιο της αντιπολιτευτικής του στρατηγικής ενώ, αφετέρου, είναι αποτέλεσμα των μετασχηματισμών στην ιδεολογική του ταυτότητα μετά το 1989 και το τέλος της αντιπαράθεσης του δυτικού με το σοσιαλιστικό μοντέλο. Μέσα από την ενσωμάτωση του αντιαμερικανισμού στον δεξιό λόγο, αινχνεύουμε την προσπάθεια της Κεντροδεξιάς να προσεταιριστεί παραδοσιακά χαρακτηριστικά του αριστερού πολιτικού λόγου διεκδικώντας μάλιστα την ιδιότητα του γνήσιου εκφραστή τους. Τέτοια στοιχεία είναι ο αντιιμπεριαλισμός και η κριτική στην επικράτηση του νεοφιλευθερισμού. Ωστόσο, η απουσία ενός συγκροτημένου και ενοποιητικού θεωρητικού υποβάθρου οδηγεί συχνά σε αντιφάσεις.

Επίσης, διαπιστώνουμε ότι η πρόσληψη της Αμερικής από την Κεντροδεξιά, όπως αυτή εκφράζεται από τη Ν.Δ., και από την Ακροδεξιά, στον βαθμό που αυτή εκπροσωπείται από τον ΛΑΟΣ, διακρίνεται μάλλον από συνέχειες και ομοιότητες, παρά από διαφορές. Εν ολίγοις, ο αντιαμερικανισμός της Κεντροδεξιάς και της Ακροδεξιάς αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία.²⁰³ Ωστόσο, η σύγκλιση αυτή δεν αφορά τις ηγεσίες των δύο κομμάτων, αλλά τα προσκείμενα σε αυτές έντυπα καθώς και μια μερίδα στελεχών τους. Παρατηρούμε επίσης ότι ο αντιαμερικανισμός στην Κεντροδεξιά εκφράζεται σαφέστερα και συχνότερα στο επίπεδο της μαζικής επικοινωνίας και λιγότερο στο επίπεδο των ελίτ. Ωστόσο, παραμένει μια πραγματικότητα που οι ελίτ δεν μπορούν να αγνοήσουν και την οποία καλούνται να διαχειριστούν. Μία επιπλέον διαφοροποίηση εντοπίζεται στο γεγονός ότι ο αντιαμερικανισμός της Κεντροδεξιάς συνδυάζει την πολιτική συνιστώσα με την πολιτισμική, ενώ στην περίπτωση της Ακροδεξιάς η πολιτισμική διάσταση φαίνεται να υπερτερεί της πολιτικής.

203. Με αυτήν την παρατήρηση σχετίζεται άμεσα και το επιχείρημα του Α. Πανταζόπουλου ότι, όσον αφορά την ελληνική πραγματικότητα, τα όρια μεταξύ δεξιού και ακροδεξιού λαϊκισμού είναι ρευστά. Α. Πανταζόπουλος, «Ο λαϊκισμός της Δεξιάς. Το φαινόμενο της αποχής, η Νέα Δημοκρατία και ο ΛΑΟΣ πριν και μετά τις εκλογές», *ό.π.*, σ. 162. Σχετικά με το ενδεχόμενο εκλογικής συγγένειας ΛΑΟΣ και Ν.Δ., βλ. Κ. Ζαφειρόπουλος, «Ν.Δ.-ΛΑΟΣ: Αλληλεξάρτηση και ποικιλομορφία της εκλογικής τους απήχησης», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 31, Μάιος 2008, σ. 82-99.

ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ, ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΚΑΙ ΕΛΕΓΧΟΣ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

Μάνος Γ. Παπάζογλου*

Η διαβούλευση προσφέρει στην αντιπολίτευση και τις οργανώσεις της κοινωνίας πολιτών σημαντική δυνατότητα δημοκρατικού ελέγχου των νομοθετικών προτάσεων της κυβέρνησης. Η επιλογή του τρόπου συμμετοχής στη διαβούλευση, δηλαδή με θεσμοποιημένες ή με άτυπες μορφές, γίνεται σύμφωνα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και στρατηγική κάθε φορέα. Η διαβούλευση, όμως, προϋποθέτει και τη δέσμευση σε ορισμένους βασικούς κανόνες διαλόγου, όπως αυτοί που προτείνονται από τη ρεπουμπλικανική θεωρηση. Τα παραπάνω εξετάζονται με αναφορά στην περίπτωση των νομοθετικών πρωτοβουλιών της ελληνικής κυβέρνησης στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, το χρονικό διάστημα 2004-2007.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι ένα σύστημα στο οποίο οι δημόσιες πολιτικές και οι αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας υπόκεινται στη λαϊκή ετυμηγορία.¹ Η διαβούλευση επιτρέπει τη λαϊκή ετυμηγορία και πρέπει να θεωρηθεί ως αναπόσπαστο στοιχείο της σχέσης της δημοκρατικής αντιπροσώπευσης και της διαδικασίας διαμόρφωσης δημοκρατικής νομοθεσίας. Οι πολίτες πρέπει, μέσω διαδικασιών διαβούλευσης, να είναι σε θέση να προσδιορίζουν τις γενικές κατευθύνσεις των πολιτικών της κυβέρνησης καθώς και τους τρόπους με τους οποίους η κυβέρνηση διαμορφώνει και εφαρμόζει τη νομοθεσία.

* Ο Μάνος Γ. Παπάζογλου διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και είναι επιστημονικός συνεργάτης στη Βουλή των Ελλήνων.

1. B. Manin, *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, σ. 163-192.

Η διασφάλιση της ευρύτερης, πέραν της διαδικαστικής, νομιμοποίησης είναι ιδιαίτερος σημαντική για τις περιπτώσεις νομοθέτησης ρυθμίσεων που διαμορφώνονται στο πλαίσιο διακυβερνητικών οργάνων για τον συντονισμό των πολιτικών, με κυρίαρχο το παράδειγμα των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Οι σύγχρονες κυβερνήσεις επιλέγουν τον συντονισμό δημόσιων πολιτικών μεγάλου εύρους στο πλαίσιο διακυβερνητικών οργάνων, προκειμένου να μειώσουν το κόστος της διακυβέρνησης –μέσω της δέσμευσης σε κοινούς κανόνες, της τεχνοκρατικής και διοικητικής υποστήριξης των ρυθμιστικών οργάνων της Ε.Ε. και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και καλών πρακτικών μεταξύ των κρατών– καθώς και για να ανταποκριθούν στην κριτική στάση των πολιτών απέναντι στις επιδόσεις τους.²

Τα οφέλη, όμως, του συντονισμού συνεπάγονται και την ανάδειξη ζητημάτων δημοκρατικής νομιμοποίησης, κυρίως λόγω της ευχέρειας των κυβερνήσεων να ασκούν επικυρίαρχη επιρροή στην ημερήσια διάταξη του συντονισμού των πολιτικών και, ταυτόχρονα, λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων συμμετοχής των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.³ Η διαβούλευση επιτελεί συνεπώς μια συμπληρωματική λειτουργία, ως προς τις συνταγματικές, κοινοβουλευτικές και άλλες εγγυήσεις, για τη δημοκρατική νομιμοποίηση των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης.

Η διαβούλευση προκύπτει ως πρόκληση και για το ελληνικό πολιτικό σύστημα,⁴ καθώς μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της σχέσης δημοκρατικής

2. P. Norris, *Critical Citizens. Global Support for Democratic Government*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.

3. Βλ. M.G. Papazoglou, *Citizenship and Democratic Legitimacy in the European Union: Euro-Republicanism and the Concept of Responsive Citizenship*, διδακτορική διατριβή, Essex University 2005, και F. Decker, «Governance Beyond the Nation-State: Reflections on the Democratic Deficit of the European Union», *Journal of European Public Policy*, τόμ. 9, τχ. 2, 2002, σ. 256-272. Την ύπαρξη δημοκρατικού ελλείμματος αναγνωρίζει και ο επίσημος λόγος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Διακήρυξη αρ. 23 της Συνθήκης της Νίκαιας, όπου αναφέρεται η «ανάγκη να βελτιωθεί και να εποπεύεται η δημοκρατική νομιμοποίηση και διαφάνεια της Ένωσης και των θεσμών προκειμένου να τους φέρουμε εγγύτερα στους πολίτες των κρατών-μελών». Στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Διακυβέρνηση, η Επιτροπή αναφέρεται στο ζήτημα υποστηρίζοντας ότι οι πολίτες γνωρίζουν ελάχιστα για τον τρόπο λειτουργίας της Ε.Ε. και προτείνει ότι η μεταρρύθμιση των μεθόδων διακυβέρνησης πρέπει «να απαντά στο ερώτημα πώς η Ευρωπαϊκή Ένωση χρησιμοποιεί τις εξουσίες που δόθηκαν από τους πολίτες [...] [και] να ανοίγει τη διαδικασία διαμόρφωσης πολιτικής με συμμετοχή και λογοδοσία». European Commission, White Paper, *European Governance*, COM (2001) 428 final, 2001, σ. 8.

4. Μ. Γ. Παπάζογλου, *Οι προκλήσεις του εξευρωπαϊσμού και της διαβούλευσης για το ελληνικό πολιτικό σύστημα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

αντιπροσώπευσης και στην αντιστροφή της «κουλτούρας δυσπιστίας» στις σχέσεις κράτους-πολίτη.⁵

Από τη σκοπιά των κυβερνήσεων, η διαβούλευση μπορεί να συμβάλει στην ευρύτερη αποδοχή μεταρρυθμίσεων, στις οποίες συχνά αντιτίθενται ισχυρά συντεχνιακά συμφέροντα,⁶ και να διαμορφώσει συμμαχίες υποστήριξης [advocacy coalitions] με κοινή αντίληψη των προβλημάτων και αποδοχή ορισμένων κοινών προτάσεων για την επίλυσή τους.⁷

Από τη σκοπιά του κοινοβουλίου, η διαβούλευση μπορεί να εμπλουτίσει τη νομοθετική διαδικασία με απόψεις και προτάσεις και να ενισχύσει τη σχέση των αντιπροσώπων με τους πολίτες. Για τα θέματα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ιδιαίτερος, μπορεί να συμβάλει στη διάχυση της ενημέρωσης για την προσαρμογή της εθνικής νομοθεσίας προς το κοινοτικό δίκαιο και, κατά τον τρόπο αυτόν, να αναπληρώσει την περιορισμένη προσαρμογή της λειτουργίας του κοινοβουλίου έναντι των θεσμικών αλλαγών στην Ε.Ε.⁸

Από τη σκοπιά της κοινωνίας των πολιτών, οι διαδικασίες διαβούλευσης δημιουργούν νέες δυνατότητες συμμετοχής σε ομάδες πολιτών και εναλλακτικούς διαύλους έκφρασης απόψεων και εκπροσώπησης διάχυτων συμπερόντων τα οποία δεν καλύπτονται από τις επαγγελματικές οργανώσεις. Έτσι, η διαβούλευση συμβάλλει στην αποκατάσταση μιας «ανάπηρης κοινωνίας των πολιτών».⁹

Η εργασία αυτή συνδυάζει την κανονιστική θεώρηση με την εμπειρική προσέγγιση των ερευνητικών ερωτημάτων. Θα προσδιορίσει ένα σύνολο θέσεων της ρεπουμπλικανικής θεώρησης καθώς και βασικές παραδοχές του

5. Ν. Διαμαντούρος, «Σχέσεις κράτους-πολίτη, θεσμοί και κοινωνία πολιτών στις αρχές του 21ου αιώνα», στο Γ. Βούλγαρης κ.ά., *Η προοπτική του εκουγχρονισμού στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002.

6. K. Featherstone, «Introduction: "Modernisation" and the Structural Constraints of Greek Politics», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 223-241.

7. Οι συμμαχίες υποστήριξης είναι απαραίτητες για τη διαμόρφωση συναίνεσης και νομιμοποίησης της διαδικασίας εξευρωπαϊσμού· βλ. V. Schmidt - C. Radaelli, «Policy Change and Discourse in Europe: Conceptual and Methodological Issues», *West European Politics*, τόμ. 27, τχ. 2, 2004, σ. 183-210. Για τον ρόλο ομάδων τεχνοκρατών στη διαδικασία μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα, βλ. S. Ladi, «The Role of Experts in the Reform Process in Greece», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, 2005, σ. 279-296.

8. D. Dimitrakopoulos, «Incrementalism and Path Dependence: European Integration and Institutional Change in National Parliaments», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 39, τχ. 3, 2001, σ. 405-422.

9. Ν. Μουζέλης - Γ. Παγουλάτος, «Κοινωνία πολιτών και ιδιότητα του πολίτη στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, 2003.

σύγχρονου πολιτικού φιλελευθερισμού αναφορικά με τις δημοκρατικές προϋποθέσεις της διαβούλευσης.

Η συμμετοχή στη διαβούλευση λαμβάνει διαφορετικές μορφές, τόσο θεσμοποιημένες (λ.χ. κοινοβουλευτικές συζητήσεις, συμβουλευτικά όργανα της Πολιτείας), όσο και άτυπες (λ.χ. κείμενα διακηρύξεων, αθρογραφία στον Τύπο, ανάρτηση κειμένων σε blogs). Η επιλογή του τρόπου συμμετοχής γίνεται ανάλογα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και στρατηγική κάθε φορέα.

Σε εμπειρικό επίπεδο, θα εξετασθεί η περίπτωση της διαβούλευσης για τις νομοθετικές αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση κατά την περίοδο 2006-2007. Από τη σκοπιά της εκτελεστικής εξουσίας, η περίπτωση αυτή μάλλον χαρακτηρίζεται ως παράδειγμα προς αποφυγή λόγω του πολιτικού κόστους που προέκυψε και της καθυστέρησης της νομοθετικής διαδικασίας. Από τη σκοπιά, όμως, της θεωρίας για τη δημοκρατική διαβούλευση η αποτίμηση των θετικών στοιχείων παρουσιάζει ενδιαφέρον.

Η διαβούλευση για τις αλλαγές στα ΑΕΙ υπήρξε πράγματι πρωτόγνωρη υπό την έννοια της πολιτικοποίησης των ζητημάτων, του εύρους των θεσμικών και άτυπων μορφών συμμετοχής και των εναλλακτικών προτάσεων που διατυπώθηκαν καθώς και της ενεργοποίησης ομάδων της ακαδημαϊκής κοινότητας. Ανέδειξε, δηλαδή, τη δυνατότητα μίας άλλης σχέσης κράτους-κοινωνίας, καθώς και νέων μορφών συμμετοχής και αντιπροσώπευσης οι οποίες δίνουν έμφαση στο δημοκρατικό έλεγχο των κυβερνητικών πρωτοβουλιών, στην αντιμετώπιση φαινομένων πολιτικής κηδεμονίας και κυριαρχίας και στην έκφραση διάχυτων συμφερόντων και απόψεων τα οποία, συνήθως, δεν περιλαμβάνονται στις θέσεις των κομμάτων και των επαγγελματικών οργανώσεων.

Η αντιμετώπιση, όμως, ορισμένων αδυναμιών της διαβούλευσης είναι σημαντική, προκειμένου να παγιωθούν τα όποια θετικά της στοιχεία. Στο κείμενο αυτό αναπτύσσονται επιχειρήματα σχετικά με τη δημοκρατική διαχείριση της συναίνεσης καθώς και τα όρια της δημοκρατικής αμφισβήτησης, δηλαδή της δυνατότητας των πολιτών να προασπίσουν τις ελευθερίες τους έναντι νομοθετικών ρυθμίσεων που τις περιορίζουν.

Η ιδιαίτερη συμβολή της εργασίας στη συζήτηση για τη διαβούλευση έγκειται στη διερεύνηση της σημασίας της αμφισβήτησης στη δημοκρατία με γνώμονα ορισμένα ερωτήματα, όπως τα εξής: ποιες από τις μορφές πολιτικής διαφωνίας και αντιπολίτευσης συνιστούν αμφισβήτηση; υπάρχουν όρια στην εκδήλωση αμφισβήτησης έναντι δημοκρατικής νομοθεσίας; υπό ποιες προϋποθέσεις η αμφισβήτηση, αντί να προασπίζει τις ελευθερίες των πολι-

τών, μεταβάλλεται σε κώλυμα για αυτές; Το ερώτημα για τα όρια της δημοκρατικής αμφισβήτησης αποκτά ιδιαίτερη σημασία λόγω και των κρουσμάτων βίας που παρατηρήθηκαν στα πανεπιστήμια τα τελευταία χρόνια και τα γνωστά βίαια γεγονότα του Δεκεμβρίου 2008.

Θα γίνει διάκριση μεταξύ της θεμιτής κριτικής εναντίον της κυβέρνησης και των πράξεών της και μορφών αμφισβήτησης. Η πρώτη περίπτωση αφορά το συνταγματικά προστατευόμενο δικαίωμα δημοκρατικού ελέγχου της κυβέρνησης από την αντιπολίτευση μέσω του κοινοβουλίου και εν γένει την άσκηση κριτικής από τους πολίτες και τις οργανώσεις τους. Η έννοια της αμφισβήτησης υπερβαίνει την έννοια της απλής διαφωνίας και αποκτά ουσιαστικό νόημα ως δυνατότητα των πολιτών να προασπίσουν τις ελευθερίες τους έναντι νομοθετικών ρυθμίσεων που τις περιορίζουν.

Η εκδήλωση αμφισβήτησης εναντίον δημοκρατικής νομοθεσίας δεν μπορεί να θεωρηθεί μια δυνατότητα των πολιτών χωρίς περιορισμούς· υπόκειται και αυτή σε ορισμένες προϋποθέσεις. Σύμφωνα με την κανονιστική θεώρηση, η αμφισβήτηση δεν μπορεί να περιλαμβάνει την απειλή ή την άσκηση φυσικής ή κάθε μορφής βίας. Η διαβούλευση προϋποθέτει τη χρήση εκλογικευμένων επιχειρημάτων, δηλαδή όρων που είναι κατανοητοί σε όλους, σχετικά με τον περιορισμό της ελευθερίας, την άνιση μεταχείριση ή τη βλάβη του δημοσίου συμφέροντος. Οι πλευρές εκείνες, δηλαδή, που εκφράζουν αμφισβήτηση, παράλληλα με την ανάληψη ακτιβιστικής, μη βίαιης δράσης (λ.χ. διαδηλώσεις, blogging), έχουν την υποχρέωση να συμμετέχουν και σε διαδικασίες διαβούλευσης στις οποίες θα προσπαθήσουν να πείσουν τις υπόλοιπες πλευρές για το δίκαιο των επιχειρημάτων τους.

Στην περίπτωση της εκδήλωσης αμφισβήτησης εναντίον των νομοθετικών πρωτοβουλιών για την ανώτατη εκπαίδευση προέκυψαν διαφορετικές και μάλλον ασύμπτωτες αντιλήψεις του δημοσίου συμφέροντος. Κόμματα και κοινωνικοί φορείς που αμφισβήτησαν ή απλώς διαφώνησαν με τις κυβερνητικές προτάσεις αποχώρησαν από τις διαδικασίες διαλόγου στο ΕΣΥΠ, αλλά συνέχισαν την προσπάθεια να πείσουν τις άλλες πλευρές μέσα από τον διάλογο. Αυτό έγινε με τη συμμετοχή τους στη διαβούλευση, στην περίπτωση των κομμάτων της αντιπολίτευσης μέσω της κοινοβουλευτικής συζήτησης, ενώ στην περίπτωση της ακαδημαϊκής κοινότητας μέσω της συγκρότησης κινήσεων και τη δημοσιοποίηση θέσεων επί των κυβερνητικών προτάσεων.

Στο άρθρο αναδεικνύεται η σημασία της διαβούλευσης ως μιας δυνατότητας συμμετοχής στον δημοκρατικό έλεγχο της κυβερνητικής δραστηριότητας και δίδεται έμφαση στην επικράτηση κοινά αποδεκτών όρων και συνθηκών

διαφωνίας οι οποίοι επιτρέπουν τη χρήση εκλογικευμένων επιχειρημάτων και μεθόδων δημοκρατικής πειθούς και σέβονται τη δυνατότητα όλων να εκφράζουν ελεύθερα τη γνώμη τους, δίχως την απειλή οποιασδήποτε μορφής βίας.

2. ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗ ΚΑΙ ΝΟΜΟΘΕΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

α. Κανονιστική θεώρηση

Η πρόασηψη της ελευθερίας των πολιτών αποτελεί τη σημαντικότερη ίσως πρόκληση κάθε δημοκρατικού πολιτικού συστήματος. Πρόσφατες εργασίες για τη ρεπουμπλικανική σκέψη¹⁰ υποστηρίζουν μία διακριτή έννοια της ελευθερίας ως μη κυριαρχίας [non-domination].

Κυριαρχία είναι η κατάσταση στην οποία κάποιος έχει την ικανότητα να παρέμβει κατά τρόπο αυταρχικό στις επιλογές κάποιου άλλου.¹¹ Περίπτωση περιορισμού της ελευθερίας αποτελεί η νομοθέτηση ρυθμίσεων οι οποίες ασκούν επικυρίαρχη επιρροή στις επιλογές του πολίτη. Ο Dahl επισημαίνει τον κίνδυνο της κηδεμονίας [guardianship] στα δημόσια πράγματα και υποστηρίζει ότι κάθε ενήλικος πολίτης υποκείμενος στον νόμο πρέπει να θεωρείται ικανός να συμμετέχει στη διακυβέρνηση της πολιτείας.¹²

Κυριαρχία και κηδεμονία κατά τη νομοθετική λειτουργία της διακυβέρνησης συνιστούν σαφείς περιορισμούς της δημοκρατικής ελευθερίας. Για την αντιμετώπιση τέτοιων περιορισμών, πρέπει να τηρούνται βασικές συνταγματικές εγγυήσεις, όπως η διάχυση [dispersal] της εξουσίας και η εφαρμογή θεσμικών αντίβαρων [checks and balances],¹³ καθώς και ρυθμίσεις που ενι-

10. Q. Skinner, «The Republican Ideal of Political Liberty», στο G. Bock - Q. Skinner - M. Viroli (επιμ.), *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge University Press, Cambridge 1990· του ιδίου, «On Justice, the Common Good and the Priority of Liberty», στο C. Mouffe (επιμ.), *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, Verso, Λονδίνο 1992· του ιδίου, *Liberty Before Liberalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1998. Βλ., επίσης, P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997 και του ιδίου, «Liberalism and Republicanism», *Australian Journal of Political Science*, τχ. 28, 1993, σ. 162-189.

11. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 52.

12. R. Dahl, *On Democracy*, Yale University Press, New Haven 2000, σ. 75-77.

13. Ο P. Pettit (*Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 178) υποστηρίζει ότι «[t]he republican rationale for dispersing power is, other things being equal, to increase the non-manipulability of the law and to guard against government exercising arbitrary sway over others».

σχούν τη δημοκρατική εποπτεία και συμμετοχή και συμβάλλουν στη μη χειραγώγηση [non-manipulation] της νομοθετικής διαδικασίας.

Ακόμη, σε ένα δημοκρατικό σύστημα πρέπει να τηρούνται θεσμικές εγγυήσεις οι οποίες να προβλέπουν ότι οι εκτελεστικοί θεσμοί λαμβάνουν υπόψη τα πρόδηλα κοινά συμφέροντα των πολιτών [common allowable interests] –και δεν εξυπηρετούν τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων–,¹⁴ σέβονται τον διαλεκτικό έλεγχο των πολιτών¹⁵ καθώς και τη δυνατότητά τους να αμφισβητούν τις αποφάσεις τους.¹⁶

Το κράτος διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο στην κατοχύρωση του διαλεκτικού ελέγχου των πολιτών και ενός πολιτικού περιβάλλοντος στο οποίο δεν ασκείται επικυρίαρχη επιρροή και όπου παρέχονται ουσιαστικές ευκαιρίες συμμετοχής.¹⁷ Αναφορικά με την τελευταία, η κυβέρνηση οφείλει να εγγυάται το ισότιμο δικαίωμα συμμετοχής κάθε πολίτη στις διαδικασίες διαβούλευσης για τη διαμόρφωση των νόμων.¹⁸

Βασικές αρχές μιας διαδικασίας διαβούλευσης με σκοπό την αμοιβαία αιτιολόγηση των νόμων είναι η δημοσιότητα, η λογοδοσία, οι βασικές ελευθερίες και οι ισότητες ευκαιρίες.¹⁹

Οι θεσμικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της διαβούλευσης είναι σημαντικές για την άρθρωση κριτικού λόγου.²⁰ Αυτό είναι εφικτό σε μία δημόσια σφαίρα η οποία, κατά τον Habermas, είναι ένα πεδίο της κοινωνικής ζωής που μεσολαβεί μεταξύ του κράτους και της κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας οι πολίτες ασχολούνται με ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος δίχως να υπόκεινται σε καταναγκασμό.²¹ Υπό τις προϋποθέσεις αυτές, αναδεικνύεται ο απελευθερωτικός [emancipatory] χαρακτήρας της διαβούλευσης στον βαθμό που επιτρέπει την ακρόαση ομάδων που στερούνται επιρροής.²² Σε ατομικό

14. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π.

15. Στο ίδιο, σ. 139.

16. Στο ίδιο, σ. 186.

17. Στο ίδιο, σ.143-150.

18. Q. Skinner, *Liberty Before Liberalism*, ό.π., σ. 31.

19. A. Gutman - D. Thompson, «Deliberative Democracy Beyond Process», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 10, τχ. 2, 2002, σ. 157.

20. J.S. Dryzek, *Deliberative Democracy and Beyond*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, σ. 18-30.

21. J. Habermas, «The Public Sphere», στο S. Seidman (επιμ.), *Jürgen Habermas on Society and Politics: A Reader*, Beacon, Βοστόν 1989.

22. A. Knops, «Delivering Deliberation's Emancipatory Potential», *Political Theory*, τόμ. 34, τχ. 5, 2006, σ. 594-623.

επίπεδο η συμμετοχή των πολιτών στη διαβούλευση τούς δίνει μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση για την ικανότητά τους να συμμετέχουν σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων και προδιαθέτει θετικά για συμμετοχή.²³

Η συμμετοχή στη διαβούλευση δεν συνεπάγεται αποκλειστικώς την εκδήλωση συναίνεσης. Αντιθέτως, συναίνεση και αμφισβήτηση αποτελούν δύο εξίσου σημαντικές πολιτικές στάσεις κατά τη διαβούλευση. Ιδιαίτερως, πρέπει να προσπίξεται η δυνατότητα αμφισβήτησης ως προϋπόθεση για την πρόληψη συνθηκών χειραγώγησης και κηδεμονίας της μειοψηφίας.

Ο Pettit σημειώνει ότι ένας δήμος είναι αυτόνομος όταν μπορεί να αμφισβητεί αποφάσεις της κυβέρνησης κατά βούληση και, αν διαπιστώνεται απόκλιση από τα κοινά συμφέροντα και απόψεις, να προωθεί σχετικές τροποποιήσεις.²⁴ Νόμοι, όμως, οι οποίοι είναι θεμελιώδεις για τις ελευθερίες δεν πρέπει να υπόκεινται σε εύκολες τροποποιήσεις σύμφωνα με τις προτιμήσεις της πλειοψηφίας. Ακόμη, ο Pettit εισπνείται ένα διακριτό πρότυπο «δημοκρατίας της αμφισβήτησης», η οποία «ακολουθεί διαβουλευτικούς τρόπους λήψης αποφάσεων κατά τους οποίους επιτρέπεται η έκφραση όλων των κύριων φωνών αμφισβήτησης και ανταποκρίνεται στην εκφραζόμενη αμφισβήτηση».²⁵

Συνοψίζοντας την παραπάνω κανονιστική προσέγγιση, η προάσπιση της ελευθερίας των πολιτών κατά τη διαμόρφωση δημοκρατικής νομοθεσίας επιτάσσει τη διεξαγωγή δημόσιας διαβούλευσης στην οποία το δημοκρατικό κοινό απολαμβάνει ουσιαστικές δυνατότητες συμμετοχής και, ιδιαίτερως, τη δυνατότητα να αμφισβητεί τις αποφάσεις της εκτελεστικής εξουσίας. Ιδιαίτερως, έναντι ενός πολύπλοκου και πολυεπίπεδου συστήματος λήψης αποφάσεων, όπως αυτό που προκύπτει στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με την εμπλοκή διακυβερνητικών, εθνικών και τοπικών οργάνων εκτελεστικής εξουσίας, η ανταπόκριση των πολιτών στις δυνατότητες δημοκρατικής διαβούλευσης και ελέγχου αποτελεί ουσιαστική προϋπόθεση για την αντιμετώπιση των δημοκρατικών ελλειμμάτων που προκύπτουν.²⁶ Τα στοιχεία αυτά είναι απαραίτητα για την πρόληψη της επικυριαρχίας ισχυρών παραγόντων, της χειραγώγησης και της κηδεμονίας των πολιτών, συνθηκών δηλαδή που περιορίζουν την ελευθερία των τελευταίων.

23. M. Morrell, «Deliberation, Democratic Decision-Making and Internal Political Efficacy», *Political Behavior*, τόμ. 27, τχ. 1, 2005, σ. 66.

24. P. Pettit, *Republicanism. A Theory of Freedom and Government*, ό.π., σ. 186.

25. Στο ίδιο, σ. 190.

26. M.G. Papazoglou, «Assessing Models of Citizenship in the EU. The Idea of Responsive Citizenship», *Citizenship Studies*, υπό έκδοση.

Στην επόμενη ενότητα θα εξετασθεί η περίπτωση της διαδικασίας διαβούλευσης για τις αλλαγές στην ανώτατη εκπαίδευση με γνώμονα την προαναφερθείσα κανονιστική θεώρηση.

β. Η πολιτική της διαβούλευσης

Η διαβούλευση συμβάλλει στη δημοσιότητα και την ευρύτερη συμμετοχή σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων στις οποίες το δημοκρατικό κοινό διαθέτει μάλλον μειωμένη πρόσβαση. Αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι, αφενός, οι κυβερνήσεις έχουν κατά κανόνα επιφυλακτική στάση έναντι δημοσιότητας που συνεπάγεται κάποιο πολιτικό κόστος και, αφετέρου, συμμετέχουν σε μορφές διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών στις οποίες η διάχυση των αρμοδιοτήτων και οι μέθοδοι λήψης αποφάσεων περιορίζουν τη δημοσιότητα. Η Ε.Ε. αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών, δηλαδή της σταδιακής μεταφοράς αρμοδιοτήτων στα διακυβερνητικά και ρυθμιστικά όργανα με σκοπό τη μείωση του κόστους που συνεπάγονται οι μεμονωμένες πολιτικές.

Στο πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης, η διακυβερνητική πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης, γνωστή ως διαδικασία της Μπολόνιας,²⁷ συνιστά χαρακτηριστική περίπτωση των νέων μορφών διακυβερνητικού συντονισμού των πολιτικών με σκοπό την αποτελεσματικότερη επίδωξη κοινών στόχων μέσω της δέσμευσης σε αυτούς και της ανταλλαγής καλών πρακτικών.

Ορισμένοι από τους κυριότερους κοινούς στόχους της Μπολόνιας είναι η συμβατότητα των συστημάτων ανώτατης εκπαίδευσης, η ενίσχυση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής ανώτατης εκπαίδευσης, η ενίσχυση της κινητικότητας φοιτητών, διδασκόντων και ερευνητών, η συνεργασία στη διασφάλιση της ποιότητας και η προαγωγή της κοινωνικής διάστασης της ανώτατης εκπαίδευσης.

Κατά την τελευταία δεκαετία διαδοχικές κυβερνήσεις επέδειξαν τη βούληση

27. Η διαδικασία της Μπολόνιας ξεκίνησε το 1998 με πρωτοβουλία των υπουργών Παιδείας Ιταλίας, Γαλλίας, Γερμανίας και Ηνωμένου Βασιλείου, ενώ σήμερα περιλαμβάνει 46 κράτη, ορισμένα εκ των οποίων είναι και πέραν της ευρωπαϊκής ηπείρου όπως η Τουρκία, η Αρμενία και το Αζερμπαϊτζάν. Ευρωπαίοι υπουργοί Παιδείας, *Bologna Declaration*, 1999· *Prague Communiqué*, 2001· *Berlin Communiqué* 2003· *Bergen Communiqué*, 2005· και *London Communiqué* 2007, προσβάσιμα στο <http://www.bologna-bergen2005.no> [πρόσβαση 06.05.2007].

ση να συμμετάσχουν ενεργά στη διαδικασία της Μπολόνιας. Η κυβέρνηση Σημίτη (2000-2004) είχε ετοιμάσει νομοσχέδια για τη διασφάλιση της ποιότητας και τη δια βίου μάθηση τα οποία δημοσιοποίησε και συζήτησε με την ακαδημαϊκή κοινότητα.²⁸ Η δε κυβέρνηση Καραμανλή (2004-2007) επιβεβαίωσε τη σταθερή επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων για την προσαρμογή στα ευρωπαϊκά πρότυπα της ανώτατης εκπαίδευσης και, ταυτόχρονα, δεσμεύτηκε να διεξαγάγει έναν θεομοθετημένο εθνικό διάλογο με σκοπό τη συναίνεση και τη σταθερότητα των αλλαγών.²⁹

Στο πλαίσιο αυτό βρέθηκε αντιμετώπιση με μία σειρά ερωτημάτων για τη διασφάλιση της ευρύτερης νομιμοποίησης των νέων ρυθμίσεων με τις οποίες επιχειρήθηκε η προσαρμογή της ελληνικής ανώτατης εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πρότυπα. Τα κυριότερα προβλήματα σχετίζονται, πρώτον, με την έλλειψη διαδικαστικής νομιμοποίησης των στόχων της Μπολόνιας σε επίπεδο Ε.Ε. –σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει σε τομείς πολιτικής στους οποίους η παραγωγή κοινοτικού δικαίου προβλέπεται από τις Συνθήκες της Ένωσης– και, δεύτερον, με τη διαχρονική αντίθεση στις σχέσεις κράτους και πανεπιστημιακής κοινότητας.

Οι συνθήκες δεν προβλέπουν αρμοδιότητα των οργάνων της Ε.Ε. στην παιδεία, προβλέπεται όμως η ανοικτή μέθοδος συντονισμού των πολιτικών με την οποία εξασφαλίζεται μια διαδικασία σύγκλισης των εθνικών πολιτικών σε ορισμένους κοινούς στόχους στη βάση εθελοντικής εναρμόνισης των εθνικών νομοθεσιών.³⁰ Η διαδικασία της Μπολόνιας διαθέτει αδύναμα ερει-

28. Οι κυβερνητικές προθέσεις αναφέρονται στο υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, *National Report Implementation of the Bologna Process*, 2003, στο <http://www.bologna-bergen2005.no>. Βλ., ακόμη, Ν. Παπαδάκης, «Αφηγήσεις από ένα επίμονο παρελθόν. Τα ιστορικά προλεγόμενα και στοιχεία για τις συγχρονικές απολήξεις τους στην πολιτική για την ανώτατη εκπαίδευση της περιόδου 2004-2008», στο Μ. Γ. Παπαζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009.

29. Όπως χαρακτηριστικά υποστήριξε ο πρώην υπουργός Κ. Καραμανλής κατά την προ-μερποιας διατάξεως συζήτηση –Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΑ΄ Περίοδος, Σύνοδος Α΄, Συνεδρίαση ΝΣΤ΄, 08.11.2004). Ακόμη, η υπουργός Παιδείας Μ. Γιαννάκου υποστήριξε (συνεδρίαση της Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων, 29.06.06) ότι οι αλλαγές στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ιδρυμάτων ανώτατης εκπαίδευσης είναι αναγκαίες, γιατί «ο Ν.1268/82 δεν ανταποκρίνεται πλέον στις σύγχρονες προκλήσεις και παράλληλα, προκύπτει η ανάγκη προσαρμογής στις δεσμεύσεις που ανέλαβε η χώρα στο πλαίσιο των διαδικασιών της Λισαβόνας και της Μπολόνιας».

30. Το άρθρο 47 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας κατοχυρώνει τη νομοθετική αρμοδιότητα του Συμβουλίου για την έκδοση οδηγιών με σκοπό την εναρμόνιση της νομοθεσίας των κρατών-μελών για την αναγνώριση πανεπιστημιακών τίτλων προκειμένου

οματα διαδικαστικής νομιμοποίησης, καθώς το διακυβερνητικό όργανο συντονισμού – η Σύνοδος υπουργών Παιδείας – λειτουργεί άτυπα. Οι πολιτικές διακηρύξεις της Συνόδου δεν προσλαμβάνουν το status του κοινοτικού δικαίου, δηλαδή τη διαδικαστική νομιμοποίηση της υπερψήφησης από Συμβούλιο και Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, όπως συμβαίνει στα ζητήματα συντρεχουσών αρμοδιοτήτων.

Το δεύτερο πρόβλημα για τις νέες νομοθετικές πρωτοβουλίες υπήρξε το ιστορικό των αντιθέσεων που προκύπτουν σε κάθε περίπτωση ρύθμισης των σχέσεων πολιτείας-πανεπιστημίου. Στο παρελθόν το κράτος επιχείρησε την ασφυκτική εποπτεία του πανεπιστημίου, ενώ το τελευταίο επιδίωξε την ενίσχυση της αυτοδιοίκησής του.³¹ Ακόμη, πρόσφατες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις (λ.χ. επί υπουργίας Γ. Αρσένη) αποτέλεσαν πεδίο αντιπαράθεσης μεταξύ των κομμάτων αλλά και αντίδρασης εκ μέρους των οργανώσεων της εκπαιδευτικής κοινότητας. Επιπλέον, η ουσιαστική εφαρμογή των νέων ρυθμίσεων προϋποθέτει την κατανόσή τους από την ακαδημαϊκή κοινότητα, στο πλαίσιο της οποίας παρατηρείται «γενικευμένη άγνοια», αλλά και ιδεολογική αντιπαράθεση για τη διαδικασία της Μπολόνιας.³²

Οι παραπάνω αδυναμίες –έλλειψη διαδικαστικής, αλλά και ευρύτερα κοινωνικής νομιμοποίησης– φαίνεται ότι αξιολογήθηκαν από την κυβέρνηση Καραμανλή, η οποία επέλεξε διαβουλευτικούς τρόπους διαμόρφωσης της νομοθεσίας.³³

να διευκολύνει την άσκηση επαγγέλματος των ευρωπαίων πολιτών στη χώρα εγκατάστασης. Για την εξέλιξη των μορφών συντονισμού των πολιτικών για την εκπαίδευση, βλ. Anders J. Hingel, «Education Policies and European Governance. Contribution to the Interservice Groups on European Governance», *European Journal for Education Law and Policy*, τόμ. 5, 2001.

31. Χαρακτηριστικές είναι οι μεταρρυθμιστικές απόπειρες μεταξύ 1889-1932 (βλ. Σ. Μπουζάκης, «Μεταρρυθμιστικές Απόπειρες στην Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση. Από τα Νομοσχέδια του Ευταξία το 1889 στον Οργανισμό του 1932», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 2006, σ. 54-55), καθώς και η σύγκρουση κυβέρνησης-πανεπιστημιακών για την εφαρμογή του Ν.1268/82 (βλ. Ν. Παπαδάκης, «Μια τόσο βολική αυταπάτη... οργάνωση συμφερόντων και ιδεολογικοπολιτικές παράμετροι του μεταρρυθμιστικού εκκρεμούς στην ανώτατη εκπαίδευση μετά το 1982», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π., σ. 68).

32. Δ. Κλάδης, «Ο ευρωπαϊκός χώρος ανώτατης εκπαίδευσης μετά το Μπέργκεν και οι επιδράσεις στο ελληνικό Πανεπιστήμιο», στο Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π., σ. 97-103.

33. Στις νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Καραμανλή (2004-2007) περιλαμβάνονται οι εξής: Ν.3549/2007 (ΦΕΚ 69 Α') «Μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου για τη δο-

Η αποτίμηση της δημόσιας διαβούλευσης για την ανώτατη εκπαίδευση συνεισφέρει ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για το ελληνικό πολιτικό σύστημα. Το κυριότερο στοιχείο αφορά την αξιοποίηση κάθε δυνατότητας έκθεσης των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης στον δημοκρατικό έλεγχο και τη συμμετοχή. Η εξέλιξη αυτή δεν πιστώνεται στην κυβέρνηση, αλλά στην ακαδημαϊκή κοινότητα η οποία διεκδίκησε να έχει λόγο στις προτεινόμενες αλλαγές. Η κυβέρνηση έλαβε την πρωτοβουλία του διαλόγου με γνώμονα τη συναίνεση. Βρέθηκε, όμως, αντιμέτωπη με μια έντονη (αλλά όχι πρωτόγνωρη στα χρονικά της σχέσης κράτους-πανεπιστημίου) πολιτικοποίηση των ζητημάτων της μεταρρύθμισης στα ΑΕΙ, καθώς και με την πρόκληση να διαχειρισθεί τόσο τα σημεία σύγκλισης όσο και τα σημεία έντονης κριτικής και αμφισβήτησης.

Πράγματι, φορείς και ομάδες της ακαδημαϊκής κοινότητας επέδειξαν ισχυρή και έμπρακτη βούληση να έχουν λόγο επί των αλλαγών που εξήγγειλε η κυβέρνηση στα ΑΕΙ. Το διάστημα Φεβρουαρίου-Ιουνίου 2006, η Σύνοδος Πρυτάνεων και η Επιτροπή για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση του ΕΣΥΠ υπέβαλαν προτάσεις ενόψει της διαμόρφωσης του νόμου-πλασιού για τα ΑΕΙ.³⁴

Μετά τη δημοσιοποίηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ για τον νόμο-πλαίσιο και έως την κατάθεση συγκεκριμένου σχεδίου νόμου στη Βουλή τον Μάρτιο του 2007, φορείς της ακαδημαϊκής κοινότητας υπέβαλαν πλήθος

μή και λειτουργία των ΑΕΙ», Ν.3374/2005 (ΦΕΚ 189 Α') «Διασφάλιση της ποιότητας στην ανώτατη εκπαίδευση, σύστημα μεταφοράς και συσώρευσης πιστωτικών μονάδων, παράρτημα διπλώματος», Ν.3328/2005 (ΦΕΚ 80 Α') «Διεπιστημονικός οργανισμός αναγνώρισης τίτλων ακαδημαϊκών και πληροφόρησης», Ν.3391/2005 (ΦΕΚ 240 Α') «Έδραση διεθνούς πανεπιστημίου της Ελλάδος», Ν.3369/2005 (ΦΕΚ 171 Α') «Συστηματοποίηση δια βίου μάθησης και άλλες διατάξεις», Ν.3404/2005 (ΦΕΚ 260 Α') «Ρύθμιση θεμάτων ανώτατης πανεπιστημιακής και τεχνολογικής εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις». Ακόμη, στη διάρκεια της δεύτερης θητείας της κυβέρνησης Καραμανλή (9/2007-10/2009) ψηφίσθηκαν σχέδια νόμου τα οποία είχαν προετοιμασθεί και συζητηθεί κατά την πρώτη θητεία και, συγκεκριμένα, οι νόμοι 3653/2008 (ΦΕΚ 49 Α') «Θεσμικό πλαίσιο έρευνας και τεχνολογίας και άλλες διατάξεις» και 3685/2008 «Θεσμικό πλαίσιο για τις μεταπτυχιακές σπουδές». Οι νομοθετικές πρωτοβουλίες της κυβέρνησης Καραμανλή επιβεβαιώνουν τη σταθερή βούληση των ελληνικών κυβερνήσεων να διαμορφώσουν πολιτικές για την ανώτατη εκπαίδευση με γνώμονα τις τάσεις που αναπτύσσονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

34. Βλ. Σύνοδος Πρυτάνεων, *Ανακοίνωση*, 6.5.2006 και Επιτροπή ΕΣΥΠ για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, *Προτάσεις*, 28.4.2006 (μέλη της Επιτροπής ήταν οι Αθ. Βερέμης, Π. Βαλλιάνος, Α. Λινού, Ν. Μουζέλης, Α. Οντόνι, Γ. Παγουλάτος, Β. Παπάζογλου, Μ. Σταθόπουλος, Π. Τσακλόγλου και ως τον Ιανουάριο 2006 οι Ν. Αλιβιζότος και Δ. Σωτηρόπουλος και ως τον Φεβρουάριο 2006 ο Γ. Γραμματικάκης).

παρατηρήσεων και εναλλακτικών προτάσεων από διαφορετικές ιδεολογικές σκοπιές. Μεταξύ άλλων, δημοσιοποιήθηκαν μία Ανακοίνωση της Ακαδημίας Αθηνών (Δεκέμβριος 2006), προτάσεις της Επιτροπής Πανεπιστημιακών του Εξωτερικού του ΕΣΥΠ (Νοέμβριος 2006), η «Έρευνα για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση» του ΕΛΙΑΜΕΠ (Νοέμβριος 2006), προτάσεις του Ομίλου Προβληματισμού Αριστερά Σήμερα (ΑΡΣΗ) με τίτλο «Ενιαία Οργάνωση και Λειτουργία της Ανώτατης Εκπαίδευσης και Έρευνας» (Οκτώβριος 2006), η Διακήρυξη «489 Πανεπιστημιακών υπέρ της Μεταρρύθμισης του Νόμου-Πλαισίου για τα ΑΕΙ, Μεταρρύθμιση για την αναβάθμιση του Πανεπιστημίου με πυξίδα την κοινή λογική» (<http://greek-academics-initiative.blogspot.com>), κείμενο της Μεταρρύθμισης στο Ελληνικό Πανεπιστήμιο (<http://greekuniversityreform.wordpress.com>), Διακηρύξεις των μελών ΔΕΠ του Πολυτεχνείου Κρήτης και του Γεωπονικού Πανεπιστημίου και συμπεράσματα εκδήλωσης του Ομίλου Προβληματισμού για τον Εκσυγχρονισμό της Κοινωνίας (ΟΠΕΚ) με τίτλο «Το πανεπιστήμιο του μέλλοντός μας».

Οι παραπάνω παρεμβάσεις, καθώς και το πλήθος των τόμων που εκδόθηκαν³⁵ και των δημοσιευμάτων στον Τύπο, πρέπει να αξιολογηθούν ως μορφές συμμετοχής στη διαβούλευση. Η εξέλιξη αυτή μάλλον οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα θεσμοποιημένα όργανα διαβούλευσης –εν προκειμένω το ΕΣΥΠ– δεν εξαντλούν τις δυνατότητες συμμετοχής και έκφρασης γνώμης. Πράγματι, τη διαδικασία του ΕΣΥΠ αποχώρησαν ή δεν συμμετείχαν εξαρχής τα κόμματα της αντιπολίτευσης και το όργανο εκπροσώπησης των πανεπιστημιακών (ΠΟΣΔΕΠ). Η αποχώρηση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με πολλούς τρόπους, δηλαδή με αναφορές στην υπαιτιότητα της κυβέρνησης, στη μη αποτελεσματικότητα των διαδικασιών διαλόγου στο συγκεκριμένο όργανο ή στην αντιπολιτευτική τακτική των κομμάτων.

Σε κάθε περίπτωση, όμως, το ΕΣΥΠ αποτέλεσε ένα μόνο από τα πολλά fora διαβούλευσης και η στάση των ενδιαφερόμενων μερών σε αυτό δεν επαρκεί για να ερμηνεύσει τη συμμετοχή τους στη διαβούλευση συνολικά. Άλλωστε, η διαβούλευση ακριβώς επιδιώκει τη δημοσιότητα της συζήτησης, την αυξημέ-

35. Βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Αλιβιζάτος, *Πέρα από το 16. Τα πριν και τα μετά*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007· Ε. Βενιζέλος, *Ατζέντα 16. Για το ελληνικό πανεπιστήμιο του 21ου αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2007· Θ. Βερέμης - Β. Παπαζήσης, *Διάλογος για την τριτοβάθμια εκπαίδευση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007· Μ. Δαμανάκη - Β. Κουλαϊδής - Γ. Βαρουφάκης - Γ. Καλογήρου - Ν. Παπαδάκης, *Το πραγματικό και το κεκτημένο. Το πανεπιστήμιο σε μετάβαση*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2006· Δ. Κλάδης - Ξ. Κοντιάδης - Γ. Πανούσης (επιμ.), *Η μεταρρύθμιση του ελληνικού Πανεπιστημίου*, ό.π.

νη συμμετοχή και την ανάδειξη ευρύτερων απόψεων οι οποίες, ενδεχομένως, δεν εκπροσωπούνται από τους οργανωμένους φορείς αντιπροσώπευσης.

Το επιχείρημά μας είναι ότι κάθε φορέας επέλεξε θεσμοποιημένες ή άτυπες μορφές συμμετοχής σύμφωνα με την ιδιαίτερη φυσιογνωμία και την ευρύτερη στρατηγική του. Τα κόμματα επέλεξαν την κοινοβουλευτική συζήτηση, η Σύνοδος Πρυτάνεων τις τακτικές απευθείας συναντήσεις με την ηγεσία του ΥΠΕΠΘ, η ΠΟΣΔΕΠ τις κινητοποιήσεις, οι κινήσεις πανεπιστημιακών τις δημόσιες διακηρύξεις και οι φοιτητικές οργανώσεις τις κινητοποιήσεις.

Σε ό,τι αφορά στα κόμματα, επέλεξαν την κοινοβουλευτική οδό αντί του ΕΣΥΠ για την υποστήριξη των θέσεών τους για τα ΑΕΙ.³⁶ Οι αρχηγοί διατύπωσαν τις θέσεις τους στις τρεις προ ημερησίας διατάξεως συζητήσεις με αντικείμενο την Παιδεία: πρώτον, στις 08.11.2004 (Συνεδρίαση ΝΣΤ', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Α') με πρωτοβουλία της Νέας Δημοκρατίας και θέμα «Η πορεία της παιδείας και οι επιβαλλόμενες προσαρμογές στα ευρωπαϊκά δεδομένα, ώστε να επιτύχει η αναβάθμισή της σε όλα τα επίπεδα»· δεύτερον, στις 26.05.2006 (Συνεδρίαση ΡΜΓ', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Β') με πρωτοβουλία του ΚΚΕ και θέμα την κατάσταση στην ανώτατη εκπαίδευση· και, τρίτον, στις 24.11.2006 (Συνεδρίαση Α', Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ') με πρωτοβουλία του ΣΥΡΙΖΑ και θέμα την Παιδεία.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο προ ημερησίας διατάξεως συζητήσεις προκλήθηκαν από τα κόμματα της ελάσσονος αντιπολίτευσης και μπορούν να ερμηνευθούν ως πράξεις κοινοβουλευτικού ελέγχου της κυβέρνησης για τις προτεινόμενες αλλαγές και, άρα, συμμετοχής στη διαβούλευση με σκοπό την άσκηση κριτικής. Ο Πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ Αλ. Αλαβάνος διατύπωσε δέκα εναλλακτικές θέσεις για τα ΑΕΙ στο πλαίσιο της συζήτησης για την αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος,³⁷ ενώ υπέβαλε στη Βουλή αντι-νομοσχέδιο για τη λειτουργία τους.³⁸

Το ΠΑΣΟΚ συμμετείχε στην (εκτός νομοθετικής διαδικασίας) κοινοβουλευτική συζήτηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ και ακρόαση φορέων για τον νόμο-πλαίσιο στο πλαίσιο επτά συνεδριάσεων της Επιτροπής Μορφωτικών

36. Αποσπάσματα των κυριότερων θέσεων των αρχηγών των πολιτικών κομμάτων στη Βουλή παρατίθενται στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 77-152.

37. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 18.02.2007.

38. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 5.3.2007. Το κείμενο του αντι-νομοσχεδίου παρατίθεται στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 121-44.

Υποθέσεων της Βουλής.³⁹ Ο αρχηγός του Γ. Παπανδρέου κατέθεσε εναλλακτικές προτάσεις την πρώτη ημέρα της συζήτησης στην κοινοβουλευτική επιτροπή του σχεδίου νόμου για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ.⁴⁰

Η τάση των κομμάτων αλλά και ομάδων της κοινωνίας των πολιτών να επιδείξουν κριτική στάση δεν πρέπει να οδηγήσει στην παράβλεψη ενδείξεων συναίνεσης. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προκύπτει από την ανάλυση του κοινοβουλευτικού λόγου των πολιτικών αρχηγών είναι ότι υπήρξαν σημεία διακομματικής σύγκλισης –και «σιωπηλής» συναίνεσης– για τις γενικότερες κατευθύνσεις της πολιτικής για την ανώτατη εκπαίδευση.⁴¹

Παρατηρήθηκε σύγκλιση κυρίως μεταξύ Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ και, σε ορισμένα ζητήματα, και από τον ΣΥΡΙΖΑ, ως προς τους εξής κύριους άξονες αλλαγών: την ενίσχυση της αυτοδιοίκησης των ΑΕΙ, τη διασφάλιση της ποιότητας, τη διαφάνεια και λογοδοσία, την κατάργηση του μοναδικού συγγραμματος και τη διεθνοποίηση.⁴² Αυτά, όμως, λόγω της γενικότερης αντιπολιτευτικής θέσης των κομμάτων και της κριτικής στάσης της πανεπιστημιακής κοινότητας δεν βρέθηκαν στο προσκήνιο του πολιτικού λόγου ούτε αποτυπώθηκαν σε συγκεκριμένες πολιτικές πράξεις (λ.χ. υπερψήφισμα του νομοσχεδίου επί της αρχής ή επί των άρθρων).

Ανάλογη σύγκλιση παρατηρήθηκε και στις προτάσεις των φορέων και κινήσεων της ακαδημαϊκής κοινότητας που προαναφέρθηκαν για ζητήματα όπως η αυτοδιοίκηση των ΑΕΙ, το ακαδημαϊκό άσυλο, η ενίσχυση της νομιμότητας και της αξιοκρατίας στις εκλογές μελών ΔΕΠ, η οργάνωση των σπουδών και η φοιτητική μέριμνα, ο διεθνής προσανατολισμός και η κοινωνική λογοδοσία των ιδρυμάτων.

Στην επόμενη ενότητα εστιάζουμε σε στάσεις αμφισβήτησης που εκδηλώθηκαν κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης όσο και εφαρμογής των νομοθετικών πρωτοβουλιών της κυβέρνησης για τις μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση.

39. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Β', συνεδριάσεις 27.06, 29.06, 18.07, 25.07, 27.07, 05.09 και 19.09.2006.

40. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 27.02.2007.

41. Βλ. Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 33-75.

42. Θέσεις των αρχηγών των κοινοβουλευτικών ομάδων όπως εκφράστηκαν στη Βουλή στις αντίστοιχες συνεδριάσεις: Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΑ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΝΣΤ' (08.11.2004), Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΡΜΓ' (26.05.2006) και Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση Λ', (24.11.2006)· Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, ΙΒ' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΚΒ' (02.11.2007).

3. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗΣ

Οι προτάσεις της κυβέρνησης για το νέο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ⁴³ δέχθηκαν κριτική από πολλές πλευρές. Ωστόσο, δεν μπορούν όλες οι μορφές κριτικής να χαρακτηριστούν στάσεις αμφισβήτησης –για αυτή πρέπει να γίνει ειδικότερη προσέγγιση. Όπως θα υποστηριχθεί παρακάτω, μορφές κριτικής που αναπτύσσονται στο πλαίσιο του δημοκρατικού ελέγχου και βρίσκονται εντός των ορίων της συνήθους πολιτικής διαφωνίας δεν συνιστούν στάσεις αμφισβήτησης.

Οι αρχές του δημοκρατικού ελέγχου επιβάλλουν στα πολιτικά κόμματα μία κριτική στάση απέναντι στις προτάσεις της κυβέρνησης. Ακόμη, τα κόμματα, παράλληλα με τη συνταγματική αποστολή τους να ασκούν αντιπολίτευση, συμμετέχουν στον πολιτικό ανταγωνισμό ως διεκδικητές της λαϊκής εντολής και, για τον λόγο αυτόν, πρέπει να αναπτύσσουν εναλλακτικές προτάσεις διακυβέρνησης. Η πολιτική διαφωνία των κομμάτων, όμως, δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σε κάθε περίπτωση ως στάση αμφισβήτησης στο μέτρο που αποτελεί συνταγματική αποστολή τους να ασκούν έλεγχο στην κυβέρνηση και στις νομοθετικές της πρωτοβουλίες.

Ανάλογη αξιολόγηση πρέπει να γίνει και για τις κινήσεις πανεπιστημιακών οι οποίες, παρά τα σημεία συναίνεσης, κράτησαν κριτική κυρίως στάση έναντι της κυβέρνησης εκφράζοντας διαφωνίες για το περιεχόμενο ειδικότερων ρυθμίσεων. Πρόκειται, όμως, για κριτική στάση η οποία δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συνολικά ως στάση αμφισβήτησης στον βαθμό που στις προτάσεις τους αποδέχονται την κατεύθυνση του εξευρωπαϊσμού της ανώτατης εκπαίδευσης.

Η στάση αμφισβήτησης χαρακτηρίζεται από εκ διαμέτρου διαφορετική θεώρηση για το αντικείμενο της νομοθετικής ρύθμισης και όχι απλώς από διαφωνία για επιμέρους νομοθετικές επιλογές. Αναφέρεται, δηλαδή, στην ανάπτυξη διαφορετικών ιδεολογικοπολιτικών επιλογών και στρατηγικών και σε διαφορετική προσέγγιση του δημοσίου συμφέροντος. Ως βαθύτερη στάση, η αμφισβήτηση δεν εκδηλώνεται μόνο κατά τη συζήτηση της νομοθετικής ρύθμισης, αλλά παρατείνεται και κατά την εφαρμογή της.

Οι πλευρές που διαμόρφωσαν στάση αμφισβήτησης έναντι των μεταρρυθμίσεων για την ανώτατη εκπαίδευση εξέφρασαν συνολική αντίθεση στο υφιστάμενο κοινωνικοοικονομικό καθεστώς, συνολικότερη ιδεολογική αντι-

43. Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, δελτίο Τύπου «Προσχέδιο πρότασης για τη μεταρρύθμιση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των ΑΕΙ», 21.06.2006.

παράθεση εναντίον των κρατικών θεσμών, της Ε.Ε. και της αγοράς ως φορέων επικυρίαρχης και αντιλαϊκής ιδεολογίας. Δεν επρόκειτο, δηλαδή, για διαφωνία ως προς τον τρόπο προσαρμογής στα ευρωπαϊκά πρότυπα για την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά για άρνησή τους. Η αμφισβήτηση εκφράστηκε τόσο κατά τη διαμόρφωση της νομοθεσίας όσο και κατά την εφαρμογή της.

Για την τεκμηρίωση της προσέγγισης αυτής ακολουθεί μια συνοπτική επισκόπηση χαρακτηριστικών περιπτώσεων αμφισβήτησης τόσο ρητορικού όσο και ακτιβιστικού χαρακτήρα.

Το ΚΚΕ απέρριψε τις προτάσεις της κυβέρνησης για το θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ θεωρώντας ότι βρίσκονται σε πλήρη σύγκρουση με τα συμφέροντα των νέων και των λαϊκών στρωμάτων για μια δημόσια λαϊκή σύγχρονη Παιδεία διότι προσδιορίζουν ως αποστολή των πανεπιστημίων την αναπαραγωγή φτηνής και προσαρμοστικής εργατικής δύναμης.⁴⁴ Παρόμοια στάση εκφράστηκε και κατά την παρουσίαση του τελικού σχεδίου νόμου ο οποίος, κατά το ΚΚΕ, αποτελεί έναν κανονισμό «που θα επιβάλλει στα δημόσια ανώτατα ιδρύματα να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά και ανταποδοτικά, σαν επιχειρήσεις: με μάντζερ, επιχειρησιακό σχέδιο, τυποποιημένη και χαμηλού επιπέδου διδασκαλία, αυταρχισμό και προπαντός με τις επιχειρήσεις να παρεμβαίνουν άμεσα και να υπαγορεύουν το περιεχόμενο των σπουδών και της έρευνας».⁴⁵ Αμφισβήτηση εκφράστηκε και εναντίον της καθιέρωσης της αξιολόγησης στα πανεπιστήμια.⁴⁶

Ο ΣΥΡΙΖΑ υποστήριξε ότι δεν υπάρχει πρόσφορο έδαφος διαλόγου, καθώς αυτός διεξάγεται στα προαποφασισμένα πλαίσια που ορίζουν «η Μπολόνια, η Λισσαβόνα και ο ενιαίος χώρος εκπαίδευσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης».⁴⁷ Ακόμη, αντιτάχθηκε στην αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγ-

44. Χαρακτηριστικά, η Γ.Γ. της Κ.Ε. Α. Παπαρήγα δήλωσε: «Δεν έχω σκοπό να κάνω μια ολοκληρωμένη τοποθέτηση. Θα έλεγα η πιο ολοκληρωμένη τοποθέτηση είναι: Απορρίπτεται. Δεν υπάρχει έδαφος διαλόγου» Δηλώσεις, 22.06.2006 στο www.kke.gr [πρόσβαση 30.06.2006].

45. Γραφείο Τύπου της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ, 21.02.2007, στο www.kke.gr [πρόσβαση 01.06.2007].

46. Σύμφωνα με μία άποψη, η αξιολόγηση θα έχει ως αποτέλεσμα να διαχωριστούν τα ιδρύματα σε λίγα «καλά» για την ελίτ και πολλά «κακά» για τη μάζα. Τα πρώτα θα χρηματοδοτούνται περισσότερο και οι απόφοιτοί τους θα προτιμούνται από τις επιχειρήσεις, ενώ τα υπόλοιπα θα βαλτώνουν και οι απόφοιτοί τους θα μπαίνουν στην παραγωγή με πολύ χειρότερους όρους και χωρίς πολλές απαιτήσεις· βλ. *Ριζοσπάστης* 25.01.2007.

47. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά*, 1Α' Περίοδος, Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΝΣΤ', 08.11.2004.

ματος στην κατεύθυνση της θεσμοθέτησης μη κρατικών, μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων, όπως προτάθηκε από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία. Σχετικά με το προσχέδιο του νόμου-πλαίσου, ο ΣΥΡΙΖΑ δημοσιοποίησε «αντι-νομοσχέδιο» με 28 τροπολογίες, το οποίο πρότεινε εναλλακτικές ρυθμίσεις για ζητήματα όπως ο εσωτερικός κανονισμός και ο τετραετής προγραμματισμός, με έμφαση στην αυτοδιοίκηση των ιδρυμάτων και τη διατήρηση του δημόσιου χαρακτήρα τους.⁴⁸

Η ΠΟΣΔΕΠ αμφισβήτησε συνολικά τις κατευθύνσεις του Ευρωπαϊκού Χώρου Ανώτατης Εκπαίδευσης και κατηγόρησε την κυβέρνηση για θεσμική υποβάθμιση του πανεπιστημίου και εγκατάλειψη της δημόσιας δωρεάν ανώτατης εκπαίδευσης και της έρευνας.⁴⁹ Η αμφισβήτηση, τέλος, από την πλευρά των φοιτητικών οργανώσεων αριστερού-ριζοσπαστικού προσανατολισμού στράφηκε εναντίον του εξευρωπαϊσμού της ανώτατης εκπαίδευσης συνολικά.⁵⁰ Στις ακτιβιστικές χαρακτήρα μορφές αμφισβήτησης περιλαμβάνονται οι καταλήψεις και τα συλλαλητήρια των φοιτητών⁵¹ και οι απεργίες που κήρυξε η ΠΟΣΔΕΠ.

Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις⁵² ξεκίνησαν τον Μάιο του 2006: το πρώτο

48. Βλ. Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 77-152.

49. ΠΟΣΔΕΠ, *Προτάσεις για την αναβάθμιση του δημόσιου πανεπιστημίου*, Αθήνα 2006, στο www.ntua.posdep.gr [πρόσβαση 10.12.2006].

50. Όπως χαρακτηριστικά υποστηρίζεται, «η αντι-εκπαιδευτική πολιτική Ε.Ε.-Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ που απορρέει από τις συνόδους της Μπολόνιας και της Λισαβόνας είναι κομμένη και ραμμένη στα συμφέροντα του κεφαλαίου. Ο νόμος-πλαίσιο που ψήφισε η κυβέρνηση στη Βουλή όπως και η κατάργηση του άρθρου 16, προωθεί την επιχειρηματική λειτουργία και τα ιδιωτικοοικονομικά κριτήρια στις σχολές! Εντείνει τους ταξικούς φραγμούς και την απαξίωση των σπουδών μέσα από τον ασφυκτικό έλεγχο του περιοχόμενου τους, της εκπαιδευτικής και ερευνητικής διαδικασίας από τις επιχειρήσεις, μετατρέπει το πτυχίο σε πιστοποιητικό και άθροισμα πιστωτικών μονάδων, υποχρεώνει τους απόφοιτους σε ένα δια βίου κυνήγι δεξιοτήτων. Βασικός στόχος τους η διαμόρφωση φτηνού-ευέλικτου-εργατικού δυναμικού, η ένταση της εκμετάλλευσης, η αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου», Πανελλαδικό Συντονιστικό Γενικών Συνελεύσεων και Καταλήψεων, *Ανακοίνωση*, 9.3.2007 στο www.edopolytexneio.org. [πρόσβαση 26.03.2007].

51. Χαρακτηριστικά, η Ενιαία Ανεξάρτητη Αριστερή Κίνηση (ΕΑΑΚ) αναφέρει ότι «στη μάχη της υπεράσπισης των πτυχίων μας, της εργασιακής μας προοπτικής, του δημόσιου και δωρεάν χαρακτήρα της εκπαίδευσης καλούμε κάθε φοιτητή να συμπαραταχθεί στη βάση μιας αγωνιστικής λογικής» βλ. www.eaak.gr

52. Εκτιμήσεις στο «Παπάκι», το ηλεκτρονικό περιοδικό του Δημοσιογραφικού Εργαστηρίου του Τμήματος Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου, στο <http://www.papaki.panteion.gr>.

συλλαλητήριο πραγματοποιήθηκε στις 11 Μαΐου ενώ την ίδια περίοδο άρχισαν και οι καταλήψεις, οι οποίες κορυφώθηκαν την εβδομάδα 19-25 Ιουνίου 2006, οπότε έφθασαν τις 430 σε σύνολο 454 σχολών και τμημάτων –σύμφωνα με εκτιμήσεις φοιτητών⁵³ ο μέγιστος αριθμός καταλήψεων ήταν 243 στα πανεπιστήμια και 186 στα ΤΕΙ. Οι καταλήψεις έληξαν μέχρι τις 10 Ιουλίου 2006. Από τις 20 Σεπτεμβρίου επαναλήφθηκαν τα εβδομαδιαία πανεκπαιδευτικά συλλαλητήρια, τα οποία συνεχίστηκαν μέχρι την κατάθεση του σχεδίου νόμου για τον νόμο-πλαίσιο τον Μάρτιο του 2007.

Η ακτιβιστικού χαρακτήρα αμφισβήτηση της νομοθεσίας για τα ΑΕΙ συνεχίστηκε την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2008 με αφορμή την εφαρμογή ορισμένων ρυθμίσεων του νέου νόμου-πλαισίου 3549/2007 σχετικά με τις διαδικασίες εκλογής των οργάνων διοίκησης των ΑΕΙ και τον τετραετή ακαδημαϊκό-αναπτυξιακό προγραμματισμό. Στην ένταση που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό της ακαδημαϊκής κοινότητας περιλαμβάνονται και περιστατικά βίας.⁵⁴

Στο μέτρο που οι βαθύτεροι λόγοι της –ρητορικού και ακτιβιστικού χαρακτήρα– αμφισβήτησης ήταν αντι-συστημικοί, η αντιπαράθεση αφορούσε όχι απλώς τα ζητήματα του διαλόγου, αλλά κυρίως διαφορετικές και μάλλον ασύμπτωτες αντιλήψεις περί δημοσίου συμφέροντος. Η στρατηγική της αμφισβήτησης θεμελιώνεται στην άποψη ότι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία δεν υπηρετεί τα λαϊκά συμφέροντα, αποφασίζει ερήμην αυτών οπότε χρειάζεται μαζική κινητοποίηση προκειμένου η υπερψήφηση των μεταρρυθμίσεων να μην θεωρηθεί –κοινωνικά τουλάχιστον– νομιμοποιημένη.⁵⁵

Ποια είναι, όμως, τα όρια της έκφρασης αμφισβήτησης, ιδιαιτέρως ακτιβιστικού χαρακτήρα, στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού συστήματος; Πώς τεκ-

53. Εκτιμήσεις της φοιτητικής κίνησης «Εδω Πολυτεχνείο» – βλ. www.edopolytechnio.org.

54. Χαρακτηριστικά είναι τα δημοσιεύματα: «Η αρπαγή της κάλπης και ο ανταρτοπόλεμος στα ΑΕΙ και ΤΕΙ», *Το Βήμα*, 24.05.2008· «Επεισοδιακές συνεδριάσεις συγκλήτων σε ΑΠΘ και ΠΑΜΑΚ», *Τα Νέα*, 02.06.2008· «Τα πανεπιστήμια των αναταράξεων», *Ελευθεροτυπία*, 07.06.2008· «Επεισόδια στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας», *Έθνος*, 24.06.2008· «Πιάστηκαν στα χέρια φοιτητές με καθηγητές στο Παν. Αιγαίου», *Καθημερινή*, 27.06.2008· «Μάχη για τα πρακτικά της Συγκλήτου», *Ελευθεροτυπία*, 02.07.2008.

55. Σύμφωνα με μία άποψη για τη στοχοθεσία των φοιτητικών κινητοποιήσεων, «ακόμα κι αν ψηφίσει η Βουλή την αναθεώρηση του άρθρου 16 και το νέο νόμο-πλαίσιο για την ανώτατη εκπαίδευση, η νίκη των εν λόγω ιθυνόντων να είναι “πύρρειος νίκη”... προσδοκούσαν να τα περάσουν με το λαό “στη γωνία”, απαθή και άβουλο, ώστε να λένε μετέπειτα πως έπραξαν σύμφωνα με την “εκπεφρασμένη λαϊκή βούληση” και να προχωρήσουν σε νέες αντιλαϊκές “καινοτομίες”» βλ. *Ριζοσπάστης*, 7.2.2007.

μηριώνεται η ανυπακοή στη δημοκρατική νομοθεσία; Τα ερωτήματα αυτά θα διερευνηθούν στην επόμενη ενότητα.

4. ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΦΙΣΒΗΤΗΣΗ;

Όπως υποστηρίχθηκε στην κανονιστική θεώρηση της διαβούλευσης, η αμφισβήτηση αποτελεί σημαντική δυνατότητα των πολιτών προκειμένου να αντιμετωπιστούν φαινόμενα πολιτικής κυριαρχίας και κηδεμονίας και, κατά συνέπεια, να προστατευθούν οι ελευθερίες και το δημόσιο συμφέρον.

Κατά τον Macedo, στη φιλελεύθερη πολιτεία η δέσμευση όλων των θεσμών και των πολιτών στον σεβασμό των φιλελεύθερων κανόνων, διαδικασιών και αξιών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αξιολόγηση της νομοθεσίας και των δημόσιων πολιτικών. Η τελευταία διεξάγεται στη βάση της δημόσιας τεκμηρίωσης [public justification] και της ανταλλαγής εκλογικευμένων επιχειρημάτων και δεν περιορίζεται στην έκφραση προσωπικών θέσεων.⁵⁶

Η συμμόρφωση προς τον νόμο προκύπτει ως υποχρέωση των πολιτών να τηρούν τους κανόνες του δίκαιου παιγνίου [fair play] στο μέτρο που απολαμβάνουν την ωφέλεια που προκύπτει από τα δημόσια αγαθά τα οποία παράγονται στο πλαίσιο της συνεργασίας στην πολιτική κοινωνία.⁵⁷ Η επιταγή συμμόρφωσης δεν σημαίνει ότι αποκλείεται η επιλογή της ανυπακοής για τους πολίτες.

Ο Rawls ορίζει την πολιτική ανυπακοή ως δημόσια, μη βίαιη πολιτική πράξη απευθυνόμενη στην πλειοψηφία με σκοπό τη μεταβολή της νομοθεσίας ή πολιτικών της κυβέρνησης.⁵⁸ Η δικαιολόγηση της πολιτικής ανυπακοής, όμως, γίνεται αποκλειστικά με αναφορά στην παραβίαση της ελευθερίας και με σκοπό τη διατήρηση και ενδυνάμωση των θεσμών δικαιοσύνης, ενώ η αφοσίωση στον νόμο –δηλαδή, το καθήκον συμμόρφωσης προς νό-

56. Όπως παρατηρεί ο Macedo: «[C]itizens should participate in the spirit of public justification: not simply asserting their own positions, but considering and addressing the reasonable arguments of others, including those of public officials» S. Macedo, *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990, σ. 105

57. R. Dagger, *Civic Virtues: Rights, Citizenship and Republican Liberalism*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1997, σ. 46-79.

58. J. Rawls, *A Theory of Justice*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1971, σ. 73-78, 312-336.

μους οι οποίοι δεν ξεπερνούν συγκεκριμένα όρια δικαιοσύνης– προσδιορίζει τα όρια της έκφρασης ανυπακοής.

Ο Dworkin ισχυρίζεται ότι η ανυπακοή εντάσσεται στα δικαιώματα των πολιτών έναντι της κυβέρνησης, αλλά δεν αποτελεί αυτοτελές δικαίωμα.⁵⁹ Η ελευθερία της έκφρασης αμφισβήτησης πρέπει να προασπίζεται όταν αυτό είναι απαραίτητο για να προστατεύσει κάποιος την αξιοπρέπειά του ή την απαίτησή του για ισότιμη μεταχείριση. Υπό την έννοια αυτή, η κυβέρνηση δεν μπορεί να στερεί στους πολίτες τη δυνατότητα έκφρασης αμφισβήτησης.

Η πολιτική ανυπακοή [civil disobedience] είναι θεμιτή επιλογή για τους πολίτες, όταν ένας νόμος δεν ανταποκρίνεται στα κριτήρια της δικαιοσύνης.⁶⁰ Άλλωστε, ο πολίτης της φιλελεύθερης πολιτείας είναι συνειδητός ερμηνευτής των φιλελεύθερων αξιών, στην υποστήριξη των οποίων δίνει προτεραιότητα έναντι των προσωπικών του επιδιώξεων.⁶¹

Όταν οι αρχές της δημοκρατικής διαβούλευσης δεν τηρούνται –δηλαδή, όταν συγκεκριμένα μέρη ή συμφέροντα αποκλείονται ή αντιστρόφως ασκούν κυρίαρχη επιρροή, ενώ δεν παρέχεται επαρκής πληροφόρηση–, τότε η πολιτική ανυπακοή και η αμφισβήτηση αποτελούν μορφές δράσης με στόχο να ισχύσουν οι εγγυήσεις της δημοκρατικής διαβούλευσης.⁶²

Από τα παραπάνω συνεπάγεται ότι η αμφισβήτηση και η ανυπακοή αποτελούν θεμιτές στάσεις των πολιτών, στο μέτρο που εκδηλώνονται για την προάσπιση των πολιτικών ελευθεριών, του δημοσίου συμφέροντος και των βασικών θεσμών κοινωνικής δικαιοσύνης.

Ασφαλώς, η αμφισβήτηση έναντι των αλλαγών στην ανώτατη εκπαίδευση υπήρξε θεμιτή επιλογή για ένα δυναμικό μέρος του φοιτητικού κινήματος και το όργανο εκπροσώπησης των μελών ΔΕΠ. Με τον τρόπο αυτόν, κατήγγειλαν την κατά τη γνώμη τους βλάβη του δημοσίου συμφέροντος και τον περιορισμό της ακαδημαϊκής ελευθερίας.

Η αποδοχή, όμως, της ύπαρξης εναλλακτικών θεωρήσεων του δημοσίου συμφέροντος, πρέπει να οδηγεί και στην αποδοχή της ανάγκης τα αντιτιθέμενα μέρη να διαβουλεύονται, δηλαδή να επιχειρούν να πείσουν και να αυ-

59. R. Dworkin, *Taking Rights Seriously*, Duckworth, Λονδίνο 1977, σ. 192-199.

60. S. Macedo, *Liberal Virtues: Citizenship, Virtue and Community in Liberal Constitutionalism*, ό.π., σ. 107-108.

61. Στο ίδιο, σ. 99-102 και 272-274.

62. I.M. Young, «Activist Challenges to Deliberative Democracy», *Political Theory*, τόμ. 29, τχ. 5, 2001. Ακόμη, W. Smith, «Democracy, Deliberation and Disobedience», *Res Publica*, τόμ. 10, 2004.

ξήσουν την υποστήριξη υπέρ των θέσεών τους. Πράγματι, οι περισσότερες πλευρές που διαφώνησαν επέμειναν στην ανάγκη απευθείας διαλόγου με την κυβέρνηση σε μία προσπάθεια να μεταβάλουν το περιεχόμενο της προτεινόμενης νέας νομοθεσίας για τα ΑΕΙ. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης απέρριψαν τη συζήτηση στο ΕΣΥΠ, επέμειναν όμως με δικές τους πρωτοβουλίες στην κοινοβουλευτική συζήτηση, ενώ οι πρυτανικές αρχές συνέχισαν τις απευθείας συναντήσεις με την ηγεσία του ΥΠΕΠΘ.

Η ΠΟΣΔΕΠ, όμως, απείχε από οποιασδήποτε μορφής διάλογο, ενώ οι πρώτες εναλλακτικές προτάσεις της δημοσιοποιήθηκαν τον Νοέμβριο 2006, δηλαδή ενάμιση χρόνο μετά την έναρξη της διαδικασίας του ΕΣΥΠ και πέντε μήνες μετά τη δημοσιοποίηση των προτάσεων του ΥΠΕΠΘ για το νέο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των ΑΕΙ.

Ιδιαίτερος πρέπει να τονιστεί ότι στις μορφές αμφισβήτησης δεν μπορεί να περιλαμβάνεται η χρήση ή επίκληση χρήσης φυσικής ή ψυχολογικής βίας με στόχο τη μη εφαρμογή της νομοθεσίας, όπως συνέβη σε πολλά πανεπιστήμια την περίοδο Μαΐου-Ιουνίου 2008.

Απέναντι στην κατάσταση αυτή, τα κόμματα έδειξαν κάποια αντανάκλαστικά οριοθετώντας την έκφραση αμφισβήτησης και ανυπακοής, όπως αποτυπώθηκαν από τους πολιτικούς αρχηγούς στη Βουλή.⁶³ Ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής επισήμανε: «Οφείλουμε να σταθούμε όλοι απέναντι στην παρανομία, απέναντι στη βιαιότητα των λίγων, απέναντι στην απόπειρα απαξίωσης του δημόσιου Πανεπιστημίου»· υποστήριξε ακόμη ότι κάθε πλευρά αναλαμβάνει την ευθύνη που της αντιστοιχεί για «να κερδίσει το ελληνικό δημόσιο Πανεπιστήμιο τη μάχη της δημοκρατίας, τη μάχη της εύρυθμης λειτουργίας». Κατά τον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Γ. Παπανδρέου, «η πανεπιστημιακή κοινότητα, οι πρυτανικές αρχές, οι ακαδημαϊκοί δάσκαλοι, οι φοιτητές πρέπει να υπερασπιστούν την αυτόνομη λειτουργία του δημόσιου πανεπιστημίου και να αγωνιστούν για τη συνεχή αναβάθμισή του, να απομονώσουν τα ακραία στοιχεία». Η γενική γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ Α. Παπαρήγα υποστήριξε το δικαίωμα του κόμματος να καλεί «το λαό σε συνειδητή απειθαρχία», αλλά «με όρους κινήματος, μέσα από τη διαδικασία της πειθούς», ενώ καταδίκασε τον πολιτικό τυχοδιωκτισμό «επαναστατικών πράξεων» που «χρησιμοποιούνται είτε για στοχευμένες ψηφοθηρικές δράσεις είτε για να καλλιεργηθεί ένα επαναστατικό προφίλ». Ακό-

63. Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά, Η' Αναθεωρητική Βουλή, Περίοδος ΙΒ', Σύνοδος Α', Συνεδρίαση ΠΝΒ', 30.5.2008.*

μη, επισήμανε ότι πρέπει να αποκατασταθούν οι κανονικές διαδικασίες μέσα στο φοιτητικό κίνημα εντός του οποίου «έχουμε δικαίωμα να δράσουμε και έχουμε δικαίωμα να τοσκαθούμε [...] αλλά δεν έχουμε δικαίωμα να το εκφυλίσουμε». Κατά τον πρόεδρο του ΣΥΡΙΖΑ Αλ. Αλαβάνο, «είναι έξω από την κουλτούρα μας και έξω από τις αξίες μας τέτοιου είδους ενέργειες [...] πιστεύουμε εμείς σ' ένα ειρηνικό, μαζικό, αγωνιστικό φοιτητικό κίνημα».

Μία από τις αδυναμίες της στρατηγικής των πλευρών που εκδήλωσαν αμφισβήτηση ήταν ότι δημιούργησαν –απόκλιπτα ή ηθελημένα– ένα περιβάλλον μηδενικής ανοχής έναντι όσων διαφωνούσαν με τις απόψεις τους, εμφανές στις περισσότερες λειτουργίες των οργάνων της πανεπιστημιακής κοινότητας, ενώ δεν αντιμετώπισαν επαρκώς φαινόμενα βίας που εκδηλώθηκαν με αφορμή τις κινητοποιήσεις. Από την άποψη αυτή, και όχι ως προς την ουσία της αμφισβήτησης, η στάση τους δεν συνάδει με διαδικασίες δημοκρατικής διαβούλευσης.

Το «κενό» στην οποιασδήποτε μορφής συμμετοχής στη διαβούλευση από την πλευρά των εκπροσώπων των μελών ΔΕΠ φαίνεται ότι ήρθαν να καλύψουν οι δημόσιες διακηρύξεις κινήσεων της πανεπιστημιακής κοινότητας, οι οποίες τελικώς συναρθρώθηκαν στην «πρωτοβουλία των 1.000».

Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κινείται το νέο προεδρείο της ΠΟΣΔΕΠ (Μάρτιος 2009), το οποίο εμπράκτως επιμένει στην ανάγκη διαλόγου, προκειμένου να πείσει για την κριτική που ασκεί εναντίον κυβερνητικών πρωτοβουλιών (λ.χ. για την αδειοδότηση των κολεγίων) ή για να εφαρμοστούν πρακτικές που υποστηρίζει (λ.χ. αξιολόγηση του ακαδημαϊκού έργου), ενώ αναλαμβάνει ενέργειες για την επικράτηση συνθηκών ομαλής λειτουργίας των πανεπιστημίων.⁶⁴ Ακόμη, αρκετά μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας δίνουν έμφαση στην ενίσχυση συγκεκριμένων αξιών στην ακαδημαϊκή κοινότητα.⁶⁵

Συνοψίζοντας, ο δημοκρατικός έλεγχος αποτελεί θεμέλιο για την προώθηση των δημοκρατικών ελευθεριών. Η έκφραση αμφισβήτησης συνιστά

64. ΠΟΣΔΕΠ, «Θέσεις και προγραμματισμός δράσης 2009-11», στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π., σ. 209-228.

65. Βλ. μεταξύ άλλων, Χ. Κίπτας, «Αυτοδιοίκηση, λογοδοσία και έλεγχος», Α. Μάνθος, «Αξίες της ακαδημαϊκής κοινότητας», Γ. Πανούσης, «Δέκα αξιακές αρχές αναζητούν πανεπιστήμιο», Θ. Βερέμης, «Και όποιος δεν καταλαβαίνει δεν ξέρει πού πατάει και πού πηγαίνει», και Κ. Λάβδας, «Δύο πρότυπα δημόσιου πανεπιστημίου: αξίες, νόρμες και μεταρρύθμιση», όλα στο Μ. Γ. Παπάζογλου (επιμ.), *Στρατηγική για την ανώτατη εκπαίδευση. Εναλλακτικές προσεγγίσεις*, ό.π.

θεμιτή επιλογή, αλλά προϋποθέτει την κατάθεση ισχυρών επιχειρημάτων σχετικά με την παραβίαση των αρχών της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της ισοτιμίας και αξιοπρέπειας των πολιτών και των αρχών της δημοκρατικής διαβούλευσης. Ακόμη, απαιτείται η δημοσιοποίηση εναλλακτικών προτάσεων, στο μέτρο που η αλλαγή της υφιστάμενης νομοθεσίας κρίνεται αναγκαία για την εκπλήρωση των σκοπών της κοινωνικής δικαιοσύνης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δημόσια διαβούλευση κατά τη νομοθετική διαδικασία αποτελεί ουσιαστικό καταλύτη για την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής, τη διασφάλιση του δημοσίου συμφέροντος και τη διαμόρφωση συναίνεσης για τη νομοθέτηση νέων ρυθμίσεων. Κατά τον τρόπο αυτόν, η διαβούλευση επιτελεί συμπληρωματική λειτουργία, παράλληλα με την τήρηση της κοινοβουλευτικής διαδικασίας, για τη διασφάλιση της νομιμοποίησης σημαντικών νομοθετικών αλλαγών. Ακόμη, ενισχύει τον δημοκρατικό έλεγχο, λειτουργία απαραίτητη προκειμένου να αντιμετωπισθούν φαινόμενα πολιτικής κυριαρχίας, χειραγώγησης και κηδεμονίας.

Η κριτική εναντίον του υφιστάμενου κοινωνικοπολιτικού συστήματος και της Ε.Ε. θα πρέπει να συμπεριληφθεί στις μορφές πολιτικής διαφωνίας, κριτικού λόγου και αντιπολιτευτικής στρατηγικής που αποτελούν θεμιτή επιλογή των κομμάτων της αντιπολίτευσης και της κοινωνίας των πολιτών, μέσω των οποίων προάγεται ο δημοκρατικός έλεγχος και ο πολιτικός πλουραλισμός κατά τη διαμόρφωση, όσο και κατά την εφαρμογή νομοθετικού έργου. Βεβαίως, η ανυπακοή προϋποθέτει ορισμένα ισχυρά επιχειρήματα για την παραβίαση των ελευθεριών ή την υπονόμηση του δημοσίου συμφέροντος.

Η επιλογή, όμως, να εκφρασθεί η πολιτική κριτική ως στάση αμφισβήτησης και ανυπακοής είχε κάποιες παρενέργειες στη διαδικασία της διαβούλευσης, οι οποίες εντοπίζονται στην επικράτηση ενός εκλαϊκευτικού λόγου [plebiscite reason], της υπεραιλούστευσης των ζητημάτων (λ.χ. υπέρ ή κατά του δημοσίου πανεπιστημίου), της πόλωσης και της παρακώλυσης της συζήτησης στο εσωτερικό της ακαδημαϊκής κοινότητας.

Ιδιαίτερος, η χρήση ή η απειλή χρήσης (φυσικής ή ψυχολογικής) βίας δεν συμβαδίζουν με βασικές παραδοχές του πολιτικού φιλελευθερισμού για την ανυπακοή. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι οι αρχηγοί όλων των κομμάτων αποδοκίμασαν τις βίαιες μορφές εκδήλωσης της διαφωνίας. Η αρνητική

εμπειρία των διαβουλευτικών μεθόδων διαμόρφωσης νομοθεσίας ενδέχεται να καταστήσει απαραίτητη μια παράλληλη διαδικασία διαβούλευσης «με κλειστές πόρτες» και δίχως τις δεσμεύσεις της επικοινωνίας για την ουσιαστική και ορθολογική εξέταση εναλλακτικών πολιτικών.⁶⁶

Αυτή η άποψη διαφαιίνεται, ίσως, στην *ex post facto* εκτίμηση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή ότι λόγω της αδυναμίας διεξαγωγής ουσιαστικής διαβούλευσης, η κυβέρνηση έπρεπε να λάβει νωρίτερα τις σχετικές αποφάσεις.⁶⁷ Η διαπίστωση αυτή έχει κάποια σημασία για τη μελλοντική χρήση της δημόσιας διαβούλευσης κατά τη νομοπαρασκευαστική διαδικασία στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Η διαβούλευση πρέπει να προκύπτει ως απαίτηση της αντιπολίτευσης και των οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών, προκειμένου να επιτυγχάνεται ο αποτελεσματικότερος δημοκρατικός έλεγχος των νομοθετικών προτάσεων της κυβέρνησης. Αυτό, όμως, προϋποθέτει και τη δέσμευση σε ορισμένους βασικούς κανόνες διαλόγου, όπως αυτοί που προτείνονται από την ρεπουμπλικανική θεώρηση.

Ειδικότερα, απαιτείται η δημόσια τεκμηρίωση [*public justification*] των θέσεων, η ανταλλαγή εκλογικευμένων επιχειρημάτων καθώς και η έκφραση διάχυτων συμφερόντων. Ακόμη, είναι σημαντικό να καθιερωθούν πρακτικές «μέσω των οποίων οι πολίτες θα συμφωνήσουν σε τρόπους έκφρασης της διαφωνίας και διαμόρφωσης αμοιβαίως αποδεκτών αποφάσεων σε πεδία που απαιτούν συλλογική δράση».⁶⁸ Οι κυβερνήσεις φέρουν μεγάλη ευθύνη για τη δημοκρατική διαχείριση της συναίνεσης και της αμφισβήτησης, δηλαδή των αντίρροπων πιέσεων τόσο υπέρ των αλλαγών, όσο και εναντίον αυ-

66. S. Chambers, «Behind Closed Doors: Publicity, Secrecy, and the Quality of Deliberation», *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 12, τχ. 4, 2004.

67. Όπως αναφέρει ο Πρωθυπουργός σε συνέντευξή του: «Με πολύ καλή προαίρεση τότε και με πολύ καλή προαίρεση τώρα, σας λέω πως ίσως άφρησα τον διάλογο να τραβήξει περισσότερο απ' ό,τι έπρεπε. Δεν το έκανα για να αποφύγω το πολιτικό κόστος. Άλλωστε, τελικά την απόφαση την πήραμε και το υλοποιήσαμε. Απλώς πίστευα ότι η Παιδεία είναι μια υπόθεση που δεν μπορεί να αλλάζει από κυβέρνηση σε κυβέρνηση ή από υπουργό σε υπουργό. Πίστευα ότι είναι μια υπόθεση στην οποία, έστω και σε ένα γενικό πλαίσιο, μπορούμε να συνηνοποιηθούμε. Το επισίωξα μετά πάθους. Μετά λύπης μου είδα έναν-έναν, με διάφορα προσχήματα, να αποχωρούν από τον διάλογο. Βλέποντας, λοιπόν, όλα αυτά τα δείγματα τον πρώτο χρόνο του διαλόγου, ειλικρινά σας λέω πιθανόν θα έπρεπε να πάω νωρίτερα στην υλοποίηση» (*Καθημερινή*, 2.9.2007).

68. R. Bellamy. «The "Right to Have Rights": Citizenship Practice and the Political Constitution of the EU», στο Richard Bellamy - Alex Warleigh (επιμ.), *Citizenship and Governance in the European Union*, Continuum, Λονδίνο, σ. 55-56.

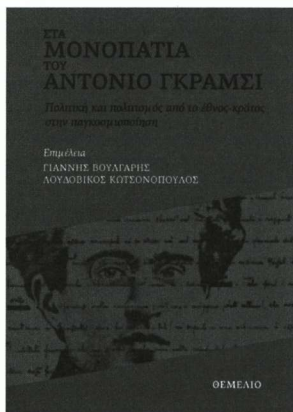
τών, καθώς και να διαπραγματευτούν αποτελεσματικά με ισχυρά συντεχνιακά συμφέροντα.⁶⁹ Ταυτόχρονα, πρέπει να ανακτήσουν την εμπιστοσύνη των πολιτών στην ικανότητά τους να προωθήσουν μεταρρυθμίσεις. Σύμφωνα με στοιχεία του Ευρωβαρόμετρου για το 2007, δηλαδή την περίοδο της διαβούλευσης για τις αλλαγές στα ΑΕΙ, οι έλληνες πολίτες σε ποσοστό 46%, έναντι 19% των πολιτών στην Ε.Ε.-27, δεν εμπιστεύονται τις εθνικές αρχές για μεταρρυθμίσεις στην ανώτατη εκπαίδευση.⁷⁰

Συνηπώς, υπάρχουν αρκετοί λόγοι να συμφωνήσει κανείς με την άποψη της I.M. Young σύμφωνα με την οποία «οι πολίτες και οι οργανώσεις που επιδιώκουν την άρση αδικιών και την επικράτηση της δικαιοσύνης πρέπει ταυτόχρονα, να συζητήσουν με τις άλλες πλευρές και να τις πείσουν για τις αδικίες που πρέπει να αποκατασταθούν, καθώς και να διαδηλώσουν και να αναλάβουν ενεργό δράση»· προσθέτει δε ότι η «καλύτερη δημοκρατική θεωρία και πρακτική επιβεβαιώνει και τις δύο [κατευθύνσεις] αναγνωρίζοντας, όμως, και την μεταξύ τους αντίφαση».⁷¹

69. K. Featherstone, «Introduction: "Modernisation" and the Structural Constraints of Greek Politics», *ό.π.*

70. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Flash Eurobarometer 198, 2007, *Perceptions of Higher Education Reforms*.

71. Σύμφωνα με το πρωτότυπο κείμενο: «individuals and organizations seeking to undermine injustice and promote justice need *both* to engage in discussion with others to persuade them that there are injustices that ought to be remedied and to protest and engage in direct action» και προσθέτει: «the best democratic theory and practice will affirm them both while recognizing the tension between them» – I.M. Young, «Activist Challenges to Deliberative Democracy», *ό.π.*, σ. 688-689.

ΣΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ
ΤΟΥ ΑΝΤΟΝΙΟ ΓΚΡΑΜΣΙ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΕΘΝΟΣ-ΚΡΑΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ

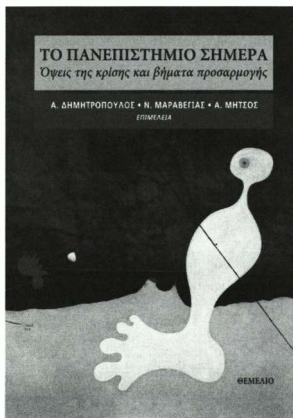
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ - Λ. ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ

Γράφουν οι:

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ - ΕΦΗ ΓΑΖΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΜΥΡΣΙΝΗ ΖΟΡΜΠΑ
ΛΟΥΔΩΒΙΚΟΣ ΚΩΤΣΟΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΘΕΩΔΩΡΟΥ - ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΣΗΜΙΤΗ
ΜΑΡΙΑ ΤΖΕΒΕΛΕΚΟΥ

ISBN 978-960-310-345-5 ~ 216 σελ. ~ 13 ευρώ

ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΣΗΜΕΡΑ

Όψεις της κρίσης και βήματα προσαρμογής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ -
Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ - Α. ΜΗΤΣΟΣ

Γράφουν οι:

Α. CORBETT - Χ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΑΚΗ - Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ - Π. ΖΕΡΗ - Μ. GODELIER - Α. GORNITZKA - Γ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ - Σ. ΚΑΤΣΙΚΑΣ - Κ. ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ - Β. ΚΙΝΤΗ - Λ. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ - Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ - Α. ΜΗΤΣΟΣ - Μ. ΜΠΟΥΝΤΟΥΡΙΑΔΗΣ - Η. NOWOTNY - Α. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ - Β. ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ - Μ. ΠΕΤΡΟΔΑΣΚΑΛΑΚΗ - Γ. ΠΟΜΩΝΗΣ - Κ. ΣΟΦΟΥΔΗΣ - Ν. ΣΤΑΥΡΑΚΑΚΗΣ - Κ. ΣΥΡΙΠΟΥΛΟΣ - Β. ΣΥΨΑ - Δ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΤΟΥΤΑΣ - Π. ΤΣΑΚΛΟΓΛΟΥ - ΑΓ. ΧΑΤΖΑΚΗΣ - ΑΛ. ΧΑΤΖΑΚΗΣ - Θ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΤΕΛΗΣ - Μ. ΧΛΕΤΣΟΣ

ISBN 978-960-310-346-2 ~ 320 σελ. ~ 19 ευρώ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

ΤΑΚΗΣ Σ. ΠΑΠΠΑΣ, *Το χαρισματικό κόμμα. ΠΑΣΟΚ, Παπανδρέου, Εξουσία*, Πατάκης, Αθήνα 2009, 288 σελ.

Αν η μελέτη των πολιτικών κομμάτων στη διεθνή βιβλιογραφία ακολουθεί σχηματικά τις τρεις μεγάλες σχολές των κοινωνικών επιστημών –δομισμός, ορθολογική επιλογή, πολιτισμικές σπουδές–, με σημαντικές προσεγγίσεις να καταγράφονται και στις τρεις, η εγχώρια έρευνα, παρότι πλούσια στο συγκεκριμένο αντικείμενο, μοιάζει περιορισμένη ως προς τη χρήση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει το βιβλίο του Τάκη Παππά *Το χαρισματικό κόμμα*, το οποίο επιχειρεί να δώσει μια συνθετική, συνολική ερμηνεία του φαινομένου ΠΑΣΟΚ, από την ίδρυση του κόμματος μέχρι την εκλογική ήττα του 2007. Πρόκειται για μια νέα προσέγγιση σε ένα παλαιό αλλά πάντα επίκαιρο θέμα για τους έλληνες πολιτικούς επιστήμονες καθώς, όπως ευρηματικά το θέτει ο συγγραφέας, «κατά μία έννοια, είμαστε όλοι ΠΑΣΟΚ»· επιδιώκει με αυτό να αναδείξει ότι το ΠΑΣΟΚ δεν έπαψε ποτέ να έχει κυρίαρχη θέση στο μεταπολιτευτικό πολιτικό σύστημα και καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση τόσο αυτού, όσο και της ελληνικής κοινωνίας.

Κεντρική θέση του Παππά είναι ότι ο μοναδικός παράγοντας που μπορεί να εξηγήσει ενιαία και αυτοτελώς την πολιτική ανάπτυξη του ΠΑΣΟΚ είναι ο Ανδρέας Παπανδρέου, τόσο στα πρώτα στάδια της δημιουργίας, της ανάπτυξης και της ανόδου του κόμματος στην εξουσία, όσο και μέχρι την πρόσφατη εσωκομματική κρίση του 2007. Εστιάζοντας στη δράση των πολιτικών υποκειμένων, στις προτιμήσεις και στις διαθέσιμες επιλογές τους, μεταφέρει την ερμηνεία του φαινομένου από τις μέχρι σήμερα δομολεειτουργιστικές θεωρίες στο υπόδειγμα της ορθολογικής επιλογής, αφού πρώτα διατρήξει τις κυρίαρχες προσεγγίσεις (των Ανδρέα Παπανδρέου, Νίκου Μουζέλη και Γιάννη Βούλγαρη) και υπογραμμίσει τις ερμηνευτικές τους αδυναμίες. Η γρήγορη κατάκτηση της εξουσίας, που στηρίχτηκε στη διττή στρατηγική του ηγέτη (προσωπική κυριαρχία στο κόμμα, με την κατάπνιξη των εσωκομματικών αντιπάλων, και ματαίωση του πολιτικού προγράμματος του Καραμανλή)

αναλύεται από τον συγγραφέα μέσα από δύο αυτοτελή στρατηγικά παίγνια: το πρώτο αναδεικνύει το πώς δημιουργήθηκε το γενετικό μοντέλο του κόμματος, μέσα από την πρόωπη σύγκρουση του ιδρυτή με την οργανωμένη στελεχιακή βάση του, και το δεύτερο αφορά την εκλογική στρατηγική της πώλωσης που επέλεξε ο Παπανδρέου έναντι του Καραμανλή, την οποία ο Παππάς αναλύει ως παίγνιο μηδενικού αθροίσματος: η διεύρυνση της εκλογικής βάσης του ΠΑΣΟΚ είναι αντιστρόφως ανάλογη της επιτυχίας του κυβερνητικού προγράμματος.

Παρουσιάζεται επίσης, με τη χρήση του θεωρητικού και μεθοδολογικού υπόβαθρου του ιδεολογικού κονστρουκτιβισμού, ο ρόλος του υποκειμένου Παπανδρέου στην κατασκευή συλλογικών ταυτοτήτων στη Μεταπολίτευση. Προσεγγίζοντας την πολιτική ως συμβολική δράση και άρα τον ιδεολογικό λόγο του Παπανδρέου ως ένα συνεκτικό συμβολικό σύστημα, ο συγγραφέας περιγράφει το παπανδρεϊκό αφήγημα (η διεθνής εξάρτηση, το κατεστημένο, οι μη προνομιούχοι) και αναλύει πώς ο ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσε τη νέα συλλογική συνείδηση του «*homo pasokus*», μεταβάλλοντας τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας μέσω της ενεργοποίησης συγκινησιακών και κανονιστικών αναπαραστάσεων της πραγματικότητας (αδικία, υπερηφάνεια, ιστορική επανόρθωση) που οδηγούν στην κινηματική συλλογική δράση.

Ο Παππάς αναπτύσσει και τεκμηριώνει εμπειρικά την κατάσταση του ΠΑΣΟΚ στο μοντέλο του χαρισματικού κόμματος, όπως αυτό ορίζεται από τον Panebianco. Υποστηρίζει δε ότι ορισμένα από τα στοιχεία του γενετικού μοντέλου αποτυπώνονται διαχρονικά στη ζωή του κόμματος, όπως το εκλογικά επικερδές πελατειακό δίκτυό του, το οποίο μελετά μέσα από ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό που προέκυψε από 120 συνεντεύξεις με βουλευτές και πολιτευτές του 1974, του 1977 και του 1981. Μέσω της συγκρότησης των πελατειακών δικτύων αναδεικνύει τη στρατηγική του Παπανδρέου τόσο έναντι της κοινοβουλευτικής βάσης του κόμματος, όσο και για τη γοργή κατάκτηση της εξουσίας. Στην τελευταία συνέβαλε επίσης η ιδεολογία, η οποία λειτούργησε ως συγκολλητική ουσία ανάμεσα στις ετερόκλητες κοινωνικές ομάδες που κατάφερε να προσελκύσει το ΠΑΣΟΚ.

Χρησιμοποιώντας σταθερά τη μεθοδολογία της ορθολογικής επιλογής, ο συγγραφέας αναλύει τον στόχο (διατήρηση της εξουσίας), τις διαθέσιμες επιλογές (προοδευτικός μεταρρυθμισμός έναντι λαϊκισμού) και τις συνθήκες που επέτρεψαν την παγίωση του λαϊκισμού και της πώλωσης ως στρατηγικές του γκέιτ (η απόλυτη ισχύς του Παπανδρέου και η κομματικοποίηση του κράτους) στην περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ. Εστιάζοντας στην οικο-

νομική πολιτική του κόμματος αναπτύσσει το υπόδειγμα του λαϊκιστικού διανεμητισμού που υιοθέτησε το ΠΑΣΟΚ, παραθέτοντας μια σειρά από στοιχεία για τους σημαντικότερους δείκτες της οικονομίας κατά τη δεκαετία του 1980. Μέσα από μια συγκριτική ανάλυση της οικονομικής πολιτικής του PSOE και του ΠΑΣΟΚ εξετάζει τόσο τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-1989, όσο και τους λόγους για τους οποίους αυτό υιοθέτησε τον λαϊκιστικό οικονομικό αναδιανεμητισμό σε αντίθεση με το σοσιαλδημοκρατικό μεταρρυθμισμό του ισπανικού κόμματος κατά την ίδια δεκαετία. Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η στρατηγική πόλωσης και λαϊκισμού ήταν η βέλτιστη εκλογική επιλογή για το ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα: συνέβαλε, αφενός, στη δημιουργία συμπαγούς κομματικής συνείδησης στην εκλογική του βάση και, αφετέρου, συρρίκνωνε εκλογικά τη Ν.Δ. ενώ διατηρούσε σε «πολιτική ομηρία» την κομμουνιστική Αριστερά.

Αν και τεκμηριώνεται η απόφαση του Παππά να μην αναλύσει τα εσωκομματικά τεκταινόμενα της περιόδου διακυβέρνησης Σημίτη, θεωρούμε ότι πρόκειται για μια περίοδο που άξιζε μεγαλύτερης εμβάθυνσης, ακριβώς επειδή αποτέλεσε μία φάση όπου το κόμμα προσπάθησε να απεμπολήσει τα «χαρισματικά» χαρακτηριστικά του (ύπαρξη εσωκομματικής αντιπολίτευσης, εκλογές οργάνων που δεν ελέγχονταν απόλυτα από τον ηγέτη, ιδεολογικός εκσυγχρονισμός κ.ά.). Η σύγχρονη φάση, που ξεκινά με την ανάληψη της ηγεσίας από τον Γιώργο Α. Παπανδρέου το 2004, μελετάται μέσα από ένα θεωρητικό μοντέλο εκλογικού ανταγωνισμού, που επικαλείται τη δυναμική των σχέσεων στο εσωτερικό των κομμάτων για να εξηγήσει τις εκλογικές αποτυχίες της περιόδου έως την ήττα του 2007. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι ο σημερινός ηγέτης του κόμματος απέτυχε, κατά την υπό μελέτη περίοδο, να μετατρέψει το χαρισματικό κόμμα σε σύγχρονο και δημοκρατικό· υπογραμμίζει δε ότι η σύγχρονη σοσιαλδημοκρατία είναι ο μόνος τρόπος να αποβάλει το χαρισματικό κόμμα τα χαρακτηριστικά του. Όπως κάθε ουσιαστική ερευνητική προσπάθεια, το βιβλίο αντιμετωπίζει και αυτό προκλήσεις και μελλοντικές δοκιμασίες από τη συγκυρία. Έτσι, αν και ο Παππάς μοιάζει λιγότερο αισιόδοξος για την πορεία του ΠΑΣΟΚ ως χαρισματικού κόμματος, τα πρόσφατα εκλογικά αποτελέσματα εκφράζουν μάλλον μια προτίμηση στα χαρακτηριστικά και στην πρακτική του ηγέτη, παρά στη σοσιαλδημοκρατική προοπτική του.

Το *Χαρισματικό Κόμμα* αποτελεί μια υποδειγματική προσπάθεια άρτιας θεωρητικής τεκμηρίωσης των ερευνητικών υποθέσεων που συνοδεύεται από ουστηματικό εμπειρικό έλεγχο μέσα από μια πλειάδα πρωτογενών και δευτε-

ρογενών πηγών. Το πολύπλευρο θεωρητικό υπόβαθρο του βιβλίου δομείται από θεωρίες εκλογικού και κομματικού ανταγωνισμού και ανάπτυξης κοινοματικών οργανώσεων, θεωρίες παιγνίων και κατασκευής συλλογικών ταυτοτήτων. Η αναλυτική ικανότητα και η διαύγεια του συγγραφέα αποτυπώνονται σε όλο το έργο και γίνονται εμφανείς μέσα από την επίκληση μεθοδολογικών σχημάτων όπως οι βεμπεριανοί ιδεότυποι, τα παίγνια, η αρχή της διαψευσιμότητας, οι counterfactual ερωτήσεις· χρησιμοποιείται επίσης πλειάδα εργαλείων όπως συνεντεύξεις, ανάλυση του πολιτικού λόγου, αρχεία εφημερίδων, σύγκριση. Πρόκειται για μια αξιόλογη προσπάθεια που εντάσσει –όπως συνάγεται από την πλούσια διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία και την άρτια χρήση της– τη σύγχρονη διεθνή συζήτηση για την ανάπτυξη των κοινοματικών οργανώσεων στη μελέτη των ελληνικών κομμάτων.

ΛΑΜΠΡΙΝΗ ΡΟΡΗ

Κ. Δ. ΜΑΓΚΛΙΒΕΡΑΣ, *Το ζήτημα των πολεμικών επανορθώσεων για τις λεπλασίες κατά τη ναζιστική κατοχή της Ελλάδος: Η περίπτωση του νομιματικού χρυσού των Εβραίων*, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, Αθήνα 2009, 157 σελ.

Το βιβλίο του Κ.Δ. Μαγκλιβέρα, αναπληρωτή καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, αναλύει τα περίπλοκα νομικά προβλήματα που υφίστανται μέχρι σήμερα εξαιτίας της λεπλασίας των περιουσιών των ελλήνων εβραίων στην κατεχόμενη Ελλάδα, από το 1943 και μετά, δηλαδή αμέσως μετά την εκτόπιση του ελληνικού εβραϊσμού στα στρατόπεδα θανάτου της Ανατολικής Ευρώπης. Η κλοπή από την κατέχουσα δύναμη και τους συνεργούς της μέρους του εθνικού πλούτου της χώρας, του νομιματικού χρυσού και των υπόλοιπων περιουσιακών στοιχείων από τους εβραίους της Ελλάδας συνιστά, κατά τον συγγραφέα, ένα οικονομικό έγκλημα που «κατέστρεψε τους κοινωνικούς ιστούς και κλόνησε μόνιμα τις ηθικές δομές» της χώρας.

Στα πέντε κεφάλαια του βιβλίου, εκτίθενται με πυκνό συγγραφικό ύφος όχι μόνο τα περίπλοκα νομοτεχνικά προβλήματα που συνδέθηκαν με το πρωτοφανές μαζικό έγκλημα που εξετάζεται, αλλά και το ιστορικό πλαίσió του. Όπως προκύπτει, η κλοπή των εβραϊκών περιουσιών δεν εκτυλίχθηκε στο πλαίσιο ενός νομικού ή θεσμικού «κενού». Αντίθετα, η νομική τεχνική χρησιμοποιήθηκε και καταστρατηγήθηκε με σκοπό να δοθεί νομιμοφάνεια

στην αυθαίρετη και έκνομη διαδικασία της κλοπής, όπως φαίνεται καθαρά από έναν μεγάλο αριθμό κατοχικών νομοθετημάτων και τη σύσταση σχετικών κρατικών οργάνων. Ιδίως στην περίπτωση της μείζονος προπολεμικής εστίας του ελληνικού εβραϊσμού, της Θεσσαλονίκης, αλλά και ευρύτερα της Μακεδονίας παρατηρήθηκε «όργιο λεπλασιών».

Σε σχέση με τα μέσα αποκατάστασης των κάθε είδους ζημιών κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ο συγγραφέας προσδιορίζει τις πολιτικές εκτιμήσεις που υπαγόρευσαν όχι μόνο τις μεγάλες πολυμερείς διπλωματικές διευθετήσεις, αλλά και τις διμερείς συμφωνίες μεταξύ της Ελλάδας και της τότε Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας σχετικά με τα οικονομικά εγκλήματα της Κατοχής. Ενόψει της περίπλοκης νομοτεχνικής διάρθρωσης και της συχνά ασαφούς διατύπωσής του, το παραπάνω νομικό πλαίσιο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στην έννοια των πολεμικών αποζημιώσεων *sensu stricto*. Σε κάθε περίπτωση, το ύψος του χρηματικού ποσού που επιστράφηκε στην Ελλάδα υπήρξε δυσανάλογα μικρό σε σύγκριση προς την καταστροφή που προκλήθηκε. Επίσης, ο τρόπος του υπολογισμού του ύψους του νομισματικού χρυσού που λεπλατίθηκε και ο καθορισμός των δικαιούχων —ο οποίοςς αφορούσε μόνο κράτη και όχι άτομα— δεν οδήγησαν στην αποκατάσταση των επιζώντων του Ολοκαυτώματος. Το ποσό του νομισματικού χρυσού που επιστράφηκε εντέλει το 1998 στην Ελλάδα δεν έγινε γνωστό, ο τόπος φύλαξής του παραμένει άγνωστος, ενώ φαίνεται ότι ένα τμήμα του τουλάχιστον αποδόθηκε στο Διεθνές Ταμείο Αποκαταστάσεως Θυμάτων του Ναζισμού. Το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο της Ελλάδας δεν έχει λάβει πάντως κανένα ποσό από την παραπάνω διαδικασία.

Το βιβλίο κλείνει με διεξοδική αναφορά στο ιστορικό, διπλωματικό και νομικό πλαίσιο της δίκης του Maximilian Merten, ενός από τους ιθύνοντες της εκτόπισης των εβραίων της Ελλάδας στα στρατόπεδα εξόντωσης και υπαίτιου οικονομικών και άλλων αδικημάτων. Η σύλληψη και η καταδίκη του εγκληματία αυτού κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1950 στην Αθήνα, η θέσπιση αμέσως μετά την καταδίκη του ενός νομικού πλαισίου που προέβλεπε την αναστολή της δίωξης των εγκληματιών πολέμου στην Ελλάδα και η επιστροφή του Merten στη Γερμανία, όπου αφέθηκε ελεύθερος χωρίς να ληφθεί υπόψη η καταδίκη του στη χώρα μας, αποτελούν κατά τον συγγραφέα, «μία ιδιαίτερα μελανή σελίδα στη μεταπολεμική νομική ιστορία της χώρας».

Η ανάπτυξη του Κ.Δ. Μαγκλιβέρα ακολουθεί τη μέθοδο του νομικού θετικισμού με συνέπεια ως προς τη σαφή διάκριση ανάμεσα στο ιστορικό υπόβαθρο του θέματος που πραγματεύεται και τη διεξοδική ανάλυση του ισχύου-

ντος δικαίου. Από τις αξιολογικές κρίσεις στις οποίες προβαίνει, όμως, είναι φανερό ότι ο συγγραφέας διαθέτει νομική ευσυνειδησία η οποία δεν του επιτρέπει να πέσει στην κατακριτέα ουδετερότητα του κλασικού νομικού θετικισμού. Το ίδιο ισχύει και για καίριες επισημάνσεις του αναφορικά με τα κίνητρα των δραστών, όταν διερωτάται, για παράδειγμα: «[Π]όσα άτομα δεν θα άρπαζαν την ευκαιρία να απολαύσουν περιουσιακά στοιχεία (ανεξαρτήτως του εάν ήταν μια οικία ή ένα τόπι μεταξωτού υφάσματος) χωρίς ιδιαίτερο κόπο και σε τιμές εξευτελιστικές, πόσα άτομα δεν θα ενέδιδαν σε όλες αυτές τις ευκαιρίες; Και μάλιστα όταν ο χαμένος δεν ήταν άλλος από έναν εβραίο!». Στο σημείο αυτό, ας επισημανθεί επίσης η λανθασμένη χρήση του όρου «φυλή» με σημείο αναφοράς τους εβραίους της Ευρώπης σε μια από τις συμμαχικές διακηρύξεις που υιοθετήθηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το βιβλίο του Κ.Δ. Μαγκλιβέρα αποτελεί την πρώτη ελληνόγλωσση ειδική επιστημονική εργασία που πραγματεύεται τις οικονομικές προεκτάσεις του Ολοκαυτώματος από νομική άποψη. Από τεχνική άποψη, τα πολλά στοιχεία του βιβλίου θα ήταν ίσως πιο προσιτά στον αναγνώστη αν υπήρχε ένα ονομαστικό ή θεματικό ευρετήριο. Εξάλλου, σε μια μελλοντική επανέκδοση ο συγγραφέας θα μπορούσε να εξετάσει το ενδεχόμενο να προσθέσει στο παράρτημα των εγγράφων και αυτούσια τα πολυάριθμα νομοθετήματα που επικαλείται. Οι παραπάνω ελάσσονες τεχνικές επισημάνσεις γίνονται επειδή η σημασία της εργασίας του Κ.Δ. Μαγκλιβέρα δεν συνίσταται μόνο στην πρωτοτυπία της στο πλαίσιο του ελληνόγλωσσου διεθνολογικού διαλόγου. Η πλούσια διεθνής βιβλιογραφία, οι εθνικές και διεθνείς δικαστικές αποφάσεις, οι πρωτογενείς πηγές και η άρτια επιχειρηματολογία του βιβλίου αυτού δίνουν μια έγκυρη νομική απάντηση σε πρόσφατες ελληνικές δικαστικές αποφάσεις, που δέχθηκαν ότι η άρνηση του Ολοκαυτώματος ως ιστορικού γεγονότος μπορεί να θεωρηθεί ως «επιστημονική άποψη» και οι οποίες όχι μόνο έρχονται σε αντίθεση με θεμελιώδεις κανόνες της ελληνικής έννομης τάξης και διεθνείς δικαστικές αποφάσεις τις οποίες επικαλείται ο συγγραφέας, αλλά προσβάλλουν βάνουσα και τη μνήμη των θυμάτων. Επίσης, όπως συμπεραίνει ο Κ.Δ. Μαγκλιβέρας, το θέμα της επιστροφής του νομιματικού χρυσού των ελλήνων εβραίων παραμένει σε εκκρεμότητα και τίθεται ζήτημα αποζημίωσης των επιζώντων, αν και πάντα θα διερωτάται κανείς κατά πόσον μπορεί να υπάρξει εντέλει μια αποζημίωση κατάλληλη ή επαρκής για τα επιζώντα θύματα μιας γενοκτονίας.

Συμπερασματικά, η συγκεκριμένη εργασία συνιστά αξιόλογη συμβολή στις εξαιρετικά περίπλοκες διαστάσεις ενός μαζικού εγκλήματος που διαπρά-

χθηκε στη χώρα μας και το οποίο δεν έχει απασχολήσει διεξοδικά μέχρι τώρα την ελληνόγλωσση βιβλιογραφία του διεθνούς δικαίου.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΪΚΟΣ

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΟΥΣΣΟΣ, *Η κινούμενη άμμος της ηγεμονίας. Ζητήματα περιφερειακής ασφάλειας στη Μέση Ανατολή και την Ευρασία*, Μελάni, Αθήνα 2008, 254 σελ.

Η Μέση Ανατολή έχει αποτελέσει κατά καιρούς «νεκροταφείο» θεωριών διεθνών σχέσεων και σχολών πολιτικής ανάλυσης, αφού συγκροτείται από ένα περίπλοκο, αν και όχι μοναδικό, μείγμα προνεωτερικών, νεωτερικών και εσχάτως μετανεωτερικών παραγόντων και παραμέτρων. Η ιστορική αφήγηση και ανάλυση προσφέρει το απαραίτητο υπόβαθρο για την κατανόηση της περιοχής, δημιουργεί ωστόσο επιπρόσθετα προβλήματα στην επαλήθευση θεωριών και προκαλεί πειρασμούς για προσφυγή σε λογής «προκρούστειες κλίνες» για να επιτευχθεί η προσδοκώμενη επαλήθευση.

Η σχολή του πολιτικού ρεαλισμού με τον Stephen Walt ανέλυσε με σαφήνεια τις διεθνείς σχέσεις στη Μέση Ανατολή κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου αναδεικνύοντας τον αδιαμφισβήτητο ρόλο της ισχύος και της ιδεολογίας στην εσωτερική και εξωτερική εξισορρόπηση και, ουσιαστικά, στην επιβίωση των καθεστώτων της περιοχής. Μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου και, κυρίως, με την υπογραφή των συμφωνιών του Όσλο και τη λεγόμενη Ειρηνευτική Διαδικασία, αναδείχθηκαν εξηγητικά σχήματα που στηρίζονταν είτε στον φιλελευθερισμό είτε στον κοινοστρουκτιβισμό ακολουθώντας μια γενικότερη τάση. Η κατάρρευση της Ειρηνευτικής Διαδικασίας, η αμερικανική εισβολή στο Ιράκ και το Αφγανιστάν, τα ζητήματα της ασφάλειας στην Αραβική Χερσόνησο, τον Περσικό Κόλπο και την Κεντρική Ασία δεν επαλήθευσαν τις θεωρητικές αυτές προσεγγίσεις αναδεικνύοντας έτσι την ανάγκη για νέες, που θα διέυρναν την εξηγητική ισχύ του πολιτικού ρεαλισμού, αφού ανέκυπταν πλέον φαινόμενα που είτε δεν υπήρχαν κατά τη διάρκεια του διπολισμού είτε ενσωματώνονταν σε αυτόν.

Η σχολή του νεοκλασικού ρεαλισμού και η έμφαση που ο Robert Gilpin δίνει στον ανταγωνισμό των ομάδων ως βασική αιτία των φαινομένων της διεθνούς πολιτικής αποτελεί τη βάση για μια νέα οπτική στην περιοχή της Μέσης Ανατολής και της Ευρασίας. Στο θεωρητικό αυτό πλαίσιο η ασυμμε-

τρία κράτους προς έθνος στη Μέση Ανατολή και τη νότια Ευρασία αποτελεί, σύμφωνα με τον Σωτήρη Ρούσσο, ένα «ευέλικτο εξηγητικό σχήμα». Το σχήμα αυτό αποδέχεται βασικές αρχές του πολιτικού ρεαλισμού (αναγνωρίζοντας, για παράδειγμα, τον πρωτεύοντα ρόλο της ισχύος, τον κεντρικό ρόλο του έθνους-κράτους και τη συγκρουσιακή φύση των διεθνών σχέσεων), ενσωματώνοντας παράλληλα «επιμέρους ιδέες, σύμβολα και συμφέροντα». Παραδείγματα κρατών που εμφανίζουν μορφές ασυμμετρίας κράτους-έθνους αποτελούν το Αφγανιστάν, το Τατζικιστάν αλλά και το σημερινό Ιράκ, τα οποία χαρακτηρίζονται από ανταγωνισμό μεταξύ εθνοτικών-θρησκευτικών ομάδων και αδυναμία συγκρότησης ισχυρών κεντρικών πολιτικών θεσμών. Μια άλλη μορφή ασυμμετρίας κράτους προς έθνος αποτελεί η προσπάθεια «μη νομιμοποιημένων» πολιτικά εθνοτικών ομάδων, όπως οι περιπτώσεις των Παλαιστινίων και των Κούρδων, να αποκτήσουν κράτος ή να αποκτήσουν πολιτικά δικαιώματα και πρόσβαση στην εξουσία, όπως οι σιιτικές κοινότητες στον Λίβανο, στο Ιράκ, το Μπαχρέιν και τη Σαουδική Αραβία. Τρίτη μορφή αυτής της ασυμμετρίας συνιστούν υπερκρατικές, αναθεωρητικές ιδεολογίες όπως το πολιτικό Ισλάμ, που αμφισβητούν τη σημερινή εδαφική και πολιτική συγκρότηση των κρατών στην περιοχή της Μέσης Ανατολή και της Κεντρικής Ασίας.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου αναλυτικού σχήματος, η αμερικανική εξωτερική πολιτική στη Μέση Ανατολή και τη νότια Ευρασία χρεώνεται με σημαντικές παραλείψεις και λανθασμένες επιλογές. Όπως επισημαίνεται στο βιβλίο, αν και η αμερικανική εξωτερική πολιτική στη περιοχή πέτυχε τους δύο βασικούς της στόχους, δηλαδή την ασφάλεια του κράτους του Ισραήλ και της ροής του πετρελαίου, απέτυχε «να αντιληφθεί τις διάφορες ενδοκρατικές και υπερκρατικές τάσεις οι οποίες προέρχονταν από την ασυμμετρία κράτους προς έθνος, κυρίως δε την ανάδυση του πολιτικού Ισλάμ». Έτσι, οι αμερικανικές επεμβάσεις στο Αφγανιστάν και το Ιράκ όξυναν περαιτέρω τις εντάσεις, βοηθώντας «την ανάπτυξη παλαιών αλλά και νεώτερων πολιτιστικών, θρησκευτικών και κοινοτικών τάσεων και ρηγμάτων που διεύρυναν την ασυμμετρία κράτους προς έθνος». Η αδιαμφισβήτητη αμερικανική ηγεμονία στην περιοχή μετά το 1991 δεν έχει λύσει κανένα από τα μεγάλα προβλήματά της, είτε πρόκειται για το Παλαιστινιακό και την αραβοϊσραηλινή διαμάχη είτε για τον εκδημοκρατισμό των αυταρχικών καθεστώτων, εντέχνοντας εν τέλει το έλλειμμα «ενδοκρατικής και περιφερειακής ανασφάλειας».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εξέταση των προσπαθειών πολιτικού εκσυγχρονισμού στην περιοχή. Ο εκδημοκρατισμός έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα ακαν-

θώδες ζήτημα στη Μέση Ανατολή η οποία, σε μεγάλο βαθμό, δεν ακολούθησε το «τρίτο κύμα εκδημοκρατισμού» που, σύμφωνα με τον Huntington, σάρωσε τη νοτιοανατολική και ανατολική Ευρώπη, τη Λατινική Αμερική και τμήματα της Αφρικής την περίοδο 1974-1991. Η «αντιδημοκρατική ανθεκτικότητα» των συγκεκριμένων καθεστώτων οφείλεται σε μια σειρά από εσωτερικούς λόγους, (όπως προνεωτερικές δομές, περίπλοκο πλέγμα πελατειακών σχέσεων, καθυστερημένη οικονομική ανάπτυξη, αδύναμη μεσαία τάξη, πολιτική ανάμειξη του στρατού, αυταρχική πολιτική κουλτούρα) αλλά και σε εξωτερικούς, όπως η στήριξη αυταρχικών καθεστώτων για δεκαετίες από τις ηγεμονικές δυνάμεις του διεθνούς συστήματος. Και βέβαια στους εξωτερικούς παράγοντες θα πρέπει να προσθέσει κανείς το παλαιστινιακό ζήτημα και τη συνολική αραβο-ισραηλινή διαμάχη. Ο συγγραφέας παρουσιάζει με ποιον τρόπο, για παράδειγμα στην Ιορδανία, η διαδικασία εκδημοκρατισμού και πολιτικού εκσυγχρονισμού ανακόπτεται από τον φόβο της μαζικής αντίδρασης Παλαιστινίων και Ιορδανών εναντίον του καθεστώτος σε περιόδους έντασης του Παλαιστινιακού, όπως κατά τη διάρκεια της δεύτερης Ιντιφάντα.

Ένας πλούτος πληροφοριών που αφορούν τις διακρατικές σχέσεις και την αμερικανική πολιτική, αλλά και εξαιρετικά ενδιαφέροντα στοιχεία για μια σειρά από θεμελιώδη εσωτερικά ζητήματα των κρατών της περιοχής συμπληρώνουν τις πολύ χρήσιμες θεωρητικές παρατηρήσεις του βιβλίου. Ο Ρούσσο αναφέρεται, για παράδειγμα, με διεισδυτικό τρόπο σε ζητήματα όπως ο εναγκαλισμός της σαουδαραβικής «εκτεταμένης» βασιλικής οικογένειας (η οποία αριθμεί πάνω από 20.000 μέλη) με το θρησκευτικό συντηρητικό κατεστημένο και το σαλαφικό πολιτικό Ισλάμ. Υπενθυμίζει, μάλιστα, τη θεμελιώδη αντίθεση του σαλαφικού κινήματος στη διαδικασία ενός μάλλον δειλού δυτικότερου πολιτικού και κοινωνικού εκσυγχρονισμού. Σημαντικές αναδεικνύονται και οι επισημάνσεις για την τουρκική πολιτική στο κεντρικό ζήτημα, για τις τουρκο-ισραηλινές σχέσεις και την πολιτική της Τουρκίας στη Μέση Ανατολή. Επίσης, παρακολουθείται η πολιτική ανάπτυξη του οιτικού στοιχείου στο Ιράκ σε μια προσπάθεια εξέτασης των σημερινών προβλημάτων στο κράτος αυτό.

Στο βιβλίο γίνεται μια ενδιαφέρουσα ανάλυση των ζητημάτων ασφάλειας στην Κεντρική Ασία και της διασύνδεσής τους με την κατάσταση στο Αφγανιστάν. Παρά το γεγονός ότι συχνά οι αναλύσεις για την περιοχή μονοπωλούνται από το ζήτημα της ενέργειας και του εξτρεμιστικού Ισλάμ, ο Ρούσσο προσπαθεί να αναλύσει και άλλους παράγοντες: για παράδειγμα, τις προνεωτερικές δομές και περιφερειακές ισορροπίες που διαταράχθηκαν μετά την κα-

τάρρευση της ΕΣΣΔ, όπως δείχνει το παράδειγμα της κοιλάδας Φεργκάνα.

Εν κατακλείδι, *Η κινούμενη άμμος της ηγεμονίας* αποτελεί μια σημαντική συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία για την κατανόηση της περιοχής της Μείζονος Μέσης Ανατολής. Ωστόσο, δεν είναι παρά το έναυσμα μιας συζήτησης. Για παράδειγμα, το ζήτημα των συμμαχιών στην περιοχή και της εν γένει θεωρίας συμμαχιών μπορεί να αναλυθεί περαιτέρω, αναδεικνύοντας σχήματα συμμαχιών μεταξύ κρατικών και μη κρατικών δρώντων, όπως η σχέση Ιράν-Συρίας-Χεζμπολλάχ-Χαμάς. Η περίπτωση της Αιγύπτου και της μείωσης της ηγεμονικής της δύναμης σε συνδυασμό με την ανάδειξη, για πρώτη φορά, μόνο μη αραβικών ηγεμονικών δυνάμεων στην περιοχή (Τουρκία, Ιράν και Ισραήλ) αποτελούν σημαντικές προκλήσεις για την αυτοχή και την επαλήθευση θεωρητικών σχημάτων. Ανοίγοντας μια τέτοια συζήτηση ίσως συμβάλουμε και στη δημιουργία μιας κοινότητας διεπιστημονικών περιφερειακών σπουδών για τη Μέση Ανατολή η οποία θα βασίζεται στο γόνιμο και σταθερό έδαφος της πολιτικής επιστήμης, της θεωρίας των διεθνών σχέσεων και της ιστορίας αλλά και θα το υπερβαίνει δημιουργικά.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *Η ηχώ της νεκρής ζώνης: οδοιπορικό στη διαιρεμένη Κύπρο*, μτφρ. Έφη Γαβριήλ, Scripta, Αθήνα 2009, 373 σελ.

Πολλοί πίστευαν κάποτε ότι η αντικειμενική προσέγγιση ενός θέματος χάνει την αξία της, αν στην ανάλυση παρεισφρήσουν τα συναισθήματα και η οπτική γωνία του αναλυτή. Σήμερα, οι κοινωνικοί ανθρωπολόγοι ξέρουν περισσότερο από ό,τι οι υπόλοιποι κοινωνικοί επιστήμονες ότι γράφοντας ένα βιβλίο αναλύουν τόσο το θέμα τους όσο και τον εαυτό τους.

Όταν κάποιος γράφει για την επιτηρούμενη λωρίδα που χωρίζει μια πόλη στα δύο (τη «νεκρή ζώνη» της Λευκωσίας) δεν καταθέτει μια συννησιωμένη επιστημονική μονογραφία. Το βιβλίο του ελληνοκύπριου Γιάννη Παπαδάκη στηρίζεται στο διδακτορικό του στο Πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ και διαβάζεται ταυτόχρονα ως ιστορικό πόνημα, δοκίμιο για τις εθνικές ταυτότητες και ταξιδιωτικό βιβλίο, με έμφαση στο πώς Έλληνες και Τούρκοι, Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι βλέπουμε τους εαυτούς μας και τους άλλους. Ο συγγραφέας διέμεινε από το 1990 έως το 1995 στην Κωνσταντινούπολη, στους δύο τομείς της Λευκωσίας (ελληνοκυπριακό-τουρκοκυπριακό), ξανά

στην Κωνσταντινούπολη και στην Πύλα (Πίλε για τους Τουρκοκύπριους). Το οδοιπορικό του εκτυλίσσεται σε έξι κεφάλαια και δεν ξεφεύγει ποτέ από τον επιστημονικό στόχο της συγκριτικής μελέτης του εθνικισμού με αφορμή τη διαιρεμένη Κύπρο.

Αναλυτική σκέψη και συναισθήματα ξεδιπλώνονται από τη στιγμή που ο Παπαδάκης φθάνει στην Κωνσταντινούπολη για γνωρίσει την «άλλη πλευρά» και να μάθει τουρκικά. Μαζί του φέρει όχι μόνον τα χρειώδη για το ταξίδι αλλά, στο επίπεδο των προσωπικών παραστάσεων, πολλά αρνητικά στερεότυπα για τους Τούρκους. Πρόκειται για γενικεύσεις, οικείες στους αποφοίτους ελληνικών (ή ελληνοκυπριακών) σχολείων, τις οποίες συνήθως θεωρούμε ως γνώσεις για το γειτονικό έθνος.

Στην Κωνσταντινούπολη ο ερευνητής ξαφνιάστηκε όταν συζήτησε με Τούρκους για τη σχολική ιστορία. Αφού τους εξήγησε πώς βλέπουμε εμείς το Βυζάντιο, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και την εισβολή του 1974 στην Κύπρο, εκείνοι «έμειναν άφωνοι, σοκαρισμένοι από την πλύση εγκεφάλου που είχαμε υποστεί στο σχολείο». Κατόπιν, εκείνοι του μίλησαν για τον ελληνικό επεκτατισμό, για το πώς οι Έλληνες συνετέλεσαν στο να συρρικνωθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία στα όρια της σημερινής Τουρκίας και για το πραξικόπημα που οργάνωσαν το 1974 ώστε να ενώσουν την Κύπρο με την Ελλάδα. Γράφει ο Παπαδάκης: «Εμείνα άναυδος από την πλύση εγκεφάλου που είχα υποστεί».

Παρόμοιες σκηνές εκτυλίσσονται στη βόρεια πλευρά της Λευκωσίας. Ο συγγραφέας επισκέπτεται το «Μουσείο Βαρβαρότητας» στο οποίο εκτίθενται τεκμήρια από τις αιματηρές επιθέσεις των Ελληνοκυπρίων κατά των Τουρκοκυπρίων το 1963-1964 και τη ζωή των τελευταίων σε θύλακες εντός του κυπριακού εδάφους μέχρι το 1967. Επίσης καταγράφει, χωρίς απαραίτητα να δέχεται, το σκεπτικό σύμφωνα με το οποίο, για την τουρκοκυπριακή πλευρά, η εισβολή του 1974 ήταν «ευτυχής ειρηνευτική επιχείρηση». Έτσι αποκαλείται επισήμως από τους Τούρκους η εισβολή η οποία γι' αυτούς θεωρείται απελευθέρωση από τον φόβο να υποστούν ξανά από την ελληνοκυπριακή πλειοψηφία όσα υπέστησαν ως μειονότητα στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και από την αγωνία ότι τυχόν ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα θα τους καταδίκαζε να ζήσουν όπως η μουσουλμανική μειονότητα στη Θράκη. «Για τους Ελληνοκύπριους, η αρχή του προβλήματος αναγόταν στο 1974. Πόλεμος, καταστροφή, τραγωδία, πρόσφυγες, αγνοούμενοι: αυτές οι λέξεις ήταν άρρηκτα συνυφασμένες με το 1974. Για τους Τουρκοκύπριους, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Πόλεμος, καταστροφή, τραγωδία, πρόσφυγες,

αγνοούμενοι: όλα αυτά ξεκίνησαν το 1963», επισημαίνει ο συγγραφέας.

Ο Παπαδάκης πετυχαίνει στο εγχείρημά του, ιδίως στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου, όταν προσθέτει στην εθνική καταγωγή των συνομιλητών του τόσο τις κοινωνικοπολιτικές ταυτότητές τους (άνδρες/γυναίκες, νέοι/πλικιωμένοι, αριστεροί/δεξιοί, εθνικιστές/υπέρμαχοι της προσέγγισης των δύο πλευρών). Από το βιβλίο αυτό και από άλλες πηγές προκύπτει ότι ισχυρές μερίδες Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων δεν ενδιαφέρονται για μια κοινή πατρίδα. Θέλουν να ζήσουν χωριστά. Από την άλλη μεριά, η εμπειρία του Παπαδάκη στο μεικτό χωριό Πύλα/Πίλε δείχνει ότι η συμβίωση είναι δυνατή. Στο χωριό, οι εθνικοί διαχωρισμοί δεν αρκούν για να ερμηνεύσει κανείς συγκρούσεις και συμμαχίες, αδιαλλαξία και ανοχή. Όλα γίνονται ένα κουβάρι σχέσεων το οποίο δεν ξετυλίγεται με όρους εθνικών ταυτοτήτων. Η λεπτοδουλειά του συγγραφέα σε αυτό το έκτο κεφάλαιο του έργου του υπερβαίνει τη στιλιζαρισμένη αντιδιαστολή Ελλήνων-Τούρκων στα αρχικά κεφάλαια.

Σε κάθε περίπτωση, το βιβλίο, χωρίς να στοχεύει σε ανάληψη του Κυπριακού, προσφέρει μια ματιά «από τα κάτω» και μέσα και από τις δύο κοινότητες. Η μετάφραση της Έφης Γαβριήλ είναι πολύ καλή. Ωστόσο, η παράθεση εκτενών αποσπασμάτων από τις συνεντεύξεις στο ελληνοκυπριακό ιδίωμα, με ιδιαίτερα τυπογραφικά στοιχεία, κουράζει από ένα σημείο και πέρα.

Εν τέλει, τα συναισθήματα και τα πολιτικά σχόλια του Παπαδάκη δεν αναιρούν την αναλυτική αξία του έργου του. Αν είχε αφαιρέσει τη συγκίνηση και το χιούμορ, θα πρόδιδε τον άθλο του να κάνει έρευνα για τόσο μεγάλο διάστημα σε τόσο «εύφλεκτους» τόπους. Η θέση του υπέρ του σχεδίου Ανάν, γραμμένη μετά το δημοψήφισμα (Απρίλιος 2004), είναι αποτέλεσμα αξιοπρόσεκτης σύνθεσης του τοπικού με το γενικό: «Αν μια επανωμένη ομόσπονδη Κύπρος γινόταν μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, θα ήταν η πρώτη μουσουλμανο-χριστιανική ομοσπονδία. Η Κύπρος θα μπορούσε να γίνει φάρος –κεράκι έστω– της ελπίδας στη μετά την 11η Σεπτεμβρίου εποχή».

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΡΓΥΡΗΣ ΠΑΣΣΑΣ - ΘΟΔΩΡΗΣ ΤΣΕΚΟΣ (επιμ.), *Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2009, 635 σελ.

Ο συλλογικός τόμος που επιμελήθηκαν οι Αργύρης Πασσάς και Θοδωρής Τσέκος αποτελεί μια από τις λίγες προσπάθειες αποτύπωσης της επιρ-

ροής της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) στην ελληνική δημόσια διοίκηση. Οι στόχοι του βιβλίου είναι δύο: πρώτον, η έκθεση των οριζόντιων και θεσμικών αλλαγών στην ελληνική κεντρική διοίκηση από την ένταξη της Ελλάδας στην Ε.Ε. μέχρι σήμερα, αποφεύγοντας τη χρήση ενός συγκεκριμένου θεωρητικού υποδείγματος, αλλά εκθέτοντας τα υπάρχοντα θεωρητικά εργαλεία και δεύτερον, η διασύνδεση της μεταπτυχιακής διδασκαλίας και της έρευνας μέσω της αξιοποίησης των ερευνητικών αποτελεσμάτων και των μελετών περίπτωσης των σπουδαστών με σκοπό τον εμπλουτισμό της σχετικής βιβλιογραφίας. Και οι δύο στόχοι είναι ευγενείς και μπορούν να αποδώσουν καρπούς, ταυτόχρονα όμως δημιουργούν θεωρητικές και εμπειρικές προκλήσεις για τους επιμελητές της έκδοσης.

Όσον αφορά τον πρώτο στόχο, η αποφυγή υιοθέτησης ενός θεωρητικού υποδείγματος, ενώ προσφέρει ευελιξία στον σχηματισμό θεωρητικών προτάσεων και υποθέσεων εργασίας, μπορεί να δυσχεράνει την ταξινόμηση των ερευνητικών αποτελεσμάτων και την εξαγωγή θεωρητικών συμπερασμάτων. Αναφορικά με τον δεύτερο στόχο, τα ερευνητικά πονήματα των σπουδαστών, τα οποία ολοκληρώθηκαν υπό την καθοδήγηση των επιμελητών και μέσω της χρήσης αναλυτικού υποδείγματος για την εμπειρική έρευνα, προσφέρουν πρωτογενές και ιδιαίτερα ενδιαφέρον εμπειρικό υλικό το οποίο, υπό άλλες συνθήκες, δεν θα ήταν εύκολο να συγκεντρωθεί. Η πρόκληση είναι το υλικό αυτό να συσχετισθεί με τη θεωρητική συζήτηση και να ταξινομηθεί σωστά, ώστε να συμβάλει στη γνώση μας για τις αλλαγές στην ελληνική δημόσια διοίκηση και την επιρροή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις εθνικές διοικήσεις συγκριτικά.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη και αποτελείται από δεκατέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο μέρος τιτλοφορείται «Οριζόντιες διαστάσεις» και ξεκινά με μια επισκόπηση της διεθνούς βιβλιογραφίας για την επίδραση της Ε.Ε. στις εθνικές διοικήσεις από τον Αρ. Πασσά, όπου τονίζεται ότι το κράτος δεν είναι μόνο αποδέκτης των ευρωπαϊκών πολιτικών, αλλά και διαμορφωτής τους. Επιπρόσθετα, στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται σύγχρονες μέθοδοι διακυβέρνησης της Ένωσης όπως η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού (ΑΜΣ). Το δεύτερο κεφάλαιο, από τον Θ. Τσέκο, συμπεραίνει ότι το ελληνικό διοικητικό σύστημα κατ' ουσία λίγο έχει επηρεαστεί από τη συμμετοχή της χώρας στην Ε.Ε., γεγονός που εν μέρει οφείλεται στην έλλειψη σαφούς ευρωπαϊκής πολιτικής για τη δημόσια διοίκηση η οποία, όπως είναι αναμενόμενο, δίνει τη δυνατότητα στα κράτη-μέλη να συνεχίζουν να συμπεριφέρονται όπως γνωρίζουν. Το τρίτο κεφάλαιο, των Αρ. Πασσά και Ευ. Πετρά-

κπ, συνεχίζοντας να εμπλουτίζει το γενικό πλαίσιο του βιβλίου, επιχειρεί καταρχάς να καταγράψει τις αντιλήψεις των κυρίαρχων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων για την ευρωπαϊκή προοπτική της Ελλάδας και, δεύτερον, συζητώντας λεπτομερώς τον εγχώριο συντονισμό της ευρωπαϊκής πολιτικής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι οι προσωπικές σχέσεις και όχι οι θεσμοί που έχουν τη μεγαλύτερη σημασία.

Το τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, των Α. Γιομπρέ-Δημητρίου και Ευ. Καπιτοίνα, γραμμένο σε διαφορετικό ύφος, αναλύει τη νομική και διοικητική διαδικασία ενσωμάτωσης του κοινοτικού δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη. Παρουσιάζει επιπλέον τα εργαλεία και τις βέλτιστες πρακτικές που προωθούνται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για την ορθή ενσωμάτωση και εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου στα κράτη-μέλη. Το επόμενο κεφάλαιο, του Αν. Μπουργαολή, καταπιάνεται με το πολύ ουσιαστικό και όχι αρκετά συζητημένο ζήτημα της πρόσβασης ευρωπαίων πολιτών σε θέσεις απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση άλλων κρατών-μελών εκτός του δικού τους. Ο συγγραφέας καταλήγει ότι τα κράτη μέλη, κινούμενα στο πνεύμα της ενίσχυσης της κινητικότητας των ευρωπαίων πολιτών, έχουν μεν απαλείψει την ιθαγένεια ως προϋπόθεση για την πρόσβαση σε θέσεις απασχόλησης στη δημόσια πολιτική, συντηρούν όμως συγκαλυμμένα εμπόδια όπως: έλλειψη ενημέρωσης για τις κενές θέσεις ή άρνηση παροχής κοινωνικής ασφάλισης. Το έκτο κεφάλαιο, των Ν. Παναγιωτόπουλου και Σ. Μιγκλή, αφορά ένα εξίσου πρακτικό ζήτημα το οποίο, όμως, μπορεί να επηρεάσει την κουλτούρα των εθνικών διοικήσεων: τους αποσπασμένους εθνικούς εμπειρογνώμονες στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Πρόκειται για δημόσιους λειτουργούς με εξειδικευμένη εμπειρία και γνώση που αποσπώνται στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και έμμεσα συνεισφέρουν στη σύγκλιση της διοικητικής κουλτούρας των κρατών-μελών της Ε.Ε. Το τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, από την Ευ. Πετράκη, αφιερώνεται στις ελληνικές ανεξάρτητες αρχές ρυθμιστικού χαρακτήρα και στη σχέση τους με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τις προτεραιότητές της. Λίγο υπερβολικά, οι ελληνικές ανεξάρτητες αρχές χαρακτηρίζονται «υπηρεσίες» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για να τονιστεί ο ρόλος τους στην προώθηση της υλοποίησης των ευρωπαϊκών πολιτικών στην Ελλάδα.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αποτελείται από μελέτες περίπτωσης συγκεκριμένων δημοσίων πολιτικών και των πιθανών μεταβολών που έχουν προκύψει λόγω της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η πρώτη πολιτική που αναλύεται, από την Γ. Γιαννακούρου, είναι η περιβαλλοντική η οποία έχει εκτενώς συζητηθεί στη βιβλιογραφία περί εξευρωπαϊσμού. Το κεφάλαιο επικεντρώνεται

στον ρόλο της ελληνικής δημόσιας διοίκησης στη διαμόρφωση των ελληνικών θέσεων, τη διαπραγμάτευση τους στα ευρωπαϊκά όργανα και στην ελλιπή εφαρμογή τους. Το επόμενο κεφάλαιο, του Π. Πέζαρου, αφορά μια εξίσου εξευρωπαϊσμένη πολιτική, την αγροτική, και αναδεικνύει τις προσαρμογές που η Ελλάδα θα πρέπει να επιφέρει στον τρόπο διοίκησής καθώς και στον αρμόδιο φορέα, το υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, έτσι ώστε να υπάρξει μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα κατά τη διαμόρφωση και την υλοποίηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής. Η πολιτική των σιδηροδρομικών μεταφορών παρουσιάζεται από τη Θ. Σταθοπούλου· επισημαίνονται οι ευρωπαϊκές οδηγίες που στοχεύουν στην απελευθέρωση των σιδηροδρομικών μεταφορών και οι θέσεις των κρατών-μελών και των κοινοτικών οργάνων ενώ συζητούνται ο ρόλος του ελληνικού υπουργείου Μεταφορών και οι αλλαγές που έχει υποστεί αυτός ο τομέας πολιτικής.

Το επόμενο κεφάλαιο, της Η. Νικολακοπούλου-Στεφάνου, έχει διττό σκοπό: πρώτον, την περιγραφή της εξέλιξης και του περιεχομένου της ΑΜΣ και, δεύτερον, τη συζήτηση για την επιρροή της στους τομείς της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, της μετανάστευσης και του αούλου στην Ελλάδα. Έμφαση δίνεται στην αναθεώρηση της Στρατηγικής της Λισαβόνας και επισημαίνεται ότι στην Ελλάδα οι αλλαγές είναι ευκολότερες μέσω των υποχρεωτικών ρυθμίσεων της Ε.Ε. παρά μέσω ήπιων μηχανισμών σύγκλισης όπως η ΑΜΣ. Το τελευταίο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους ασχολείται και πάλι με την ανοιχτή μέθοδο συντονισμού και την εφαρμογή της στο ελληνικό σύστημα κοινωνικής ασφάλισης. Τα πεδία που μελετώνται είναι η κοινωνική ένταξη και οι συντάξεις και παρατηρείται πως η μέθοδος αυτή συμβάλλει στην προώθηση των βασικών αρχών και αξιών αυτού που αποκαλείται ευρωπαϊκό κοινωνικό μοντέλο.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου αφιερώνεται στη συζήτηση των αλλαγών που έχει επιφέρει η Ε.Ε. στις κεντρικές δομές δύο κairίων για την ευρωπαϊκή διαδρομή της χώρας υπουργείων. Το πρώτο είναι το υπουργείο Εξωτερικών· ο συγγραφέας Αρ. Πασσάς μάς εφιστά την προσοχή στη μεγαλύτερη πολυπλοκότητα που έχουν πλέον να αντιμετωπίσουν τα υπουργεία Εξωτερικών καθώς και τις ευρωπαϊκές ρυθμίσεις αλλά και τις διαδικασίες «κοινωνικοποίησης» με τους ευρωπαίους εταίρους που τα επηρεάζουν. Στη συνέχεια, οι αλλαγές στο ελληνικό υπουργείο Εξωτερικών συζητούνται σε αρκετό βάθος. Το τελευταίο κεφάλαιο, από τον Ν. Λαζαρίδη, ασχολείται με το υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών και τη σχέση του με την Ε.Ε. Επισημαίνονται οι αλλαγές στον οργανισμό του υπουργείου, σε θέματα που

αφορούν την πολιτική ηγεσία, το ανθρώπινο δυναμικό και τέλος, στις διαδικασίες δημιουργίας πολιτικής.

Συνοψίζοντας, ο συλλογικός αυτός τόμος αποτελεί μια ενδιαφέρουσα καταγραφή σημαντικών αλλαγών που έχει υποστεί η ελληνική δημόσια διοίκηση λόγω της ένταξης και συνεχούς πορείας της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και αφορά τόσο την ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα όσο και τα στελέχη της δημόσιας διοίκησης. Η ενσωμάτωση των συγκεκριμένων ερευνητικών αποτελεσμάτων με τη σχετική θεωρητική συζήτηση θα μπορούσε να αποτελέσει ένα επόμενο εγχείρημα προκειμένου να υπάρξει η δυνατότητα σύγκρισης με παρόμοιες εξελίξεις σε άλλα κράτη-μέλη.

ΣΤΕΛΛΑ ΛΑΔΗ

Θ. Π. ΠΑΠΑΘΕΟΔΩΡΟΥ, *Επιτηρούμενη Δημοκρατία: Η Ηλεκτρονική Παρακολούθηση των Πολιτών στην Κοινωνία της Διακινδύνευσης*, Βιβλιογράμα, Αθήνα 2009, 164 σελ.

Ξ. Ι. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, *Ελλειμματική Δημοκρατία. Κράτος και Κόμματα στη Σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2009, 286 σελ.

Αμφότερα τα βιβλία των καθηγητών Θ. Π. Παπαθεοδώρου και Ξ. Ι. Κοντιάδη πραγματεύονται ορισμένες προβληματικές όψεις της σύγχρονης δημοκρατίας. Στο πρώτο, εξετάζεται εάν στην εποχή της παγκοσμιοποίησης αίτημα των εθνικών κοινωνιών δεν συνιστά μόνο η προστασία της ελευθερίας, αλλά και η προστασία της ασφάλειας των πολιτών. Και γεννάται το ερώτημα εάν η υπερβολική ίσως έμφαση στη δεύτερη επιδίωξη, μέσω αντίστοιχων μέτρων δημόσιας πολιτικής, διαμορφώνει μια τρόπον τινά μια «*επιτηρούμενη δημοκρατία*». Αυτή δεν μπορεί παρά να είναι ελλειμματική, όσον αφορά ιδίως την ποιότητα των θεσμών. Η περιγραφή και η ερμηνεία της έννοιας της «*ελλειμματικής δημοκρατίας*» είναι το αντικείμενο της δεύτερης μελέτης.

Η «επιτήρηση», φαινόμενο στο οποίο αναφέρεται το βιβλίο του Θ. Π. Παπαθεοδώρου, έχει να κάνει με την υπερβολική παρακολούθηση των πολιτών σε μια κοινωνία όπου οι κίνδυνοι περισσεύουν, αλλά το αίσθημα ασφάλειας κλονίζεται και λιγοστεύει. Η ασφάλεια έχει τη σημασία της και δεν πρέπει να υποτιμάται η αξία που της αποδίδουν οι πολίτες, που διακατέχονται από το αίσθημα του φόβου ολοένα και περισσότερο στην εποχή μας, είτε πρόκειται για τη ζωή είτε και για την περιουσία τους. Το ζήτημα είναι εάν η

υπερβολική εστίαση στην ασφάλεια δυσχεραίνει τις προϋποθέσεις της ελεύθερης και σύγχρονης δημοκρατίας.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001 και τα συμβάντα στην Ισπανία και στο μετρό του Λονδίνου, το δίλημμα ανάμεσα στην ασφάλεια και την ελευθερία έχει τεθεί πλέον με ιδιαίτερη οξύτητα. Και τούτο συμβαίνει σε όλες σχεδόν τις χώρες στη σύγχρονη εποχή της διακινδύνευσης. Δεν εκπλήσσει επομένως ότι οι πολίτες αποδίδουν πλέον ξεχωριστή σημασία στην ασφάλειά τους στις μεταφορές και τις επικοινωνίες, ακόμη και σε κοινωνίες πολύ φιλελεύθερες, ανοιχτές και ανεκτικές, όπου, όπως δείχνει στο βιβλίο του ο Θ. Π. Παπαθεοδώρου, λαμβάνονται μέτρα για τη χρήση κλειστών κυκλωμάτων τηλεόρασης σε δημόσιους χώρους αλλά και την τηλεφωνική παρακολούθηση των πολιτών· αυτά υιοθετούνται ως πρόσφορες πρακτικές για την αποτροπή ενδεχόμενου τρομοκρατικού χτυπήματος.

Επιβάλλεται, εντούτοις, να σταθμιστεί η ανάγκη για ασφάλεια και το δικαίωμα στην ελευθερία, ώστε να αποφευχθούν –τουλάχιστον στο μέτρο του εφικτού– δυσάρεστα ενδεχόμενα στις πυκνοκατοικημένες πόλεις, τα δημόσια κτίρια και τα μαζικά μέσα συγκοινωνίας, δίχως όμως ο καθένας να είναι εν δυνάμει ύποπτος για τα πάντα και να παρακολουθείται παντού. Κάτι τέτοιο ίσως να οδηγήσει κάποια στιγμή στο τραγικό σφάλμα της καταδίκης αθώων, γεγονός που θα έπληττε την ποιότητα της δημοκρατίας. Το ζητούμενο είναι, λοιπόν, να υπάρχει «*ασφάλεια σε πλαίσιο ελευθερίας και όχι ελευθερία σε πλαίσιο ασφάλειας*», όπως έχει γνωμοδοτήσει πρόσφατα η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα.

Όσον αφορά στην ελλειμματικότητα της δημοκρατίας, η οποία συνιστά το κεντρικό θέμα που διατρέχει τις σελίδες του βιβλίου του Ξ. Ι. Κοντιάδη, επισημαίνεται ότι μέσα από τα πολλαπλά ελλείμματα και τις θεσμικές ατέλειες το κράτος μας γίνεται λιγότερο αποτελεσματικό, λιγότερο δημοκρατικό, λιγότερο αξιοκρατικό, λιγότερο σύγχρονο.

Στο εν λόγω βιβλίο ανατέμνονται ορισμένα από τα κρισιμότερα *ποιοτικά* ελλείμματα της δημοκρατίας στην Ελλάδα σήμερα, όπως το έλλειμμα της *εσωκομματικής δημοκρατίας*, η μειωμένη αυτοτέλεια και *αυτοδυναμία του βουλευτή* στο πλαίσιο της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών ομάδων, η ατελής από δημοκρατική σκοπιά και αδιαφανής *διαδικασία επιλογής των υποψήφιων βουλευτών* αλλά και *των αρχηγών των κομμάτων*. Εξίσου σημαντικό είναι το έλλειμμα ως προς την *ανεξαρτησία και ουδετερότητα* της διοίκησης, δεδομένης της *κομματικοκρατίας* και των *πελατειακών σχέσεων* που αποτελούν πάγια σχεδόν παθολογία του ελληνικού πολιτικοδιοικητικού συστήμα-

τος. Δεν πρέπει συνεπώς να εκπλήσσει το έλλειμμα *ποιότητας και αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης* που επίσης επισημαίνεται στη μελέτη.

Ένα ακόμη έλλειμμα θεσμικής τάξης και ολοκλήρωσης, το οποίο μειώνει τη συνολική ποιότητα της δημοκρατίας μας, είναι αυτό της *μεταρρυθμιστικής πνοής*, της εμπέλειας και της τόλμης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η τελευταία συνταγματική αναθεώρηση του 2008, που περιορίστηκε σε δευτερεύοντα και επουσιώδη. Ανάλογη είναι η περίπτωση της μεταρρύθμισης για την περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση που δρομολογείται μέσω του προγράμματος «Καλλικράτης» και θα δοκιμαστεί στην πράξη εάν θα καταφέρει να μειώσει τον συγκεντρωτισμό του κράτους ενισχύοντας την αποτελεσματικότητα της αυτοδιοίκησης.

Τέλος, αλλ' όχι έλασσον, ο Ξ. Ι. Κοντιάδης επισημαίνει ως έλλειμμα την *ατελή ενσωμάτωση* ή, μάλλον, *τη μη ενσωμάτωση* του πολυπληθούς πλέον κοινωνικού σώματος των μεταναστών που σφραγίζονται με ραγδαίους ρυθμούς στη χώρα.

Συμπερασματικά, καθένας εκ των δύο συγγραφέων συνεισφέρει δημιουργικά με το βιβλίο του στην ανατομία των αντίστοιχων προβλημάτων και προσφέρει τη δυνατότητα για μεγαλύτερη επίγνωση των κινδύνων που ελλοχεύουν. Και οι δύο υπογραμμίζουν επίσης, εμμέσως πλην σαφώς, την ευθύνη που υπάρχει και αναλογεί σε όλους, πολίτες και πολιτικούς, για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων προς αντιμετώπισή τους. Στη δημοκρατία τα δικαιώματα υφίστανται πάντοτε σε συνδυασμό με τις υποχρεώσεις και τις ευθύνες καθενός ως ανθρώπου και πολίτη. Κάτι που, αν γινόταν πραγματικότητα, θα συνέβαλε στην ποιότητα της δημοκρατίας και σε μεγαλύτερη ελευθερία στο πλαίσιο της.

ΜΑΡΙΑ-ΗΛΙΑΝΑ ΠΡΑΒΙΤΑ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΛΙΑΠΑ, *Η ενσωμάτωση των μεταναστών στην Ελλάδα. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς*, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2010.

Μετά από δύο δεκαετίες αθρόας εισροής αλλογενών αλλοδαπών στην Ελλάδα, περίπου 124 χιλιάδες παιδιά μεταναστών αποκτούν ελληνική παιδεία σε σχολεία της χώρας και εισέρχονται σταδιακά στην αγορά εργασίας με επαγγελματικά προσόντα παρόμοια με εκείνα των Ελλήνων. Μαζί με τα παιδιά εξωσχολικής ηλικίας και τις περίπου 13 χιλιάδες που γεννιούνται κάθε χρόνο με αλλοδαπή υπηκοότητα πατέρα—έναντι 90.000 περίπου από έλληνα πατέρα—αποτελούν ένα σημαντικό και συνεχώς αυξανόμενο τμήμα πληθυσμού της χώρας, τη δεύτερη γενιά μεταναστών. Στις σημερινές συνθήκες οικονομικής ύφεσης και υψηλής ανεργίας αλλά και χαμηλής γεννητικότητας του ελληνικού πληθυσμού, συνιστά κύριο μέλημα της μεταναστευτικής πολιτικής η ικανοποιητική οικονομική και κοινωνική ενσωμάτωση των 600 χιλιάδων και πλέον νομίμων μεταναστών και η πολιτειακή πρόθεση πολιτογράφησης των μεταναστών με μακρά παραμονή στη χώρα και ιδιαίτερα εκείνων με ελληνική παιδεία.

Παλαιότερα υπήρχαν ενδείξεις ότι η δεύτερη γενιά ενσωματωνόταν χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες. Τα πρόσφατα όμως προβλήματα με τους μετανάστες σε Γαλλία, Μεγάλη Βρετανία, Βέλγιο, Αυστρία, Ελβετία και άλλες χώρες δημιουργούν προβληματισμούς για την επιλογή του καλύτερου από τα πολλά πρότυπα ενσωμάτωσης που έχουν εφαρμοστεί: αφομοιωτικό [assimilation], πολυπολιτισμικό/πλουραλιστικό [multi-cultural/pluralistic], διαπολιτισμικό [intercultural], διαφορικού αποκλεισμού [differential exclusion].

Στο πλαίσιο εκπόνησης της διδακτορικής διατριβής, τα θέματα αυτά εξετάστηκαν σε έρευνα πεδίου κατά το σχολικό έτος 2006-2007, με δομημένο ερωτηματολόγιο και επιτόπια παρατήρηση. Το δείγμα περιλάμβανε 344 αλλοδαπούς μαθητές (1,45% του συνόλου) από 17 δημόσια σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στην Αττική και 760 έλληνες μαθητές. Η πλειονότητα των αλλοδαπών μαθητών του δείγματος δεν έχει γεννηθεί στην Ελλάδα

(93,6%) ενώ το 76% αυτών κατάγεται από την Αλβανία. Διερευνήθηκε ειδικότερα ο βαθμός της πολιτισμικής προσαρμογής και κοινωνικής συμμετοχής των αλλοδαπών μαθητών και η πρόθεση μόνιμης εγκατάστασης στη χώρα, μέσα από μια σειρά παραμέτρους όπως: η απόκτηση ελληνικής υπηκοότητας, η απόκτηση δικαιώματος ψήφου, η δραστηριοποίηση σε συλλόγους (πλην των μαθητικών), η παρακολούθηση πολιτιστικών εκδηλώσεων, η συμμετοχή σε σχολικές δραστηριότητες (παρελάσεις, εθνικές εορτές, εορτασμούς), οι συναναστροφές με συνομηλίκους (ομοεθνείς, Έλληνες, άτομα άλλων εθνοτήτων) κ.ά.

Από την έρευνα προέκυψε ότι στους παράγοντες που επηρεάζουν τον βαθμό της ενσωμάτωσης περιλαμβάνονται: (α) το οικογενειακό περιβάλλον (β) η μη επαρκής γνώση της μητρικής γλώσσας, που λειτουργεί αποτρεπτικά για τη διατήρηση σχέσεων και δεσμών με τη χώρα καταγωγής και επομένως ενισχυτικά στη διαδικασία ένταξης στην ελληνική κοινωνία (γ) ο χρόνος παραμονής στη χώρα (δ) το φύλο (τα κορίτσια δείχνουν μεγαλύτερη προτίμηση για μόνιμη εγκατάσταση σε σχέση με τα αγόρια) και (ε) η συμμετοχή στις σχολικές δραστηριότητες.

Με την επιθυμία μόνιμης εγκατάστασης στην Ελλάδα σχετίζεται και ο βαθμός ικανοποίησης από τον τρόπο ζωής, όπως αυτός εκφράζεται για την εκπαίδευση (σχολείο και επιθυμία συνέχισης περαιτέρω σπουδών), τα μέσα μεταφοράς, την υγεία (δημόσια νοσοκομεία), την κατοικία και τα καταστήματα, την επιθυμία απόκτησης δικαιώματος ψήφου και την επιθυμία απόκτησης της ελληνικής υπηκοότητας ακόμη και από τους μαθητές εκείνους που δήλωσαν άμεσα ότι δεν επιθυμούν μόνιμη εγκατάσταση στην Ελλάδα.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί το γεγονός ότι έλληνες και αλλοδαποί μαθητές δεν διαφοροποιούνται σημαντικά ως προς τις παραμέτρους που ελέγχθηκαν (οικογενειακή και οικονομική κατάσταση, πρόθεση φοίτησης σε μικτά σχολεία, πρόθεση συνέχισης περαιτέρω σπουδών, απόψεις για τη μεταναστευτική πολιτική της χώρας). Ως κύρια προβλήματα των αλλοδαπών μαθητών αναφέρονται: η διακριτική μεταχείριση, η γραφειοκρατία και το ανεπαρκές θεσμικό πλαίσιο. Δεν παρατηρήθηκαν επίσης διαφορές μεταξύ αλλοδαπών μαθητών σε σχολεία χαμηλής και υψηλής συγκέντρωσης (πλην των συναναστροφών), αν και οι αλβανικής καταγωγής μαθητές επιθυμούν σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις υπόλοιπες εθνότητες την απόκτηση δικαιώματος ψήφου και ελληνικής υπηκοότητας. Οι αλλοδαποί μαθητές φαίνεται να έχουν πετύχει ένα ικανοποιητικό επίπεδο ενσωμάτωσης, παρότι οι περισσότεροι δεν έχουν γεννηθεί στην Ελλάδα.

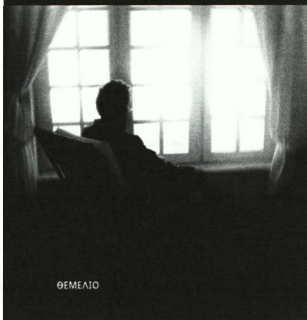
Η ενσωμάτωση των μεταναστών με μακρά παραμονή φαίνεται να αποτελεί μονόδρομο για τις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες. Η δε ενσωμάτωση της δεύτερης γενιάς συνδέεται άμεσα με την ιθαγένεια, όταν μάλιστα έχει προηγηθεί η ένταξη στο εκπαιδευτικό σύστημα αλλά και η παράλληλη συμμετοχή στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας υποδοχής. Η χορήγησή της όμως διαφοροποιείται από χώρα σε χώρα ενώ δεν υφίσταται αυτοδίκαιη κτήση της, με τη γέννηση του αλλοδαπού παιδιού, σε καμία ευρωπαϊκή χώρα υποδοχής. Ωστόσο οι χώρες με εμπειρία στη μετανάστευση διευκολύνουν τους μόνιμα εγκατεστημένους μετανάστες και τους απογόνους τους να αποκτήσουν ιθαγένεια. Κάτι αντίστοιχο για την Ελλάδα, δεν θα σήμαινε απαραίτητα την πλήρη εγκατάλειψη της αρχής του αίματος [jus sanguinis] στη χορήγησή της, αλλά την υιοθέτηση εναλλακτικών προϋποθέσεων για την απόκτηση της ελληνικής υπηκοότητας.

Κυκλοφορεί

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΗΛΛΑΣ

'Όσο σε πάει το όνειρο

Μυθιστόρημα

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΗΛΛΑΣ

Όσο σε Πάει το Όνειρο

Ιστορικό μυθιστόρημα

Κωνσταντινούπολη, Αμερική, Ελλάδα 1919-1976. Αυτά τα πενήντα και πλέον ταραγμένα χρόνια του περασμένου αιώνα, σημαδεμένα από ιστορικές πολιτικοκοινωνικές ανατροπές, αφηγείται στο μυθιστόρημά του ο Γ. Μήλλας. Μια πραγματική ιστορία όπου η μυθοπλασία συμπληρώνει, χωρίς να παραποιεί, την πραγματικότητα. Δοσμένη με λιτό και γλαφυρό τρόπο, προσφέρει στον αναγνώστη την εικόνα μιας ολόκληρης εποχής.

ISBN 978-960-310-343-1

Σελίδες 480 ~ Τιμή: 19 Ευρώ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 36 02 646, FAX 210 36 12 092

ΘΕΜΕΛΙΟ

<http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δι-οκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα (σε Excel ή Tiff) με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board P. Vallianos, N. Marantzidis, Gr. Molivas, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination Gr. Molivas - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, A. Heraclides, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloubis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdarakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Infantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 42-44 Eolou Str., 105 60 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@gmail.com. Secretariat: G. Roggas.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

eurozine

THE 'POSITIVE HEURISTICS' OF *CONTENTIOUS POLITICS* AND SOME OF ITS ORIGINS: HOW DO WE APPROACH THEORY?

Seraphim Seferiades

This article is meta-theoretical: its goal is not theoretical generalisation *per se*, but debate *about theories* of collective action and social movements. It *both* revisits a number of diffuse, yet problematic, readings *and* enquires on the ways we understand theory in general. In this context stock is first taken of key turning points in the cognitive evolution of the field: the 'resource mobilisation' and 'political process' approaches, which came to replace mob psychology and 'collective behaviour'. As far as epistemology is concerned, the article enquires (rhetorically) on alternative ways of appraising theory: Do we approach it statically (as phobic consumers) or dynamically (as creative producers)? Of key importance here are

Lakatos's notions of a 'progressive research programme' and its related 'positive heuristics' which, as the article maintains, characterise contemporary *Contentious Politics* – a field currently leading the way in both theory-building and research. In contrast to other trends in the social sciences, *Contentious Politics* not only dislikes shielding against criticism, indeed, it provokes and metabolises it. In this way, and stating off from a basically structuralist foundation it has managed, first, to creatively appropriate in its theoretical core valuable insights from rationalist and culturalist approaches (concerned, respectively, with the motives of mobilization and the cognitive and emotional prerequisites of collective action) and, second, to evolve as a whole in the context of a new relational epistemology, where the task is not an essentialist pairing of cause and effect, but conceptualising *causal mechanisms* with contingent influences depending on historical circumstance and the dynamic interaction of structure and agency. The exercise is critical, as the manner in which the pertinent discussion is undertaken (not to mention its outcomes) greatly influences both the questions research is posing as well as how we appraise its results.

THE MILITARY DICTATORSHIP OF 1967 AS A RUPTURE FOR THE GREEK MASS MEDIA.

Manolis Heretakis

The route towards the emergence of television as a mass medium and the gradual undermining of the print media, mostly of newspapers-enmeshed in a crisis that will reappear acutely and with an irreversible manner years later, along with the appearance and, later on, the un-folding of the society of consumption and advertising, probably were among the major repercussions of the military dictatorship of April the 21st, 1967, besides the radical change in the up to then prevalent political frame. All these, along with the establishment of the money/cash nexus and the emergence of cultural baseness, constituted the specific rupture, legacy of the military dictatorship, sealing-to a significant degree, the ensuing years, even until our own days.

THE COMMUNICATIVE DIMENSION OF POLITICS THE CONFIGURATION OF THE PARTISAN FIELD UNDER THE PREDOMINANCE OF MASS MEDIA IN THE PUBLIC SPHERE

Fanny Kountouri

The article focuses on the impact of communication in the partisan field in the light of two processes that determine the relationship between media and political parties. The first process is extroversive: the debate on "mediatization" and "professionalization" of politics

leads us to focus on the way that Greek political parties exploit communication skills of professionals outside the party structures. The weakening of partisan structure and the empowerment of leadership groups, led to the emergence of political experts substituting, especially during electoral periods, certain basic organizational and executive functions of political parties. The second process is introversive: the use of communication resources within party structures. More specifically, we focus on a. the emergence of informal leadership communication groups with increasing activity in setting the daily political strategy of the parties, b. the partial renewal of the political personnel and the choice on key political positions of persons who draw their capital from communication skills and, finally, c. the transformations of program policy of political parties and the transition towards a more "mediated" agenda. We, finally, pose the question on the effects of these processes on the autonomy of the partisan field.

ANTI-AMERICANISM AND GREEK RIGHT WING PARTIES IN THE POST COLD WAR ERA

Zinovia Lialiouti

The current expression of anti-Americanism by Greek right-wing parties can be interpreted as an ideological consequence of the end of the Cold War. Since the mid 1990's the pro-American legacy of the Greek Right has been eliminated along with the adoption of a defensive attitude as far as the role of Greece in the post bipolar world is concerned. This tendency coexists with a systematic effort of the Right to integrate a series of elements that traditionally characterize the political identity of the Left, such as anti-imperialism and anti-globalization attitude. However, the absence of a coherent theoretical background leads to inconsistencies. This paper focuses on the level of mass communication and of political discourse in order to describe the basic concepts that construe post-cold war anti-Americanism.

DELIBERATION, PARTICIPATION AND CONTROL IN DEMOCRACY. ARE THERE LIMITS IN DEMOCRATIC DISOBEDIENCE?

Manos G. Papazoglou

Deliberation offers to the opposition and the civil society organizations a significant opportunity of democratic control over the government's legislative proposals. The choice of the mode of participation to deliberation, namely through institutionalized or atypical forms, is made in accordance to each participant's particular features and broader strategy. Deliberation, however, presupposes commitment to some basic rules of dialogue, as those

suggested from a republican perspective. For instance, critique and disobedience are legitimate choices for citizens yet, to the extent that they are expressed through reasonable arguments, non-violent means and alternative proposals. The above are being investigated with reference to the legislative proposals of the Greek government in the field of higher education (2004-2007). From the executive's perspective, that case may negatively be perceived, if the political cost it brought up and the delay of legislative action is taken into account. However, from the perspective of a theory of democratic deliberation a more positive approach seems reasonable and in the meantime, tied with some proposals for tackling some of its shortcomings.

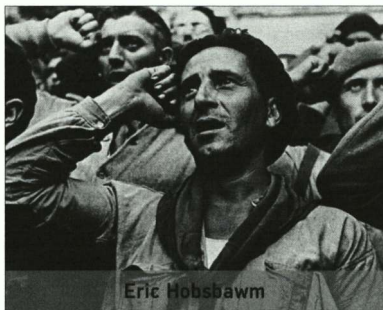
<p>Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΙΣΣΑΒΩΝΑΣ <i>Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση</i></p> <p>Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ <i>β' έκδοση συμπληρωμένη</i></p> <p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ <small>ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ</small></p>	<p>Μόλις κυκλοφόρησε</p> <p>Π. Κ. ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ</p> <p>Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΙΣΣΑΒΩΝΑΣ <i>Παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση</i></p> <p><i>Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη</i></p> <p>ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ</p> <p>ISBN 978-960-310-333-2 Σελίδες 224</p>
<p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092 ΘΕΜΕΛΙΟ http://www.themelio-ekdoseis.gr, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr</p>	

Κυκλοφορεί

ERIC HOBSBAWM

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Μετάφραση:
ΠΑΡΙΣ ΜΠΟΥΡΛΑΚΗΣ

Eric Hobsbawm

Επαναστάτες

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ISBN 978-960-310-338-7

Σελίδες 304

20 Ευρώ

ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ERIC HOBSBAWM ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

- *Η εποχή των Άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991*
- *Στους ορίζοντες του 21ου αιώνα. Μετά την εποχή των Άκρων*
Συνομιλία με τον Antonio Polito
  - *Συναρπαστικά χρόνια. Μια ζωή στον 20ό αιώνα*
  - *Παγκοσμιοποίηση, Δημοκρατία και Τρομοκρατία*
    - *Επαναστάτες*
    - *Για την Ιστορία*
  - *Ξεχωριστοί Άνθρωποι. Αντίσταση, Εξέγερση και Τζαζ*
    - *Εισαγωγή στο Καρλ Μαρξ - Φρίντριχ Ένγκελς*
    - *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*
- E. Hobsbawm - T. Ranger (επιμ.), *Η επινόηση της Παράδοσης*

ΥΠΟ ΕΚΔΟΣΗ: Οι Ληστές

ΕΚΔΟΣΕΙΣ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

Θ ΕΜΕΛΙΟ <http://www.themelio-ekdoseis.gr>, e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Αιόλου 42-44 - 10560 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@gmail.com

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ - Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (50 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τοιδεμιάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης

Η «θετική ευρετική» της Συγκρουσιακής Πολιτικής και κάποιες καταβολές της: πώς διαβάζουμε τη θεωρία;

Μανώλης Χαιρετάκης

Η στρατιωτική δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967 ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ

Φανή Κουντούρη

Η επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής. Η διαμόρφωση του κομματικού σκηνικού υπό την κυριαρχία των ΜΜΕ στον δημόσιο χώρο

Ζηνοβία Διαλιούτη

Αντιαμερικανισμός και ελληνική Δεξιά στη μεταψυχροπολεμική εποχή

Μάνος Γ. Παπάζογλου

Διαβούλευση, συμμετοχή και έλεγχος στη Δημοκρατία. Υπάρχουν όρια στη δημοκρατική αμφισβήτηση;

IS

MD0006025897

αριθμός
2010